

HEM SIDDHI

हेम सिद्धि

हेम सिद्धि

कलिकाल सर्वज्ञ हेमचंद्राचार्यना जूवन अने कार्यनी
रुपरेषा तथा तेमनी रचनाओनो टूंकालांमां आस्वाह

लेखक: विनोद कपाशी
प्रकाशक: ज्ञानेश्वरी इंटरनेशनल

VINOD KAPASHI

ZAVERI FOUNDATION PUBLICATION

HEM SIDDHI

હેમ સિદ્ધિ

હેમ સિદ્ધિ

કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યના જીવન અને કાર્યની
રુપરેખા તથા તેમની રચનાઓનો ટૂંકાણમાં આસ્વાદ

લેખક: વિનોદ કપાશી
પ્રકાશક: ઝવેરી ફાઉન્ડેશન

VINOD KAPASHI

ZAVERI FOUNDATION PUBLICATION

NAGARDAS BHAICHAND ZAVERI SERIES BOOK NO. 1

Published By: ZAVERI FOUNDATION TRUST

For promotion of Jainism

FOR FREE DISTRIBUTION

Available from

11 Lindsay Drive

KENTON, MIDDX

HA3 OTA U K

Books by Vinod Kapashi

In English

In search of the Ultimate

Jainism-The First Step

Hinduism-The First Step

Essence Of Pratikraman

Jainism-Illustrated

ગુજરાતીમાં

અનિમેષ (નવલકથા)

કલ્પ સૂત્ર

અહિંસા ધર્મ

પરદેશમાં જૈન ધર્મ

હેમ-સિદ્ધિ

ઈન્ગલેન્ડ-ઈન્ગલેન્ડ (નવલકથા)

Tranlations

આત્માનું સંગીત (Acarya Sushilkumarji)

Stories From Jainism (Dr.Kumarpal Desai)

अर्पण

भारा पूज्य पिताश्री स्व. श्री नागरदास भाईचंद जवेरी,

पूज्य मातुश्री स्व. दिवाणीबेन नागरदास जवेरी

पूज्य काका स्व. श्री केशवलाल भाईचंद जवेरी

नी पूज्य स्मृतिमां- कीर्ति जवेरी

Dedicated in memory of-

My father Late Nagardas Bhaichand Zaveri

My mother Late Divaliben Nagardas Zaveri

My uncle Late Keshavlal Bhaichand Zaveri

- *KIRTI ZAVERI*

अनुक्रमशिका

(रचयना काळनां क्रम प्रमाणे नहीं पण विषयोनां रस वैविध्य प्रमाणे क्रम)

१	प्रस्तावना- नम्र प्रयास	5
२	तवारीख	8
३	उद्गारो	9
४	जुवन	11
५	सकलार्हत स्तोत्र	41
६	वीर जिन स्तोत्र	46
७	त्रिषष्टि शलाका पुरुष चरित्र	47
८	सिद्धलेम	68
९	द्वयाश्रय	75
१०	देशीनाम माला	88
११	अभिधान चिंतामणि	93
१२	अन्य योग व्यवच्छेद द्वात्रिंशिका	95
१३	प्रमाणा मीमासा	98
१४	काव्यानुशासन	101
१५	छंदोनुशासन	108
१६	वीतराग स्तोत्र	109
१७	महादेव स्तोत्र	124
१८	योग शास्त्र	129
२०	ENGLISH SECTION	159
२१	संदर्भ ग्रंथो	172

નમ્ર પ્રયાસ

ક્યાં કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય અને ક્યાં આ બાળક?

ક્યાં જ્ઞાનના મહાસાગર એવાં વિભૂતિ અને ક્યાં અલ્પજ્ઞાની આ શિશુ? -છતાંયે પૂ. આચાર્ય તરફનાં અનન્ય ભક્તિભાવથી પ્રેરાઈને જ આ ગ્રંથ લખવાની મેં ચેષ્ટા કરી છે. હેમચંદ્રાચાર્યનાં જીવન અને કાર્ય વિષે યથાશક્તિ જાણવાનો મારો પ્રયાસ અને તેમનાં ગ્રંથોનાં અધ્યયનમાંથી મને જે પ્રાપ્તિ થઈ તે મેં આ પુસ્તકમાં શબ્દ દેહે ઉતારી છે. આચાર્યશ્રીએ તેમનાં જીવનકાળ દરમ્યાન વિપુલ પ્રમાણમાં સાહિત્યની રચના કરી હતી. અનેક વિષયોને આવરી લેતાં સર્વાંગી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવો તે પણ એક કઠિન કાર્ય છે. એક તરફ વ્યાકરણ હોય તો બીજી તરફ પ્રમાણને લગતો ગ્રંથ હોય, એક તરફ યોગ શાસ્ત્ર તો બીજી તરફ નિઘંટુ જેવાં શબ્દ કોશો. એક એક ગ્રંથ જ્ઞાનના ભંડાર સમાન છે આટલાં બધાં ગ્રંથોમાંથી નવનીત તારવવાનું મુશ્કેલ કાર્ય અનેક વિદ્વાનો અગાઉ કરી ચૂક્યા છે. મેં પણ યથાશક્તિ, મારી શૈલી પ્રમાણે અત્રે પ્રયાસ કર્યો છે. આચાર્યશ્રીના જીવનને લગતી ઘણી પુસ્તિકાઓ પણ પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે. આવી પુસ્તિકાઓના કલેવર મુજબ આચાર્યશ્રીની જીવન કથા ટૂંકાણમાં આપી છે. તેમનાં અનેક ગ્રંથોનું અઘરું વિવેચન ટાળવાનો પ્રયાસ પણ મેં કર્યો છે. મારો આશય તેમનાં ગ્રંથોનો પરિચય કરાવીને તે ગ્રંથોમાંની વિગતોનો થોડો રસાસ્વાદ કરાવવાનો રહ્યો છે . યોગશાસ્ત્ર જેવા ગ્રંથને મેં સંક્ષિપ્તમાં. પણ બધા પાસાઓ દર્શાવીને રજૂ કર્યો છે.. તેમનાં લખેલાં સ્તોત્રો પણ મેં સારી એવી સંખ્યામાં મૂકેલાં છે. ખાસ કરીને સકલાહંત, વીરજિન સ્તોત્ર અને મહાદેવ સ્તોત્રના શ્લોકો આ આશયથી રજૂ કર્યાં છે. આજ કાલ આ સ્તોત્રોવાળાં પુસ્તકો પણ ખાસ ઉપલબ્ધ નથી તેથી વાંચકોને તે ઉપયોગી નિવડશે ..

આચાર્યશ્રીની કવિત્વ શક્તિનાં સુંદર ઉદાહરણ રુપ આ સ્તોત્રો ભક્તિભાવ અને અધ્યાત્મને પણ વિશિષ્ટ રુપે શબ્દદેહ આપે છે.

હેમચંદ્રાચાર્યનાં સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનમાંથી શરુઆતના વ્યાકરણની સમજ આપેલ છે. દ્વાયાશ્રયમાં પણ ઉદાહરણ સાથે વ્યાકરણનાં ક્યા નિયમને લગતો તે શ્લોક છે તે દર્શાવવા પ્રયાસ કર્યો છે

ત્રિષષ્ઠિ શલાકા ચરિત્રમાં ૬૩ ચરિત્રો છે તેમાંથી બે ચરિત્રની ઝલક અત્રે દર્શાવેલ છે. આ રીતે મારા આ નાનકડા ગ્રંથમાં આચાર્યશ્રીનાં લખાણોની યોગ્ય પ્રસાદી વધારે પ્રમાણમાં છે અને વિવેચન ઓછાં પ્રમાણમાં છે.

ભારતથી પાંચ હજાર માઈલ દૂર ખિટનમાં વસવાટ કરીને રહેતા આ લેખકને પારાવાર મયાંદાઓનો સામનો કરવો પડ્યો છે. પ્રથમ તો હેમચંદ્રાચાર્યને લગતાં અને તેમનાં લખેલાં ગ્રંથો અહીં સુલભ નથી. ભારતથી ગ્રંથો મગાવીને તથા અહીંની ખિટીશ મ્યુઝીયમની લાયબ્રેરી પર જ આધાર રાખવાનો હતો., છતાંયે મારા સદ્ભાગ્યે અહીં સચવાયેલાં સંગ્રહોમાંથી મને ઘણી માહિતી મળી છે. આ ગ્રંથમાં તેથી જ મેં ખિટનમાં સાચવી રખાયેલાં જુના હેમ-સાહિત્યની યાદી પણ આપી છે. મારા નમ્ર મત મુજબ આમાંનાં કેટલાક પુસ્તકો ભારતમાં પણ સુલભ નહીં હોય આ રીતે જોતાં મેં લખેલ આ ગ્રંથ ઘણા વિદ્વાનોને ઉપયોગી થઈ પડશે.

અહીંયા બીજી મુશ્કેલી વિદ્વાનોના માર્ગદર્શનને લગતી છે. કોઈ વિદ્વાન સાધુ કે આચાર્ય કે અન્ય કોઈ પંડિતનું માર્ગદર્શન મેળવવા હું ભાગ્યશાળી નથી થયો તેથી મારા આ પુસ્તકમાં જે કંઈ ત્રુટિ હોય તેને ક્ષમા કરશો તેવી નમ્ર વિનંતિ કરું છું

ત્રીજી મોટી મુશ્કેલી ગુજરાતીના મુદ્રણની છે. આમાં પણ મારા સદ્ભાગ્યે ગુજરાતી ભાષામાં મુદ્રણ કરી શકે તેવું "હોમ કમ્પ્યુટર" મળી જતાં કામ સરળ બન્યું. અને સમયસર પૂરું પણ થઈ શક્યું. સારા કામમાં મળતી આવી મદદને આપણે દિવ્ય કૃપા જ ગણીશું ને ? આ ગ્રંથ માટે જોઈતાં થોડાં પુસ્તકો મને મેળવી આપીને ભારતથી મોકલવા બદલ તથા તેમના માર્ગદર્શન બદલ શ્રી કુમારપાળ દેસાઈનો હું આભારી છું .

આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થાય તેમાં ઉત્સાહ પૂર્વક સંપૂર્ણ રસ લઈને નાણાકીય સહાય કરનારા શ્રી કીર્તિભાઈ ઝવેરીનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે. ધમાંનુરાગી કીર્તિભાઈની સહાયથી જ મારી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ આગળ ધપી રહી છે તે એક અન્ય દિવ્ય કૃપા છે.

અંતમાં આ ગ્રંથ દ્વારા સામાન્ય જનસમાજને હેમચંદ્રાચાર્યનો વિશેષ પરિચય થાય તે હેતુ રહ્યો છે. આચાર્યશ્રીની ૬૦૦મી જન્મ જયંતિ વેળાએ પ્રગટ થતો આ ગ્રંથ સહુને ઉપયોગી થઈ પડશે તેવી આશા રાખી વિરમું છું.

વિનોદ કપાસી

હેમચંદ્રાચાર્ય

જન્મ.	કાર્તિક સુદ પૂર્ણિમા વિ.સં. ૧૧૪૫ સને 1088
ગામ	ધંધુકા
જન્મ નામ	ચાંગદેવ
જ્ઞાતિ	મોઢ
પિતાનું નામ	ચાચીગ
માતાનું નામ	ચાહિણી યા પાહિણી
ગુરુનું નામ	દેવચંદ્રસુરિ
દીક્ષા નામ	સોમચંદ્ર (૬ મા વર્ષે દીક્ષા)
આચાર્ય પદ	સતરમા વર્ષે વિ.સં. ૧૧૬૨ (પટ્ટાવલી પ્રમાણે) વિ.સં. ૧૧૬૬ વૈશાખ સુદ ૩ અક્ષય તૃતીયા
એ પછી નામ	હેમચંદ્રાચાર્ય
કાળ ધર્મ	વિ.સં. ૧૨૨૬ (સને ૧૧૭૩) ૮૪ વર્ષની ઉંમરે
સિદ્ધરાજનું રાજ્ય સં.	૧૧૫૦ થી ૧૧૬૬ (તે આઠ વર્ષની વયે ગાદીએ આવેલો)
કુમારપાળનું રાજ્ય સં.	૧૧૬૬ થી ૧૨૩૨ (તે ૫૦ વર્ષની વયે ગાદીએ આવેલો.)

હેમચંદ્રાચાર્ય વિષે ઉદ્ગારો

સૂર્યોદય સમયે સરસ્વતી નદી કિનારે ઉભેલી એક મહાન શક્તિ, પોતાના પ્રકાશથી તેજથી આખા ગુજરાતને છાઈ દેતી કલ્પો અને તમને હેમચંદ્રાચાર્ય દેખાશે. શ્રી ધૂમકેતુ

હેમચંદ્રાચાર્ય ગૌરવવંતા હતાં, પૂર્ણ યોગી હતાં, ઉત્કૃષ્ટ જીતેન્દ્રિય હતાં, અત્યંત દયાળુ હતાં, મહા પરોપકારી હતાં, પૂરા નિસ્પૃહી હતાં, નિષ્પક્ષપાતી હતાં, સત્યના ઉપાસક હતાં અને કલિકાલમાં સર્વજ્ઞ હતાં -મુનિ જીનવિજયજી

હેમચંદ્રાચાર્યને એમનાં અદ્વિતીય ગુણોને લીધે કલિકાલ સર્વજ્ઞ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે. તેઓ મહાન આચાર્ય હતાં, મહાન વૈયાકરણી હતાં, મહાન સંયમી સાધુ હતાં- એમ ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રોમાં એમના કાર્ય માટે ભિન્ન ભિન્ન વિશેષણો પ્રયોજવા કરતાં કલિકાલ સર્વજ્ઞ એક જ વિશેષણમાં તેમના તમામ ગુણો શમાઈ જાય છે. -મુનિશ્રી પૂણ્યવિજયજી.

શ્રી હેમચંદ્ર સ્વર્ગે ગયાં અને વિદ્વતા હવે નિરાધાર ખની ગઈ. -પંડિત સોમેશ્વર દેવ.

ભારત વર્ષનાં પ્રાચીન વિદ્વાનોની ગણનામાં જૈન શ્રેતાંજરાચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસુરિએ ઊંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય અને વિક્રમાદિત્યના ઇતિહાસમાં જે સ્થાન કાલિદાસનું અને શ્રી હર્ષના દરબારમાં ખાણભટ્ટનું છે, પ્રાયઃ તે જ સ્થાન ઇસ્વીસનની ખારમી સદીમાં ચૌલુક્ય વંશી સુપ્રસિદ્ધ ગૂર્જર નરેન્દ્ર શિરોમણિ સિદ્ધરાજ જયસિંહના ઇતિહાસમાં હેમચંદ્રનું છે. - પંડિત શિવદત્ત શર્મા

જેણે નવું વ્યાકરણ, છંદ, ઢ્ઘ્યાશ્રય, અલંકાર, યોગશાસ્ત્ર, તર્ક શાસ્ત્ર, જિનવરોના ચરિત્રો ઇત્યાદિની રચના કરી છે તેણે કેવી કેવી વિધિથી (કાર્યોથી) આપણો મોહ દૂર નથી કર્યો - સોમપ્રભ સુરિ

વિદ્યા રૂપી સમુદ્રના મંથનમાં મંદર પર્વત સમાન હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા ગુરુ (પ્રાપ્ત થયેલાં) છે -દેવચંદ્ર રચિત ચંદ્રલેખામાં

શબ્દ, પ્રમાણ, સાહિત્ય, છંદ..ના વિધાયક શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના ચરણ પ્રસાદને નમસ્કાર -રામચંદ્ર, ગુણચંદ્ર
જ્ઞાનના મહાસાગર -પીટસંન
ગુજરાતના જ્યોતિર્ધર- -ક.મા. મુન્શી
સ્વાદવાદ વિજ્ઞાન મૂર્તિ -મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી

જીવન

હેમચંદ્રાચાર્ય એટલે ગુજરાતી ભાષાના પિતામહ. ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસનો અભ્યાસ હેમચંદ્રાચાર્ય વિના અધૂરો જ બની રહે. એમના પ્રચંડ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વે ગુજરાતની સંસ્કારિતાને જાગૃત કરી છે. એમણે ગરવી ગુજરાતી પ્રજાના ગુણોમાં જળસિન્ધુ કયું. અહિંસા, પેમ અને શુદ્ધ વ્યવહાર નીતિના ઉચ્ચ આદર્શોના તે ઘડવૈયા હતા. ગુજરાતના મહાન રાજવી સિદ્ધરાજ જયસિંહનો ઇતિહાસ અને એવાજ બીજા મહાન રાજર્ષિ કુમારપાળનો ઇતિહાસ તેમના મંગળ પ્રભાવના સાક્ષી છે. એક મહાન વ્યક્તિ, એક સાધુ હેમચંદ્રાચાર્ય માત્ર જૈન ધર્મનોજ પ્રચાર નથી કર્યો. તેમને જૈન સાધુ માનવા તે ભૂલ ભયું બની રહેશે. આજના ગુજરાતનો ભાષા, વિદ્યા અને કલા પ્રત્યેનો પ્રેમ જે કંઈ છે- આજના ગુજરાતની જે અસ્મિતા છે તે તેમને મહદ અંશે આભારી છે. હેમચંદ્રાચાર્ય માત્ર ભાષા વિષેનાં પુસ્તકો જ નહીં પરંતુ કાવ્યશાસ્ત્ર અને છંદશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો પણ આપ્યા છે એક અતિ મહાન સાધુ હોવાથી તેમણે નીતિ વિષયક, ધર્મ વિષયક પુસ્તકોતો આપ્યાજ છે પરંતુ એમાંય યોગ વિષે તેમણે અતિ ઉપયોગી ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમના સમયનાં રાજકારણના પ્રવાહને ઓળખીને તેમણે દ્વયાશ્રય જેવા અદ્ભૂત ગ્રન્થની રચના કરી. ૨૦ થી ૩ લાખ શ્લોકોમાં આવે તેટલી વિશાળ સામગ્રી રચનારા આવા મહાન વિભૂતિ ઇતિહાસમાં અદ્વિતિય છે. આટલું ઉંડું સંશોધન, સંકલન કરીને ગુજરાતની જનતા સમક્ષ આવા દળદાર ગ્રન્થો મૂક્યાં તે નાની સુનીસિદ્ધિ તો ન જ કહેવાય, વળી આ ગ્રન્થોમાં તેમની વિદ્વતા અને કવિત્વ શકિતતો દેખાઈ જ આવે છે. પ્રભુ સ્તુતિના પણ અનેક સ્તોત્રો

સ્તવનો છે. સકલાહત સતોત્ર કે મહાદેવ સ્તોત્ર જેવી એક બે રચનાઓ વાંચનાર જ કહી શકશેકે આ કોઈ મહાન કવિની કૃતિઓ છે. હયાશ્રય જેવો ગ્રન્થ માત્ર ઇતિહાસ જ નથી તેમાં વ્યાકરણની ચમત્કૃતિ પણ છે.. હેમચંદ્રાચાર્ય વિદ્યાદેવીના ઉપાસક હશે પણ શબ્દોના તો સ્વામી હતા એમના આપેલા સંસ્કારની સુવાસ અને ભાષાની મીઠાશ હજ્યે ગુજરાતની હવામાં વિદ્યમાન છે. એમના સાહિત્યે ગુજરાતને સદીઓ સુધી પેરણા આપી. કાવ્ય અને વ્યાકરણના ગ્રન્થોથી ગુજરાતને તેમણે ભારતમાં અગ્રસ્થાન અપાવ્યું.

ધૂમકેતુ કહે છે કે સોલંકીઓનો ઇતિહાસ હેમચંદ્રાચાર્ય વિના લડાઈઓનો ઇતિહાસ બની જાય. હેમચંદ્રાચાર્ય વિના ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ અપૂર્ણ અને અકિંચન બની જાય. હેમચંદ્રાચાર્ય વિના ગુજરાતની પાસે દુનિયાના સાહિત્ય ઇતિહાસમાં મુકવા યોગ્ય વ્યકિતઓ બહુ ઓછી છે. હેમચંદ્રાચાર્યનું વિશિષ્ટ પ્રદાન એ હતું કે તે પ્રજાજીવનને ઓળખીને પ્રજાની સાથે, સમયની સાથે રહ્યા. તેઓ માત્ર સાધુ તરીકેજ ઉપાશ્રયમાં રહીને ધર્મ સાધના કે સાહિત્ય સાધના નહોતા કરતા, તેમણે તો રાજ્ય દરબારમાં હાજર રહીને ગુજરાતના તત્કાલીન રાજકીય પ્રવાહો પણ બદલી નાખ્યા હતા. ગુજરાતના સામાજિક જીવન પર તેઓ છવાઈ ગયા હતા. અહિંસા અને અમારિ પ્રવર્તનની ભાવનાએ ગુજરાતની પ્રજાના ખાનપાન પર પણ મોટી અસર કરી. આમ રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક ક્ષેત્રે ક્રાંતિકારી પરિવર્તનો આપ્યા. આમ તેમની પ્રવૃત્તિઓ અને અહિંસાનો પ્રચાર માત્ર જૈન ધર્મકે જૈન શ્રાવકો પૂરતો મર્યાદિત ન રહ્યો પણ સમસ્ત ગુજરાતને આવરી રહ્યો. ગુજરાતનો આપણે તે કાળનો ઇતિહાસ જોઈએ તો સોલંકીયુગ સુવર્ણ યુગ સમાન હતો ,અને વળી તે વેળા ગુજરાતની શિક્ષિ સિક્ષિ માં વધારો થયો. ગુજરાતની પ્રજામાં એકતાની ભાવનાની સાથોસાથ વ્યવસ્થિત સ્વરુપે કલા કારીગરી અને સાહિત્યનો વિકાસ થયો. આવા સુવર્ણ

યુગમાં પણ રાજકિય ક્ષેત્રે થોડી અંધાધુંધી તો હતીજ. મહારાજા સિધ્ધરાજ જયસિંહના ગુજરાતને સમજવા માટે, કુમારપાળના સમયમાં લોક જવન કેવુ હતું તે જાણવા માટે હેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રંથો અમૂલ્ય વાંચન પુસ્તક પાડે છે.

મહર્ષિ ભારદ્વાજના વંશજો જેઓ સૂર્યને પોતાના ખોખા વડે અંજલિ અર્પતા તે મહામાનવોમાંથી સોલંકી વંશ ઉતરી આવ્યો છે. ખોખાને ચુલુક કહેવાયછે તેથી આ રીતે અંજલિ આપનારા ચોલુક્ય કહેવાયાં હતાં. ચોલુક્યનું અપભ્રંશ સોલંકી થયુ હોય એમ મનાય છે. દ્વયાશ્રય ગ્રંથ સોલંકી વંશના રાજવી મુળરાજથી શરુ થાય છે. મુળરાજ આણહિલપુરમાં રાજવી હતો. પ્રતાપી મુળરાજે શ્રીમાળ- ભિન્નમાળના રાજા ગાહરિપુને હરાવ્યો હતો. મુળરાજનો પુત્ર ચામુંડ શુશીલ અને વિદ્યાપ્રેમી હતો. ચામુંડે લાટના રાજા દ્વારપને હરાવ્યો હતો. ચામુંડના પુત્રો હતા- વલ્લભસેન, દુર્લભસેન અને નાગરાજ. વલ્લભસેન અને દુર્લભસેન બંનેએ થોડો થોડો સમય રાજ્ય કર્યું. પછી નાગરાજનો પુત્ર ભીમદેવ યુવાન વયે ગાદીએ આવ્યો. ભીમદેવના સમયમાં મહંમદ ગઝનીએ ગુજરાત પર ચડાઈ કરી, પ્રભાસ પાટણ પર હુમલો કરીને સોમનાથના પવિત્ર મંદિરનો નાશ કર્યો. પવિત્ર લીંગનો ભૂકો ખોલાવીને મંદિરોની કરોડોની મિલકત તે ગઝની લઈ ગયો.

ભીમ પછી તેનો નાનો પુત્ર કર્ણ ગાદીએ આવ્યો. ભીમના મોટા પુત્ર ક્ષેમરાજે ગાદીનો અસ્વ વીકાર કર્યો હતો. નાનો ભાઈ કર્ણ ચંદ્રપુરના મયકેશીની પુત્રી મયણલ્લા (મીનળદેવી)ને પરણ્યો હતો. કર્ણ તથા મીનળદેવીનો પુત્ર તે જ સિધ્ધરાજ જયસિંહ. સિધ્ધરાજનો રાજ્યકાળ સંવત ૧૧૫૦થી ૧૧૬૬ નો મનાય છે. તે માત્ર આઠ વર્ષની નાની વયે ગાદીએ આવેલો તેથી તેનો સમય ઈ.સ. 1086 થી 1143નો થવા જાય છે.

હેમચંદ્રાચાર્યનો જન્મ ઈ.સ. 1088માં થયો હતો. સિદ્ધરાજ

કરતા તેઓ બે વર્ષે નાના હતાં. સિધ્ધરાજ નિઃસંતાન અવસાન પામ્યો, તેના મૃત્યુ બાદ કુમારપાળ ગાદીએ આવ્યો. કુમારપાળે સંવત ૧૧૬૬થી ૧૨૩૨ દરમ્યાન રાજ્ય કર્યું (ઈ.સ 1143- 1175) આ રીતે હેમચંદ્રાચાર્ય બંને રાજાઓના દરબારમાં ઉપસ્થિત રહ્યા અને બંને રાજાઓ પર પ્રભાવ પાડી શક્યાં. તેમનાં પોતાના સ્વર્ગવાસ બાદ બે વર્ષે કુમારપાળ પણ મરણ પામ્યો . હેમચંદ્રાચાર્યની ગુરુ પરંપરા માટે નીચેના ઉલ્લેખો છે. પહેલા પૂર્ણતલ્લ નામના ગચ્છમા શ્રીદત્તસુરિ નામના આચાર્ય હતા તેમના શિષ્ય યશોભદ્રસુરિ (જેઓ યશોભદ્ર નામના રાજવી હતા), તેમના શિષ્ય પ્રધુમનસુરિ જેમણે સ્થાનક પ્રકરણ નામના ગ્રંથની રચના કરી છે., તેમના શિષ્ય ગુણસેનસુરિ અને તેમના શિષ્ય દેવચંદસુરિ. આ દેવચંદસુરિ તે જ હેમચંદ્રાચાર્યનાં ગુરુ.

ગુજરાતમાં ધંધુકામાં તેમનો જન્મ થયો હતો. જ્ઞાતિએ મોઢ વણિક. પિતાનુ નામ ચાચિગ અથવા ચાંગદેવ હતુ અને માતાનું નામ ચાહિણી યા પાહિણી હતુ. દેવચંદસુરિ એકવેળાએ વિહાર કરતાં કરતાં ધંધુકા આવ્યા. તેમને વંદન કરવા માટે પાહિણી ઉપાશ્રય ગયા, વંદન કર્યા બાદ તેમણે પ્રપ્ત પૂછ્યો અને કહ્યુ કે મેં રાત્રે સ્વપનામા એક ચિંતામણિ રત્ન જોયુ. આ રત્ન મને મળેલ હતુ પણ મેં તે આપને અર્પણ કરી દીધુ. આવુ સ્વપ્ન કેમ આવ્યુ હશે ! અને તેનો શું અર્થ હશે દેવચંદસુરિએ સ્વપ્નનો ફળાદેશ આપતા કહ્યુ કે તમને ચિંતામણિ રત્ન સમાન પુત્રની પ્રાપ્તિ થશે. આ પુત્ર તમે અમને સુપ્રત કરી દેવાના છો. ખરેખર તો તમે અમને એ પુત્ર અર્પણ કરી દેજો., એ જ તમારા માટે યોગ્ય માર્ગ બની રહેશે. દેવચંદસુરિ મહા વિદ્વાન હતા, સામુદ્રિક અને જ્યોતિષ વિધાના જ્ઞાતા હતા. તેમના વચનોમાં પાહિણીને અપાર શ્રદ્ધા હતી. ગુરુના વચન પ્રમાણેજ પાહિણીને પુત્ર રત્નની પ્રાપ્તિ થઈ. તેમની કૃપે વિક્રમ સંવત ૧૧૪૫ ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ એક પુત્રનો જન્મ થયો. તેનુ નામ ચાંગદેવ રાખવામાં આવ્યુ. આ ચાંગદેવ તેજ

હેમચંદ્રાચાર્ય. ચંગ અથવા ચાંગ એટલે સુંદર. માતાને ગર્ભ હતો ત્યારે સુંદર સ્વપ્નો આવતાં હતાં તેથી જ ચંગદેવ નામ રખાયું હશે અથવા તો તેમના ચામુંડ ગોત્રના થ અક્ષર પરથી રખાયું હશે તેવી શક્યતા છે. બાળકના પિતા ચાચદેવ વ્યાપાર અર્થે અવારનવાર બહારગામ જતા હતા. માતા પાહિણી બાળકને લાડકોડથી ઉછેરતી હતી. બાળકમાં માત્ર સૌષ્ઠવ જ નહીં પરંતુ સૌમ્યતા સાથે એક દિવ્ય કહેવાય તેવી આભા પણ હતી. જોતજોતામાં બાળક ચાંગ પાંચ વર્ષનો થઈ ગયો. પુનઃ એકવાર દેવચંદ્રસુરિ ધંધુકા પધાર્યાં. માતા પાહિણી બાળકને લઈને ગુરુ વંદન કરવા ચાલી. દેવચંદ્રસુરિ ત્યારે દર્શને ગયાં હતાં. બાળક ચાંગદેવે આ તકે ગુરુની પાટ જોઈ અને તરતજ પાટ પર ગોઠવાઈ ગયો. દેવચંદ્રસુરિએ આવતાવેતજ બાળકને પાટ પર જોયો. વિદ્વાન અને ભવિષ્યવેતા એવા ગુરુએ બાળકની માતા પાહિણીને પોતાની પહેલાની ભવિષ્યવાણી યાદ દેવરાવી. પુત્ર રત્નતો જન્મયો છે હવે તેને અર્પણ કરવાની વેળા આવી ચૂકી છે. પાહિણીને તો પોતાનો લાડકો પુત્ર પ્રાણ સમાન વહાલો હતો. ગુરુએ યાદ દેવરાવી તે સાથેસાથ જ તેના આણુએ આણુમાં જાણે ભય પ્રસરી રહ્યો. શું આ પુત્ર મારે આપી દેવાનો ? શું આટલા નાના ભોળા પુત્રથી આટલાં જલ્દી વિખૂટા પડવાનું ? શું આટલી નાની ઉંમરે આ બાળક સાધુ થશે ? અરે રે મારા વહાલા સંતાન, પેટના જણ્યા વગર હું શી રીતે જવી શકીશ આપા વિચારો ઝડપથી તેના મનમા આવી ગયા.. તે રડુ રડુ થઈ ગઈ. દેવચંદ્રસુરિ તેના મનોભાવ ઓળખી ગયા. પાહિણી પણ એમતો કઠણ હૃદયની હતી. શ્રેય અને પ્રેયમાંથી કોની પસંદગી કરવી તે તે સારી પેઠે જાણતી હતી, વળી ગુરુની ભવિષ્યવાણી સાચી પડશે જ તેમ તે દઢ પણે માનતી હતી. પોતાનો પુત્ર આવા મહાન અધ્યાત્મ ગુરુનો શિષ્ય બને અને સ્વ-પરનું કલ્યાણ કરે તેનાથી

ઉત્તમ બીજું શું હોઈ શકે !

આ વાત પછી થોડો ગાળો વીતી ગયો. એક વેળા સુરિ પોતેજ સંઘના આગેવાનોને લઈને પાહિણીના ઘેર પહોંચી ગયા. પાહિણી સમક્ષ વિધિવત તેના પુત્રની માગણી કરી. . પાહિણી સમજતી હતી કે આ દિવસ વહેલા મોડા આવવાનો જ છે. પોતાના સદભાગ્ય હોય તો જ આ પુત્ર રત્ન સુરિજને સમર્પી શકાય. આવી શુભ ઘડી આવી પહોંચી હતી. પાહિણી પુત્રને આપતા અચકાતી હતી કારણકે તે વેળાએ પતિ બહારગામ ગયેલો હતો. પરંતુ ધર્મના કામમા ઢીલ ન થવી જોઈએ તે પ્રકારની સંઘની સમજાવટથી તે પુત્રને આપવા કબુલ થઈ. બાળક ચાંગને પણ પૂછવામાં આવ્યું તે તો ગુરુ સાથે ચાલી નીકળવા તત્પર હતો.. ભારે હેયે પાહિણીએ સંમતિ દર્શાવી. ધન્ય છે આ માતાને જેણે માતા તરીકેના અખૂટ મેમને દબાવી રાખી, સર્વ જન કલ્યાણ અર્થે પુત્રને જવાની રજા આપી. ગુરુએ પાહિણીને સમજાવતા કહ્યું કે ઘાસની આણી પર રહેલા જલબિંદુની જેમ જીવન ક્ષણિક છે. જન્મેલાનું મૃત્યુ નક્કી જ છે. મોહનો ત્યાગ કરવો જ રહ્યો. જીવનમાં ત્રણ વસ્તુ અતિ ખરાબ છે., પીછેહઠ કરવી, કાયરતા દાખવવી અને દિલચોરી કરવી. તારા માટે શ્રેય એ છે કે હિંમત રાખીને, સામે ચાલીને દિલથી બાળક અમને સોંપી દે. બાળકને ઘરમાં રાખીને તું એનો વિકાસ રુંધી નાખીશ. આ બાળક મહાન થવા સજાઈલો છે. સરસ્વતીનો તે ઉપાસક થશે. ધર્મ -ચક્ર પરિવર્તનમાં તે મહાન ભાગ ભજવશે. અને ગુજરાતના વિજયમાં તે આગળ રહેશે.

માતાએ બાળક ગુરુને અર્પણ કરી દીધો. પરંતુ તે વેળા બાળકના પિતાને આ વાતની ક્યાં ખબર હતી ? આચ વ્યાપાર યાત્રાએથી ધંધુકા પાછો ફર્યો. નાના બાળકને ઘરમાં ન જોયો પૂરછા કરતાંજ સઘળી હકિકત જાણવા મળી. બાળકને ગુરુ દેવેન્દ્રસુરિ લઈ ગયાં છે અને દીક્ષા આપવાના છે તે વાત જાણતા

જ તે ગુસ્સે થઈ ગયો. કોઈ પણ સંયોગોમાં બાળકને આપી દેવાની તેમની ઈચ્છા હતી જ નહીં. કહેવાય છે કે ભોજનની પણ પરવા ક્યાં વિના તેતો ઘર બહાર નીકળી ગયાં. દેવચંદસુરિતો વિહાર કરીને સ્તંભતીર્થ(ખંભાત) ચાલ્યા ગયા હતાં. ખંભાતની તે કાળે ઘણી જાહોજલાલી હતી. તે મોટું શહેર જ નહીં, અગત્યનું બંદર પણ હતું. ખંભાત બંદરે અરબી અને ઈરાની વહાણોની આવજાવ રહેતી. તેની સમૃદ્ધિ પણ ઓછી નહોતી. સાહસિક વહાણવટીઓ ધન કમાતાં અને ખર્ચતા પણ ખરા. ખંભાતના ઉંચા મકાનો જોઈને પરદેશીઓ આશ્ચર્ય પામતા.

પિતા ચાચ ખંભાત આવ્યો ને ત્યાંના ઉદયન મંત્રીને ફરિયાદ કરી. મંત્રીએ કુશળતાથી કામ લીધું. થાકેલા અને કંઈક ગુસ્સે થયેલા એવા ચાચનો તેમણે આદરસત્કાર કર્યો. વળી નાનકડા બાળક ચાંગદેવને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને ધીરેથી ચાચને સમજાવ્યો. ભવિષ્ય કથનની વાત કરી. દીક્ષા લઈને સાધુ જીવનના મહા કલ્યાણકારી માર્ગે બાળક ગમન કરે તેજ વધારે યોગ્ય છે.

ન્યાય મેળવવા આવેલા ચાચે આ ઉપદેશ અને સલાહ શાંતિથી સાંભળ્યાં. શરીરનાં સુખ અને ભૌતિક સુખ કરતાયે આધ્યાત્મિક સુખના મહિમાને સમજાવ્યો. પુત્રને પાસે રાખીને નથી તો પુત્રનું ભલું થવાનું કે નથી પોતાનું ભલું થવાનું. તેતો મહાન પુરુષ થવા સંજાયેલો છે. આ પુત્ર ધર્મ ધજા ફરકાવશે. માન અને કીર્તિ મેળવશે. માતા પિતાના નામને ગૌરવ અપાવશે. ઉદયન મંત્રીની ખુબજ સમજાવટથી ચાચ માની ગયો અને પુત્રને ગુરુ પાસે જ રહેવા દેવા સંમત થયો.

ચાચ પણ સમજતો હતો કે આવા સમર્થ ગુરુ પાસે રહીને આ બાળક સંયમના માર્ગે વિચરશે અને તેમના દ્વારા ઉચ્ચ વિદ્યા ગ્રહણ કરશે તે જ યોગ્ય માર્ગ છે. ધંધુકામાં બાળક રહેશે તો આ શક્ય નહીં બને. ગુરુ પોતેજ બાળકને પાસે રાખીને

માનવમાંથી મહા માનવ બનાવી શકશે. આમ બાળક ગુરુ પાસે ખંભાતમાં જ રહ્યો. દેવચંદસુરિ પાસેથી તે જ્ઞાન સંપાદન કરવા લાગ્યો. તે જ્યારે ૬ વર્ષનો હતો ત્યારે સંવત ૧૧૫૪માં તેને દીક્ષા આપવામાં આવી. દીક્ષા બાદ તેનું નામ સોમચંદ્ર રાખવામાં આવ્યું. આ દીક્ષા-ઉત્સવ મંત્રી ઉદયને કર્યો હતો અથવા તો તેમણે તેમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો.

બાળ સાધુ સોમચંદ્ર કુમળી વયે જ દિન પ્રતિ દિન જૈન દર્શનનાં અનેકવિધ પાસાઓનો અભ્યાસ કરે છે. જૈન દર્શનમાં પારંગત બને છે. તેનું સર્વાંગી જ્ઞાન અને સર્વત્રાહી વિચાર-શક્તિ નવાઈ પમાડે છે. તેમની યાદશક્તિ પણ ખૂબજ હતી. ન્યાય, અલંકાર શાસ્ત્ર, વ્યાકરણ તથા અધ્યાત્મનાં ગ્રંથોનો તેમણે ઊંડો અભ્યાસ તો કર્યો જ હતો પરંતુ ગ્રંથની બધી વિગતો પણ તે યાદ રાખી શકતાં હતાં. તેમના કુમારકાળના વર્ષો ક્યાં ક્યાં વીત્યા તે માહિતી ઉપલબ્ધ નથી. આપણે તેમની સિદ્ધિઓ પરથી એટલું જ કલ્પી શકીએ કે આ સમય વિદ્યાભ્યાસમાં જ વ્યતીત થયો હશે. જો કે તેમના બાલ્યકાળનાં એક બે પ્રસંગો નોંધાયેલા છે.

બાલ્યકાળના એક પ્રસંગે તેમની વિદ્ધતાના બાલ જગતને દર્શન કરાવ્યા અને સાથોસાથ રાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહની માતા મીનબદેવીની સહાનુભૂતિના પાત્ર બન્યા. બન્યું એવું કે તે સમયે દીગંબર મતના આચાર્ય કુમુદચંદ્ર સાથે દેવસુરિની શાસ્ત્ર ચર્ચા યોજાઈ હતી. વાદી દેવસુરિ સાથે બાળક સાધુ સોમચંદ્ર પણ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. કુમુદચંદ્ર સાથેના વિવાદમાં દેવસુરિ જાત્યા. આ જાતમાં બાળક સોમચંદ્રનો પણ થોડો ફાળો હતો, તે માતા મીનબદેવીના મનમાં વસી ગયું હતું. (તપાગચ્છ પટ્ટાવલિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ વિવાદ વખતે તેમની ઉંમર ૩૬ વર્ષની હતી એટલે કે તેઓ આચાર્ય બની ચૂકેલા હતા અને તેઓ હેમચંદ્રાચાર્ય તરીકે ઓળખાતા હતા)

સોમચંદ્રે કાશી જઈને સરસ્વતી દેવીની આરાધના

કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. ગુરુ આજ્ઞા મેળવી, વિહાર કરી તેઓ ખંભાતથી પાસેના ગામ રૈવતાવતાર પહોંચ્યા ત્યાં તેમણે ધ્યાન આરાધના કરી. અર્ધ રાત્રી વીત્યા બાદ મા સરસ્વતી પ્રસન્ન થયાં. સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યા ને ઈચ્છિત વર આપ્યું. પટ્ટાવલિ પ્રમાણે ગુરુ મહારાજે તેમને સિદ્ધચક્રનો પ્રભાવિક મંત્ર આપ્યો હતો. આ મંત્રની સાધના કરવામાં પદ્મિની સ્ત્રીની સહાયની આવશ્યકતા હતી. આવી સ્ત્રી શોધીને તેની સન્મુખ મંત્રની આરાધના કરી. સ્ત્રી સૌંદર્યથી વિચલિત ન થવાય તે હેતુ આમા અગ્રસ્થાને હતો. સાધના કરતાં જ વિમળેશ્વર નામના દેવ પ્રસન્ન થયાં અને મંત્ર સિદ્ધિ થઈ. કહે છે કે સોમચંદ્રે રાજાને રીઝવવાની શક્તિ માગી હતી. સોમચંદ્ર પાટણના રાજ્ય દરબારમાં વિદ્વાનો સાથે ખેસવા ઈચ્છતા હતા, વિદ્વાનોમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માગતા હતાં. તેને અનુલક્ષીને જ તેમણે આવું વરદાન માગ્યું હશે. એ વેળાના મહાન ગુજરાતમાં સરસ્વતીનું સ્થાન ખૂબજ ઊંચું હતું અને સ્વભાવિક રીતે જ મા શારદાના ઉપાસકો પણ સન્માનનીય ગણાતા હતા સોમચંદ્ર આવા અનેક વિદ્વાનોમાં અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત કરી શક્યાં. ગુરુ દેવચંદ્રસુરિ હવે વૃદ્ધ થયાં હતાં. સોમચંદ્ર માત્ર જ્ઞાની જ નહોતા, પ્રતિભા- વંત પણ હતા. હવે આચાર્ય પદ ધારણ કરવાની તેમનામાં શક્તિ હતી. તેમણે ધર્મ અને વિદ્યાના સાચા ઉપાસક તરીકે ખ્યાતિ પણ પ્રાપ્ત કરી હતી. આચાર્ય થયા પૂર્વેનો ગુરુ શિષ્યનો એક મહત્વનો પ્રસંગ જાણવા જેવો છે. એકવાર ગુરુ-શિષ્ય જઈ રહ્યા હતા ત્યારે થોડા કોલસાને જોઈને ગુરુએ શિષ્યને પૂછ્યું, કે આ શું છે ત્યારે શિષ્યે જવાબ આપ્યો હતો કે આ હેમ છે. આ વાત અન્ય રીતે પણ કહેવાય છે પાટણના શ્રેષ્ઠ ધનદ શેઠને ત્યાં એક વાર સોમચંદ્ર તથા બીજા એક વૃદ્ધ મુનિ ગયાં ધનદ શેઠ એક ગરીબ માનવી માફક જવતા હતા. સોમચંદ્રે આનું કારણ પૂછ્યું. વૃદ્ધ મુનિએ જણાવ્યું કે કર્મની ગતિ ન્યારી છે. તેમની પાસે સુવર્ણ છે પણ તે કોલસો દેખાય છે અને દરિદ્રની

જેમ રહે છે. ધનદ શેઠને આ વાતની પાછળથી ખબર પડી ત્યારે તે સોમચંદ્ર પાસે આવ્યા અને પોતાની દરિદ્રતા દૂર કરવાની વિનંતિ કરી. સોમચંદ્રે તે કોલસા તરફ શેઠનું ધ્યાન દોર્યું. મુનિના પ્રભાવથી હવે શેઠ સુવર્ણ જોઈ શક્યાં. ધનદ શેઠે આથી સોમચંદ્રને હેમચંદ્ર કહ્યા અને તેમના ગુરુને વિનંતિ કરી કે આમનુ નામ હેમચંદ્ર રાખો. આમ બાળક ચાંગમાંથી સોમચંદ્ર અને તેમાંથી પછી હેમચંદ્ર નામઅભિધાન થયું.

ગુરુએ તેમને આચાર્યની પદવી અર્પણ કરી. આ દિવસ હતો સંવત ૧૧૬૬ ના અક્ષય તૃતીયાનો. રાજસ્થાનના નાગોર ગામે આ મહોત્સવ ઉજવાયો. આચાર્ય થયા બાદ તેઓ હેમચંદ્રાચાર્યના નામથી ઓળખાયા. ગુરુએ પોતેજ તેમને કપુર, ધૂપ, ચંદનથી સન્માનિત કર્યાં. તેમને સુરિ મંત્ર સંભળાવ્યો. ચારે તરફ મંગળ વાદીથી વાતાવરણ ગૂંજ ઊઠ્યું.

આમ માત્ર એકવીસ વર્ષની નાની ઉંમરે તેઓ આચાર્ય પદ પામ્યા. નાની ઉંમરે જ પોતાના પુત્રની આટલી ઉન્નતિ જોઈને માતા પાહિણીના હૃદયમાં પણ ધર્મ ભાવના પ્રબળ પણે જાગૃત થઈ. કેટલો આધ્યાત્મિક વિકાસ અને કેટલું ગહન જ્ઞાન હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાપ્ત કર્યું હતું ! તેમની ખ્યાતિ પણ દૂર દૂર સુધી ફેલાતી જતી હતી. આવી ઊંચી કોટિના ધાર્મિક વ્યક્તિત્વને લઈને ધર્મ ભાવના પણ વિસ્તરતી જતી હતી. માતા પાહિણીએ પણ સંસારનો ત્યાગ કરવાનો નિર્ણય કરી લીધો અને હેમચંદ્ર જ્યારે આચાર્ય થયા ત્યારે પાહિણીએ પણ દીક્ષા અંગીકાર કરી. તેઓએ ઘણા વર્ષો સાધવી તરીકે ગાળ્યા. તેમને પ્રવર્તિનીનું પદ પણ આપવામાં આવ્યું હતું. તેમનું અવસાન સંવત ૧૨૧૧માં થયું હતું..

હેમચંદ્રાચાર્યના જ્ઞાન ધ્યાનની સુવાસ પ્રસરતી ચાલી. એ સમય હતો રાજા સિદ્ધરાજનો. હેમચંદ્રાચાર્ય અને સિદ્ધરાજનો લાંબા સમયનો સહયોગ થવાનો જ હતો. આ સંયોગ, આ ભવિતવ્યતાને કોણ રોકી શકવાનું હતું ! માત્ર નિમિત્ત રૂપ પણ

આવવાની બાકી હતી. આ પણ પણ આવી પહોંચી. રાજાધિરાજ સિધ્ધરાજ પાટણની ભર બજારમાં તેમના હસ્તિ પર સવાર થઈને જતાં હતાં. એક તરફ રાજાનો હાથી આવી રહ્યો હતો તો બીજા તરફ હેમચંદ્રાચાર્ય અને અન્ય સાધુઓ સામેથી આવી રહ્યા હતાં. સિધ્ધરાજને આ મહાન આચાર્યની ઓળખ થઈ. સિધ્ધરાજે અત્યંત નમતાથી તેમને કંઈક કહેવાની વિનંતિ કરી. હેમચંદ્રાચાર્યે આ વખતે નીચેનો શ્લોક કહ્યો.

कारय प्रसरं सिद्ध ! हस्तिराजमशङ्कितम् ।
त्रस्यन्तु दिग्गजाः किं तैर्भूस्त्वयैवोद्धृता ततः ॥

હે સિધ્ધરાજ, શંકા વગરજ હાથીને આગળ ચલાવ. દિગ્ગજો ત્રાસ પામે તો ભલે પામે કારણકે પૃથ્વીને તો તે જ ધારણ કરી છે. આવા ઉદગારોથી સિધ્ધરાજને ખુશી ઉપજ અને હંમેશા પધારવા માટે તેણે આચાર્યને વિનંતિ કરી. સિધ્ધરાજે માળવા પર ચડાઈ કરી અને સંવત ૧૧૬૨માં વિજયી થયો. વિજય બાદ પાટણ પાછો ફર્યો ત્યારે બધા ધર્મના વિદ્વાનો અને પંડિતોએ રાજાને આશીર્વાચન કહ્યા. હેમચંદ્રાચાર્યે આ પ્રમાણે કહ્યું. હે કામધેનુ ! તું તારા ગોમયથી ભૂમિ લીંપી નાખ, હે રતનાકર તું મોતીઓથી સ્વસ્તિક પૂર. હે ચંદ્ર તું પૂર્ણકુંભ બની જા, હે દિશાઓ, સૂંઢથી કલ્પતસ્નાં પાણી લઈને તોરણો બનાવો., કારણકે સિધ્ધરાજ જગત જતીને પધારી રહ્યો છે. આ પ્રકારનાં પ્રશસ્તિ વચનોથી સિધ્ધરાજને હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રત્યે અનેરી પ્રીતિ થઈ અને ખૂબજ માન ઉપજ્યું. માળવાનો વિજય સિધ્ધરાજ માટે એક મહત્વનો વિજય હતો માળવા સમૃદ્ધ દેશ હતો ત્યાંની કલા સંસ્કૃતિની ખ્યાતિ સર્વત્ર પ્રસરેલી હતી. માળવાની પ્રજા સંસ્કારી-વિદ્યા પ્રેમી હતી. માળવા પાસે પણ અનેક વિદ્વાનો હતાં. માળવાતો જાત્યા પણ માળવાથીયે અદકેરી ગુજરાતની કીર્તિ પ્રસરે તેમ સિધ્ધરાજ ઈચ્છતો હતો. ઉજ્જૈન જેવા ત્રંથ ભંડારો ગુજરાતમાં નહોતા. ગુજરાતનું આગવું સાહિત્ય નહોતું.

આ ઉણપ પૂરી કરવા માટે એકજ વ્યક્તિ સમર્થ હોય તેમ સિધ્ધરાજને લાગતુ હતુ. આ હતા હેમચંદ્રાચાર્ય. અવંતીમાં ભોજરાજાનુ પ્રધાન વ્યાકરણ હતુ. ભોજરાજાના જ્ઞાન અને વિદ્ધતાની પ્રશંસા તેણે સાંભળી હતી. બાર બાર વર્ષના અંતે સિધ્ધરાજે માગવા પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો, પરંતુ સાહિત્ય અને કલાના પ્રેમી ભોજરાજાની જ પ્રશંસા થતી હતી. ગુજરાતમાં કંઈક ખૂટતુ હતુ. પ્રથમ તો વ્યાકરણની મોટી ખોટ પૂરી કરવા માટે સિધ્ધરાજે હેમચંદ્રાચાર્યને વિનંતિ કરી. તેમણે સહર્ષ આ વિનંતિનો સ્વીકાર કર્યો. તેમણે કાશ્મીરથી ભારતી દેવી ભંડારનાં આઠ વ્યાકરણનાં ગ્રંથો ગુજરાતમાં મગાવ્યા. તેમણે આ આઠેય ગ્રંથોનું ઊંડુ અધ્યયન કર્યું. અને સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની રચના કરી. આ ગ્રંથ સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન તરીકે પણ ઓળખાય છે. રાજ્ય સભામાં આ ગ્રંથનુ પઠન કરવામાં આવ્યુ. ઉપસ્થિત વિદ્ધાનો પણ આગ્રંથથી ગૌરવ અનુભવવા લાગ્યા. આ પુસ્તક વગર ચલાવી શકાય કે તેની અવેજમાં બીજો ગ્રંથ ચાલે તેમ હવે ન રહ્યુ. સિધ્ધરાજે પણ આ ગ્રંથનુ મહત્વ સમજને પોતાના મુખ્ય હાથી પર ગ્રંથ પધરાવી પાટણમાં ભારે ધામધૂમથી તેની ઘોષણા કરાવી. ત્રણસો જેટલા લહિયાઓ બોલાવીને તેની નકલો કરાવી અને ભારતના અનેક પ્રદેશોમાં તથા નેપાળ, લંકા અને ઈરાન મોકલવામાં આવી. પાટણમાં કર્ક નામના વ્યાકરણ શાસ્ત્રીને આ વ્યાકરણ પાટણ અને અન્ય નગરોના વિદ્યાર્થીઓને શીખવવા માટે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. દર મહિનામી સુદ પાંચમે વ્યાકરણના વિષય પર પરીક્ષા લેવામાં આવતી અને સફળ થનારને શાલ સુવર્ણ મહોર ઈ.ની ભેટો અપાતી. સવા લાખ સ્લોક પ્રમાણ આ વ્યાકરણ છે. આ વ્યાકરણની રચનાથી સિધ્ધરાજના રાજ્ય દરબારમાં હેમચંદ્રાચાર્ય મહત્વનુ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. સંસ્કૃત, પાકૃત અને અપભ્રંશનુ આવુ વ્યાકરણ તેમના પછી કોઈએ લખ્યુ નથી તેજ આની મહતા દર્શાવે

છે. સિદ્ધહેમ પછી તેમણે શબ્દકોશોની પણ રચના કરી. અભિધાન ચિંતામણિ અને દેશી નામ માળા તેમના બે મુખ્ય શબ્દકોશો છે. આ શબ્દકોશોની રચના પણ ઐતિહાસિક ગણી શકાય. આ કૃતિઓ એટલું તો જરૂર પ્રતિપાદન કરે છે કે હેમાચાર્યે જે કંઈ લખ્યું તે માત્ર જૈન ધર્મ વિષયક નહોતું તેમના લખાણથી સમગ્ર ગુજરાતી પ્રજાને ફાયદો થયો છે. ગુજરાત તેમના અંથોથી સાચા અર્થમાં સમૃદ્ધ બન્યું. અભિધાન ચિંતામણિમાં તેમણે એકજ અર્થ વાળા અનેક શબ્દો દર્શાવ્યા છે આથી વિજ્ઞ અનેકાર્થ સંગ્રહમાં એક શબ્દનાં અનેક અર્થ દર્શાવ્યા. વ્યાકરણ અને ભાષા ઉપરાત કાવ્યનાં બે અંથો- કાવ્યાનુશાસન અને છંદોનુશાસનમાં તેમણે વિવિધ પ્રકારે કાવ્યોની અને છંદોની ચર્ચા કરી છે.. વ્યાકરણના ઉદાહરણો રજૂ કરતો તેમનો અંથ દ્વયાશ્રયતો મહા વિદ્વાન હેમાચાર્યનો અદ્ભૂત અંથ છે. વ્યાકરણ સમજાવતા સમજાવતા ઇતિહાસ વર્ણવેલો છે. દ્વયાશ્રય વાંચતા મુળરાજથી માંડીને કુમારપાળ સુધીનો ઇતિહાસ, પાટણ, તેની જાહોજલાલી ત્યારનું જનજીવન, તત્કાલિન આચાર વિચાર, આનંદ-પ્રમોદ વિદ્યા-કલા સર્વ જાણે ચક્ષુ સમક્ષ હાજર થાય છે. દ્વયાશ્રયનાં અનેક સર્ગોમાં ગુજરાતી યોદ્ધો, ગુજરાતી ખેડૂત, ગુર્જર નારી કે ગુર્જર પંડિત દેખા દે છે. એ સમયનાં રીત રિવાજો ઉત્સવો અને અનેક રસપદ પ્રસંગોથી આ અંથ ભરપૂર છે. સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય અને પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય એમ બે રીતે આ અંથની રચના થઈ છે. પ્રથમમાં સિદ્ધરાજ સુધી અને બીજા પ્રાકૃત અંથમાં પ્રાકૃત વ્યાકરણનાં ઉદાહરણો સમજાવતાં સમજાવતાં કુમારપાળના સમયની પરિસ્થિતિ વર્ણવી છે. માત્ર ઇતિહાસ જ નહીં પરંતુ તે સમયનાં ગુજરાતનું હાઈ સમજવા માટે આ અંથનું અધ્યયન આવશ્યક બની રહે છે.

હેમચંદ્રાચાર્યની વિદ્વતા માત્ર એમનાં અંથોમાં જ દષ્ટિગોચર થાય છે તેવું નથી. તેમના જીવનનાં જે કંઈ નાના મોટા

પ્રસંગો અને માહિતી ઉપલબ્ધ છે તેમાંથી આપણને તેમની વિદ્વતા અને વાક્યાતુરીના અનેક ઉદાહરણો સાંપડે છે. પોતાની વાણીથી સામાના દિલને જાતી શકવાની તેમનાંમાં શકિત હતી. પંડિત વામર્ષિ' નામના એક વિદ્વાન, આચાર્યની દિન પ્રતિ દિન વધતી પ્રતિભા જોઈને તેમનાં પ્રત્યે દ્વેષ ભાવ ધરાવતા હતા. તેમની નિંદા કરવાની તક તેઓ જાતી કરતા નહીં એક પ્રસંગે ભરી સભામાં વામર્ષિ'એ એક ક્ષોક કહ્યો, તેમાં અંતે આવું વાક્ય હતું

“ સો યં હેમઠ સેવઃ પિલપિલત્પલિઃ સમાગચ્છતિ ”

અર્થ: આવો આ હેમઠ નામનો સેવઠ (જૈન ગોર) આવે છે.

હેમચંદ્રને સાધારણ ગોર કહેવા તે તેમનું ચોખ્ખું અપમાન જ હતું. પરંતુ આચાર્ય' પોતાની અદભુત વાકશકિતથી તરતજ હસતા હસતા કહ્યું “પંડિતજી, તમારાથી ઉતાવળમાં વ્યાકરણની ભૂલ થઈ ગઈ છે. હેમઠ નામ છે, સેવઠ વિશેષણ છે. વિશેષણ પહેલા જોઈએ એટલે કે સેવઠ હેમઠ કહેવું જોઈએ. આટલી શાંત રીતે જરાયે કટૂતા કે દ્વેષભાવ વગરના આ શબ્દોથી વામર્ષિ' ભોંઠા પડી ગયા તેમના આનંદી સ્વભાવનો એક સુંદર નમુનો આ પ્રમાણે છે. એક વેળાએ કર્પદી નામના મંત્રી રાજાને વંદન કરવા આવ્યા. મંત્રીના હાથમાં હરડે હતી તેથી તેમની મુઠ્ઠી વળેલી હતી. સ્વભાવિક રીતે જ હેમચંદ્રાચાર્ય' પૂછ્યું કે હાથમાં શું છે કર્પદી મંત્રીએ જવાબ આપ્યો કે “હરડે” (હરડઈ) આચાર્ય' વળી પૂછ્યું કે “ હ કંઈ રડે કે !

કર્પદીએ કહ્યું કે “ ના, હ એટલે હેમચંદ્રાચાર્યનો હ. એ કેવી રીતે રડે !” કક્કામાં હ છેલ્લો આવે છે તેથી હ રડે છે એમ આચાર્ય પૂછતાં હતાં. વળી તેમનો પ્રશ્ન એવો હતો કે હ માટે રડવાનું હવે કોઈ પ્રયોજન નથી. હેમચંદ્રાચાર્ય ઊંચી કોટિના જૈન

સાધુ હતા, તેમને અન્ય ધર્મો પ્રત્યે દ્વેષભાવ નહોતો. તેમના જીવનમાં સ્થળે સ્થળે તેમના સર્વ ધર્મ સમભાવની દષ્ટિ જોવા મળે છે. તેમનું રચેલું મહાદેવ સ્તોત્ર તો આ વાતનો સબળ પુરાવો છે. મહાદેવ સ્તોત્રમાં તેમણે શંકર ભગવાનની સ્તુતિ સરળ ભાષામાં કરી છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ શંકર કોને કહેવાય તે સમજાવેલ છે. આ સ્તોત્રનો છેલ્લો શ્લોક પ્રખ્યાત છે અને તે હેમચંદ્રાચાર્યની દીર્ઘ દષ્ટિ તથા સર્વ ધર્મ પ્રત્યેનો પ્રેમ દર્શાવે છે

भवबीजाऽङ्कुरजनना रागादयः क्षयमुपगता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥

“ભવના મૂળ કારણ રૂપ રાગ દ્વેષ જે દેવના નષ્ટ થયાં છે તેવા દેવ તે બ્રહ્મા હોય વિષ્ણુ હોય શંકર હોય કે જિન હોય, કોઈ પણ હોય તેને મારા નમસ્કાર છે.” જ્યારે હેમાચાર્ય કુમારપાળના આમંત્રણથી પ્રભાસ પાટણ ગયાં ત્યારે શિવ મંદિરમાં તેમણે આ શ્લોક ઉચ્ચાર્યો હતો તેમ કહેવાય છે. હેમચંદ્રાચાર્ય અનેક પ્રસંગે બીજા ધર્મની, ખાસ કરીને હિંદુ ધર્મની પ્રશંસા કરી છે અને સર્વ ધર્મ સમભાવનો મહિમા ગાયો છે. એક પ્રસંગે સિદ્ધરાજે હેમાચાર્યને રાજ્યસભામાં પ્રષ્ન પૂછ્યો: “જગતમાં કયો ધર્મ સંસારથી મુક્ત કરનારો છે ? આવા સીધાજ પ્રષ્નનો સીધો ઉત્તર આપીને તથા કોઈ એક ધર્મનું નામ દર્શાવીને આચાર્યશ્રી સંકુચિતતા દાખવે તે અશક્ય બીના હતી. તેમણે પુરાણના શંખાખ્યાનમાંથી આનો ઉત્તર આપ્યો

तिरोधीयत दर्भाद्यैर्यथा दिव्यं तदौषधम् ।
तथाऽमुष्मिन् युगे सत्यो धर्मो धर्मान्तरैर्नृप ! ॥
परं समग्रधर्माणां सेवनात् कस्यचित् क्वचित् ।
जायते शुद्धधर्माप्तिर्दर्भं च्छन्नौषधाप्तिवत् ॥

જેમ બીજા ઔષધો સાથે મળી જવાથી દિવ્ય ઔષધ ઓળખાતુ નથી તેમ આ યુગમાં અન્ય ધર્મોથી સત્ય ધર્મ ઢંકાયેલો રહે છે. પણ જેમ દર્ભમાં આચ્છાદિત ઔષધિ બધા દર્ભને લેતા મળી જ રહે છે તેમ બધા ધર્મોના પરિચયથી સત્ય ધર્મ મળી આવે ખરો."

આમ બધા ધર્મોમાં સારા તત્વો છે તેમ વર્ણવીને તેમાંથી સત્ય ધર્મને ઓળખી લેવો. આના પર નાનકડી વાતાં આ પ્રમાણે છે: એક વેપારી હતો. શંખ નામના આ વેપારીની પત્નીનું નામ યશોમતી હતું. આ વેપારીએ યશોમતીનો ત્યાગ કરીને પોતાનું બધું ધન એક ગણિકાને સુખત ક્યું હતું. યશોમતી પોતાના પતિને પાછો લાવવા માંગતી હતી. તેણીએ પતિ પ્રેમ મેળવવા પ્રયત્નો કર્યા. આવા પ્રયત્નો કરતાં કરતાં તે યોગીઓને અને બ્રાહ્મણોને મળવા લાગી. અને તેમની પાસેથી જડીબુટ્ટીઓની યાચના કરવા લાગી. એક ગૌડ તેને મળી ગયો અને તેણે યશોમતીને દવા આપીને કહ્યું કે આ દવા ખવરાવવાથી તારો પતિ તારા વશમાં રહેશે. યશોમતીએ શંખને આ દવા ભોજનમાં મેળવીને ખવરાવી દીધી. ભોજન ખાતા વેંત જ શંખ તો બળદ બની ગયો. આ જોઈને ગામનાં લોકો યશોમતીને ધિક્કારવા લાગ્યા. યશોમતીને પણ ખૂબજ પસ્તાવો થયો. પતિને મેળવવા જતા સાવ ખોવા જેવું થયું. બળદ રૂપે પતિને તે શું કરે ! તે પોતાના બળદને રોજ જંગલમાં ચરાવવા લઈ જતી હતી પરંતુ પોતાના કૃત્ય પર પસ્તાવો થવાથી રડતી હતી. એકવાર શિવ પાર્વતી ત્યાંથી આકાશ માર્ગે પસાર થતા હતાં. સ્ત્રીને રડતી જોઈને પાર્વતીને દયા આવી. શંકરે ભગવાને કારણ પૂછ્યું એટલે ખ્યાલ આવી ગયો. પાર્વતીના કહેવાથી શંકર ભગવાને આ દુઃખ નિવારણ માટેની ઔષધિ બતાવી. અમૂક જગ્યાએ અમૂક ઝાડ પાસે આ ઔષધિ ઉગી છે તે ખવરાવવામાં આવશે તો તારો પતિ પાછો બળદમાંથી માણસ થઈ

જશે તેમ કહ્યું.. યશોમતી હરખાતી હરખાતી તે ખતાવેલી જગ્યાએ આવેલા ઝાડ પાસે ગઈ., પરંતુ ત્યાં અનેક નાના મોટા છોડ અને ઘાસ ઉગી નીકળ્યાં હતાં. કઈ ઔષધિ સાચી છે તેતો તેને ખબર નહોતી તેથી ત્યાં ઉગેલા સઘળાં જ છોડ -ઘાસ તેણે ખળદને ખવરાવી દીધા. આમાં શંકર ભગવાને કહેલ ચમત્કારિક ઔષધિ પણ હતી તેથી તેનો પતિ ખળદમાંથી પુનઃ મનુષ્ય થઈ ગયો.

આ વસ્તુ વિગતવાર હેમચંદ્રાચાર્યે 'સિદ્ધરાજને સમજાવી. ઔષધિ એટલે સત્ય - ધર્મ. આ શું છે તે ખ્યાલ ન હોયતો ખધા જ ધર્મોના સારા તત્વોનાં આચરણથી સત્ય ધર્મ મળવાનો છે તે નક્કી છે. આવું સર્વ ધર્મ સમભાવનું સુંદર ઉદાહરણ સાંભળી રાજા ખુશ થયો.

હેમચંદ્રાચાર્યના જવનનો ખીજો એક પ્રસંગ જૂદા જૂદા ગ્રંથોમાં જૂદી જૂદી રીતે આપેલો છે

એકવાર કાશીથી આવેલા વિષ્ણુશ્વર નામના પંડિતે હેમચંદ્રાચાર્યનો આ રીતે પરિચય આપ્યો.

"પાતુ વો હેમગોપાલઃ કંખલં દન્ડમુધ્વહન્ । "

કામળો અને દંડ ધારણ કરનારા હેમ ગોપાલ તમારી રક્ષા કરે. હેમચંદ્રાચાર્યે આ અર્થો શ્લોક ત્યાંજ પૂરો કરી નાખ્યો.

"ષડ્ દર્શન પશુ ગ્રામં ચારયન્ જૈન ગોચરે ॥ "

=આ ગોપાલતો જૈન ગોચરમાં છ દર્શનના પશુઓને ચારી રહ્યો છે. આ નાનકડા પ્રસંગમાં તેમની વિદ્વતા અને સમયને અનુરૂપ પ્રત્યુત્તર આપવાની શક્તિનાં આપણને દર્શન થાય છે. ઉપરનો શ્લોક ખરેખર કોણે અને કેવા સંજોગોમાં કહ્યો હતો તે વિષે ભિન્ન ભિન્ન ઉલ્લેખો છે. પંડિત દેવખોધિએ આ શ્લોકનો પ્રથમ ભાગ કહ્યો હતો તેમ પણ ઉલ્લેખ છે. કદાચ રાજ્ય સભામાં સહુ સુંદર વેશભૂષામાં સજ્જ થઈને ખેઠા હશે ત્યારે કામળો ઓઢેલા અને હાથમાં દંડો

રાખનારાં આચાર્યને ગોવાળીયા જેવા ગણીને ઉપહાસમાં પણ આમ કહેવાયુ હોય તે શક્ય છે , એ ગમે તે હોય પરંતુ તેમણે પરિસ્થિતિ સાચવી લીધી હતી. પોતે ગોવાળ છે તે વાત તેમણે તરતજ સ્વીકારી લીધી, પરંતુ પોતે વિશિષ્ટ પ્રકારનાં ગોવાળ છે. જૈન ધર્મના ગોચરમાં ૫૬ દર્શનના પશુઓને ચારનારો હું ગોવાળ છું. આટલી હાજર જવાબી કોઈ મહા વિદ્વાનમાંજ હોઈ શકે.

સિદ્ધરાજને હેમચંદ્રાચાર્ય પર અનહદ માન હતુ. આથી રાજ્ય દરબારમાં જૈનોનુ માન વધ્યું સિદ્ધરાજને પુત્ર સુખ નહોતુ . તેથી તેણે યાત્રાએ જવાનો વિચાર કર્યો. હેમચંદ્રાચાર્ય સાથે ગયાં. સિદ્ધરાજતો મહારાજા હતો તેથી તે ઠાઠ-માઠથી વાહનમાં ખેસીને નીકળ્યો..

હેમાચાર્ય તો જૈન સાધુ હતાં, તેઓતો વાહનનો ઉપયોગ કરે નહીં. તેઓ પગપાળા ચાલતા હતા. રાજાએ તેમને વાહનનો ઉપયોગ કરવાની શીખામણ આપી, વિનંતિ કરી પણ હેમચંદ્ર માન્યા નહી તેથી રાજાએ કટુતાથી તેમને જડ કહ્યા. આચાર્યે જવાબમાં માત્ર એટલું જ કહ્યુ કે અમે જડ નહી નિજડ છીએ.આ પછી ત્રણ દિવસ સુધી તેઓ રાજાને મળ્યા નહી. રાજાએ ગુસ્સા તંબુમાં તપાસ કરાવી તો તેને ખ્યાલ આવ્યોકે ગુરુ તે સમયે આયંબીલ કરતા હતા. ગુસ્સા આવુ શુષ્ક, જડ ભોજન કરતાં જોઈને રાજાને આ જડતા એતો ઈન્દ્રિય પરનો વિજય છે અને વીતરાગભાવ છે તેવી ખાત્રી થઈ. રાજાએ તેમની માફી માગી.

સિદ્ધરાજે હેમચંદ્રાચાર્ય સાથેજ શત્રુંજયની યાત્રા કરી. ત્યાંથી તે શૈવતાચલ (ગિરનાર) આવ્યો ગિરનાર પર ભગવાન નેમિનાથનુ અતિ સુંદર અને ભવ્ય એવુ શ્વેત દેવાલય જોયુ. આ પ્રાસાદથી પ્રભાવિત અને પ્રફુલ્લિત થયેલાં સિદ્ધરાજે તરતજ કહ્યું-

"ધન્ય છે આ પ્રાસાદ ખનાવનારનાં માતા પિતાને." સિદ્ધરાજની આ પ્રશંસા યુક્ત વાણીથી પ્રોત્સાહિત થઈ, સેવામાં તત્પર હાજર એવા સજ્જન મંત્રીએ આ તકનો લાભ લઈને ઘટસ્ફોટ કર્યો કે " ભગવાન શ્રી નેમિનાથનો પ્રાસાદ આપના દ્વારા નિર્મિત છે" રાજાને પણ જે વાતની ખબર નહોતી તેનો ખૂલાસો કરતા સજ્જન મંત્રીએ આગળ કહ્યું કે નવ વર્ષ પહેલાં તમે મને ગિરનાર પ્રાંતનો અધિકારી ખનાવ્યો હતો. નવ વર્ષ દરમિયાન જે આવક થઈ તે આ દેરાસરના જીર્ણોદ્ધાર માટે ખર્ચવામાં આવી છે. આ આવક સતાવીશ લાખ - દુમ હતી મને આશા હતી જ કે આપ મારા આ પગલાને અનુમોદન આપશો અન્યથા તે રકમ હું મારી પોતાની અંગત મિલકતમાંથી રાજ્યને ભરી દેવા તૈયાર છું. રાજાએ હર્ષ પૂર્વક સજ્જન મંત્રીના આ કાર્યની અનુમોદના કરી. ત્યાંથી તેઓ કોટિનગર (કોડીનાર) ગયા. હેમચંદ્રાચાર્યે અહીં દેવીનું ધ્યાન ધર્યું અને રાજાને સંતાન સુખ છે કે નહીં તે પૂછી જોયું દેવીએ કહ્યું કે રાજાના ભાગ્યમાં સંતાન સુખ નથી અને તેના મૃત્યુ બાદ તેનો ભત્રીજો કુમારપાળ ગાદીએ આવશે. સિદ્ધરાજને આ વાતની ખબર પડી. દૈવયોગે તેને કુબુદ્ધિ સૂઝી અને કુમારપાળ પ્રત્યેનો તેનો દ્વેષ ભભૂકી ઊઠ્યો. યેન કેન પ્રકારેણ કુમારપાળને મારી નખાવવાનાં પ્રયત્નો તે કરવા લાગ્યો. કુમારપાળ પણ આ વાતથી અજાણ નહોતો. તે હંમેશા છૂપા વેશમાં રહેવા લાગ્યો મુખ્યતયા તે સાધુ કે તાપસના વેશમાં જ રહેતો. એકવાર રાજાએ ખધા તાપસીને જમવા નિમંત્ર્યા. કુમારપાળ પણ આવ્યો.. રાજાના અનુચરોએ કુમારપાળના પગ પણ ધોયા, પરંતુ તેના પગની સંજ્ઞાઓ પરથી તેને ઓળખી ગયાં. અનુચરોએ રાજાને વાત કરી. રાજા કુમારપાળને પકડે તે પહેલાંજ કુમારપાળ ભાગી છૂટ્યો. તે દોડતો દોડતો હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપાશ્રયમાં આવ્યો ત્યાં ગુરુને જોઈને કહ્યું કે મારો જીવ જોખમમાં છે, મને બચાવો. ગુરુએ દયા ભાવથી

પ્રેરણને તેનો જીવ બચાવવા ખાતર તેને તાડપત્રોનાં ઢગલામાં સંતાડી દીધો. રાજાના સૈનિકો ઉપાશ્રયે આવ્યાં અને પૂછપરછ કરી જોઈ, પરંતુ ન તો હેમચંદ્રાચાર્યે કશી વાત જણાવી કે ન તો તેઓ કુમારપાળને શોધી શક્યા. સૈનિકોના ગયાં પછી ગુરુએ કુમારપાળને બહાર કાઢ્યો. કુમારપાળ મૃત્યુ પર્યંત ગુરુનો ઋણી રહ્યો.

સિદ્ધરાજે પણ કુમારપાળની તપાસ ચાલુ રાખી હતી તેથી કુમારપાળ સ્તંભતીર્થ- ખંભાત ચાલ્યો ગયો. હેમાચાર્ય ખંભાતમાં ચાતુમાંસ રચા હતા. કુમારપાળ તેમને વંદન કરવા ગયો. ત્યારે ગુરુએ આશિષ આપી કહ્યું કે " આજથી સાતમે વર્ષે તું રાજા થઈશ" આટલું જ નહીં પણ ભવિષ્ય વાણી કહી કે વિક્રમ સંવત

૧૧૬૬ના માગશર વદ ચારના તૃતીય પહોરે, પુષ્ય નક્ષત્રમાં તમારો રાજયાભિષેક થશે. હેમચંદ્રાચાર્ય એક તરફ સિદ્ધરાજના પ્રીતિપાત્ર રચા હતા તો બીજી તરફ કુમારપાળને તેમણે ખૂબજ મદદ કરી હતી, અને તેનું કારણ એ જ કે તેઓ સારી રીતે જાણતા હતાં કે ભવિતવ્યતાને કોઈ મીટાવી શકે તેમ નથી. કુમારપાળ રાજા થવાનો જ છે અને તેને અનુલક્ષીને તેના દિલમાં પણ જીવદયાના બીજ રોપાવા જ જોઈએ. સિદ્ધરાજનું મૃત્યુ વિ.સં. ૧૧૬૬માં થયું અને કુમારપાળ રાજા બન્યો. સિદ્ધરાજના સમયમાં જૈન ધર્મનો પ્રભાવ વધી રહ્યો હતો તે કુમારપાળના સમયમાં ખૂબ જ વધી ગયો .

સિદ્ધરાજના પિતાના સમયમાં મુંજાલ શાંતુ ઉદયન, આશુક, વાગ્ભટ્ટ આનંદ અને પૃથ્વીપાલ નામના જૈન મંત્રીઓ હતા . ઉદયન મંત્રીતો દોરી લોટો લઈને નોકરીની શોધમાં મારવાડથી આવેલો શ્રીમાળી વણિક હતો. લાછી નામની છીપણે તેને મદદ કરી હતી તેવી કથા પણ છે. પાટણની ઉન્નતિ અને સમૃદ્ધિમાં વધારો થતો ગયો તેમ તેમ તેની વસ્તી પણ વધતી ગઈ. શ્રીમાળ-રાજસ્થાનમા દુકાળ પડવાથી ત્યાંની વસ્તી ધીરે ધીરે પાટણ આવવા માંડી. સોરઠમાં સજ્જન મંત્રી શ્રીમાળી હતો તેથી ત્યાં પણ શ્રીમાળીઓની વસ્તી થઈ.

સિદ્ધરાજે જૈન દેરાસરોના જિજ્ઞોઢારમાં તથા નૂતન દેરાસરોના ખાંધકામમાં ફાળો આપેલો. તેણે સંવત ૧૧૫૨માં સિદ્ધપુર વસાવ્યું અને ત્યાં સુદ્ધમાળ ખંધાવ્યો. આ વિષે પણ સુંદર કથા પ્રચલિત છે સિદ્ધપુરમાં પણ તેણે જૈન દેરાસર ખંધાવ્યું હતું. સિદ્ધરાજ પર અન્ય જૈન સાધુઓનો પ્રભાવ હતો. માલ ધારી અભયદેવસુરિના ઉપદેશથી પર્યુષણ પર્વના દિવસોમાં સિદ્ધરાજે અમારિ પ્રવર્તન કરાવી પરુ વધની મનાઈ કરી હતી

સિદ્ધરાજની રાજ્યસભામાં ઘણા વિદ્વાનો પણ હતા આમા શ્રીપાળ કવિ પણ પ્રખ્યાત છે. તે પોરવાડ જ્ઞાતિનો હતો અને પ્રજ્ઞા ચક્ષુ (અંધ) હતો. રાજાએ તેની કૃતિ "વૈશેચન પરાજય"થી પ્રભાવિત થઈ તેને કવિરાજ યા કવિ ચક્રવર્તિનું ખિરુદ આપ્યું હતું. શ્રીપાળે સહસ્ત્ર લિંગ સરોવરની, દુર્લભ સરોવરની અને સુદ્ધમાળની પ્રશસ્તિઓ પણ રચી હતી.

એક વીરાચાર્ય નામના સાધુ સિદ્ધરાજના મેશાને ખમી નહી શકવાથી, રાજ્ય છોડીને ચાલ્યા ગયેલાં તેમ પણ ઉલ્લેખ છે.. રાજાઓના આશ્રયથી જ વિદ્વાનો નભે છે અને અન્યત્ર જનાર તો ભિખારીની દશામાં જીવશે તેમ સિદ્ધરાજે કહ્યું હતું. વીરાચાર્ય આથી નારાજ થઈ ચાલ્યા ગયેલા. તેઓ રાજાના આ ઘમંડને સહન કરી શકે તેમ નહોતા. અને પોતાની વિદ્વતા શકિત કોઈનીયે ગુલામ નથી તેમ માનતા હતા. આ વિદ્વાન સાધુને પછી સિદ્ધરાજે પાછા ખોલાવ્યા હતા. સિદ્ધરાજના સમયમાં માલધારી અભયદેવના શિષ્ય હેમચંદ્રસુરિ થઈ ગયા હતા. આમના વિષે પણ અનેક વાતો જાણીતી ખની છે.. આપણા પુસ્તકના મહા-નાયક હેમચંદ્રાચાર્યના નામ સાથે આ પ્રકારે ભળતા જ નામથી કેટલાંક લેખકોએ ગોટાળો કર્યો છે. સિદ્ધરાજ શત્રુંજયની યાત્રાએ ગયો ત્યારે તેમની સાથે ગયેલા સાધુ તે હેમચંદ્રાચાર્ય કે અભયદેવનાં શિષ્ય હેમચંદ્રસુરિ તે ખાખતમા જૂદી જૂદી વાતો છે સિદ્ધરાજના અવસાન ખાદ

કુમારપાળનો રાજ્યાભિષેક આચાર્યે ભાષેલ ભવિષ્યવાણી પ્રમાણે જ થયો. ઉદયનનો પુત્ર વાઝ્મટ્ટ (વાહડ) તેનો મુખ્ય મંત્રી બન્યો. રાજા થયાં પછી કુમારપાળે રાજ્યવ્યવસ્થા સુદૃઢ કરી. કુમારપાળે અભિમાની રાજા અણોરાજને હરાવવાનો નિર્ણય કર્યો. અગિયાર અગિયાર વાર નિષ્ફળ થયો પરંતુ વાઝ્મટ્ટે તેને જૈન શાસનમાં શ્રદ્ધા રાખી બારમી વાર ચડાઈ કરવાનું કહ્યું. આ વખતે કુમારપાળની જીત થઈ.

કુમારપાળ માત્ર જૈન ધર્મ પાળનાર અહિંસક રાજવી નહોતો તેણે અનેક સંત્રામો ખેલ્યાં હતાં અને વિજયી નીવડયો હતો. ભારતમાં આ સમયે કુમારપાળ સૌથી વધુ પ્રતાપી રાજવી હતો. કુમારપાળની આણ ઉત્તરે કાશ્મીરથી દક્ષિણે કોલ્હાપુર સુધી ફેલાઈ હતી. પૂર્વમાં ગંગા નદીના પ્રદેશો સુધી તેનો પ્રભાવ હતો. પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્ર તો હતું જ પરંતુ પંજાબના અને સિંધના કેટલાક ભાગ તેના તાબામાં હતા. ચિત્તોડના કિલ્લાના શિલાલેખ પ્રમાણે પૃથ્વી પરના સર્વ રાજાઓ કુમારપાળને મસ્તક નમાવતા. શાકંભરીનો રાજા તેના શરણે આવ્યો હતો. સ્વયં હથિયાર ધારણ કરી કુમારપાળે અનેકને મહાત ક્યાં હતાં. પંજાબમાં સાલપુર અને કોંકણના સિલહારના રાજાને તેણે વશ કર્યાં હતા. આ બતાવે છે કે સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળનો સમય ગુજરાતનો સુવર્ણ યુગ હતો. પાટણની જાહોજલાલીનો તો પાર જ નહોતો. ઊંચા ઊંચા સુંદર આવાસોથી પાટણ નગરી શોભતી હતી. આનગરમાં ૧૮૦૦ કરોડપતિઓ હતા તેમ કહેવાય છે

સિદ્ધરાજ કે કુમારપાળ જૈન થયાં હતાં કે કેમ તે ચર્ચા ભૂતકાળમાં અનેકવાર થઈ ચૂકેલી છે. સિદ્ધરાજ પોતે હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રત્યે અને જૈન ધર્મ પ્રત્યે અનન્ય ભાવ રાખતો હતો. તેણે અમારિ પ્રવર્તન કરાવ્યું હતું. કુમારપાળતો આચાર્યનો જીવનભરનો ઋણી હતો. તેના ઉપર જૈન ધર્મની પ્રગાઠ અસર હતી. તે જૈન થયો હોય કે ન થયો હોય પરંતુ તેનો જૈન ધર્મ પ્રત્યેનો સદ્ભાવ, જૈન આચાર

પ્રત્યેનો આદર અને, જૈન ધર્મના પ્રચારમાં તેણે આપેલી ફાળો એ ઐતિહાસિક હકીકત છે. તેથી જન્મે જૈન ન હોવા છતાંયે તે એક સાચો જૈન હતો તેમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહી ગણાય.

હેમચંદ્રાચાર્ય દ્વયાશ્રયમાં કુમારપાળ વિષે ઘણું બધું લખે છે. જૈન ધર્મના મહાન સિદ્ધાંતોને કુમારપાળે જીવનમાં ઉતાયાં હતાં. તેણે માંસાહાર, મદિરા અને પરસ્ત્રી ત્યાગ કરેલાં હતાં સિદ્ધરાજે પ્રવતાવેલ અમારિ ઘોષણાને વધારે વિસ્તૃત કરી હતી. કુમારપાળ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તે ૫૦ વર્ષનો હતો તેથી તેમાં વધારે શાણપણ અને કુનેહ હતા. તે નરમ અને કાયર થઈ ગયો હતો તેવા આક્ષેપોમાં જરાય તથ્ય નથી જણાતું. કારણકે જ્યારે તેના મંત્રીએ કુમારપાળને પૂછ્યું કે તમે કંઈ રીતે રાજ્ય કરશો ત્યારે કુમારપાળે પોતાની તલવાર ખતાવી કહ્યું હતું કે હું આનાથી રાજ્ય કરીશ. અહિંસામાં દૃઢ શ્રદ્ધા ધરાવનાર કુમારપાળે રાજ્ય વ્યવસ્થા જાળવી રાખવામાં કડક હાથે કામ લીધું હતું. હેમાચાર્યે તેને જૈન ધર્માનુરાગી બનાવ્યો પણ તે કંઈ અંધ શ્રદ્ધાળુ નહોતો. પોતાના રાજ્યકાળનાં પ્રથમ પંદર વર્ષતો રાજ્યની ધુરાને મજબૂત રાખવામાં જ ગયાં હતાં તેમ કહી શકાય માત્ર પોતાની પાછલી ઉંમરે તેનામા ધર્મ ભાવના વધુ પ્રબળ બની હશે. આમ જોતા તો સોલંકી વંશના મોટા ભાગના રાજવીઓનો ઇતિહાસ જોતા જણાશે કે તેઓ રાજગાદીના લાલચુ નહોતા. મુળરાજ તથા ચામુંડ તેમની પાછલી ઉંમરે સંન્યાસી થયા હતા. ભીમદેવ ગાદી સ્વીકારવા ખુશ નહોતો.

કુમારપાળનો ધર્મ પ્રત્યેનો અનુરાગ વધ્યો ત્યારે કલ્યાણ કટકના રાજાને થયું કે આ નિર્બળ રાજવીને હવે સહેલાઈથી હરાવી શકાશે અને તેણે કુમારપાળ સામે ચડી આવવાની તૈયારીઓ આદરી હતી, જોકે કલ્યાણ કટકના રાજવીનું પછી તરતજ મૃત્યુ થયું હતું. આ મૃત્યુની ભવિષ્યવાણી પણ હેમચંદ્રાચાર્યે ભાખી હતી.

કુમારપાળે હેમચંદ્રાચાર્યની પ્રેરણાથી તારંગા પાસે ચોવીસ ગજના માપનુ અતિ ભવ્ય જિન મંદિર બનાવરાવ્યુ. તેમાં એકસો એક અંગુલ માપ વાળુ અજિતનાથનુ મનોહારી ખિંબ સ્થાપ્યુ. આ જિનાલય આજે પણ યાત્રાળુઓ માટેનુ મહાન આકર્ષણ જ નહીં પરંતુ પરમ ભકિત ભાવનુ ધામ છે. તેની ઉત્તુંગ શિખર રચના અને કલા કારીગરી અનુપમ છે. આ મંદિરમાં વપરાયેલુ લાકડુ પણ કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે અને તેને આગ લાગી શકતી નથી.

કુમારપાળે રાજ્યવ્યવસ્થામાં જે સુધારા કયાં અને કેટલાક નીતિ નિયમો દાખલ કયાં તેમાં હેમચંદ્રાચાર્યની પ્રેરણા અત્ર સ્થાને રહી હતી. કુમારપાળ સાથેના આચાર્યના કેટલાક પ્રસંગો પણ ઉલ્લેખનીય છે. એકવાર કુમારપાલે ગુરુના મસ્તક પર જાડો ખાદીનો કકડો જોયો. આવુ વસ્ત્ર જોઈને કુમારપાળે કહ્યુ કે આપ જેવા મહાન આચાર્ય આવુ સાધારણ વસ્ત્ર ઓઢે તેથી મને શરમ થાય છે. ગુરુએ પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યુ કે એક ગરીબ શ્રાવકે મને આ વહોરાવેલ છે તેની ધર્મ ભાવનાનો અનાદર મારાથી ન થાય., તેથી આ સ્વીકાર્યુ છે. આમ આડકતરી રીતે ગુરુએ શ્રાવકની ગરીબાઈનો ઉલ્લેખ કયો અને કુમારપાળને કર્તવ્યનુ ભાન કરાવ્યું.

કુમારપાળની જીવદયાથી અકળાયેલાં કેટલાક પૂજારીઓએ તેની સમક્ષ એકવાર કહ્યુ કે આપણે આપણી બાપદાદાની પ્રણાલિકા પ્રમાણે પશુ ભોગ આપવો જ જોઈએ. સાતમને દિવસે સાતસો બકરા અને સાત પાડા, આઠમને દિવસે આઠસો બકરા અને આઠપાડા તથા નોમને દિવસે નવસો બકરા અને નવ પાડાનો ભોગ આપવો જોઈએ. કુમારપાળે આ બાબતમાં શું કરવું તેની હેમચંદ્રાચાર્ય પાસે સલાહ માગી. આચાર્યે કહ્યુ કે બધાજ પશુઓને એકવાર દેવી મંદિરના ચોગાનમાં પૂરી દો. મંદિરના દરવાજાને તાળા મારીને બહાર ચોકી પહેરી મૂકાવો., પછી સવારે ઉઘાડીને

જૂઓ કે શું થયું છે. કુમારપાળે તેમની સલાહ પ્રમાણે ક્યું. બધા જાનવરોને મંદિરના ચોકમાં પૂરી દેવામાં આવ્યા. બીજી સવારે પૂજારીઓની હાજરીમાં દરવાજા ખોલવામાં આવ્યા. બધા જ પશુઓ સાજા સારા હતા. રાજાએ પૂજારીઓને ખોલાવીને કહ્યું કે બધા જ પશુઓ દેવીને અર્પણ કરવામાં આવ્યાં હતાં, ભોગ ધરાવ્યો હતો અને દેવીની ઈચ્છા હોતતો તેમણે ભોગ સ્વીકાર્યો હોત પરંતુ બધા જ પશુઓ જીવે છે તે જોતા જ જણાઈ આવે છે કે દેવીને આ ભોગ ખપતો નથી.

એક સમર્થ પંડિત દેવબોધિની વાત પણ જાણવા જેવી છે. દેવબોધિએ કુમારપાળને ખુશ કરવા અને પોતાની યોગિક વિધાનો ચમત્કાર ખતાવવા જાતજાતના ઉપાયો કર્યાં. કંઈક ચમત્કારો કર્યાં અને રાજાને વિચલિત કરવા પ્રયત્નો કર્યાં. આચાર્યે જ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે તેમણે પણ અનિચ્છાએ, પરંતુ રાજાનો ભ્રમ દૂર કરવા માટે પોતાની ચમત્કાર શક્તિ દર્શાવી. વ્યાખ્યાનમાં પોતે એક ઉપર બીજી એમ સાત પાટો ગોઠવી અને સૌથી ઉપર વ્યાખ્યાન કરવા ખેઠા. પછી કુમારપાળ મહારાજાના આગમન બાદ એક પછી એક પાટો લઈ લેવામાં આવી પરંતુ ગુસ્તો તેમના સ્થાને યથાવત્ અદ્ધર જ ખેઠેલાં હતા. હેમચંદ્રાચાર્ય અને દેવબોધિનાં બીજા પ્રસંગો પણ જાણીતા છે.

એકવાર દેવબોધિ અને હેમાચાર્ય વચ્ચે તિથિમાં નિર્ણય અંગે ચર્ચા અને વાદ-વિવાદ થયા હતાં. મુદ્દો હતો કે આજે પૂર્ણિમા છે કે અમાસ. આચાર્યે ભૂલથી જ આજે પૂનમ છે તેમ જણાવ્યું હતું. આવી "ગંભીર" ભૂલથી દેવબોધિને હેમચંદ્રાચાર્યની ઠેકડી ઉડાડવાનો મોકો મળી ગયો. તેઓ હાર કબૂલે તેમ દેવબોધિની ઈચ્છા હતી પરંતુ તેમણે માત્ર નમ્રતાથી એટલું જ કહ્યું કે ના આજે પૂનમ જ છે અને સાંજે આ વાતનો નિર્ણય થઈ જશે, સૂર્યાસ્ત થયા બાદ ઉંટોવાળાને આ માટે ચકાસણી કરવા મોકલવામાં આવ્યા. કુમારપાળ રાજા પોતે દેવબોધિ સાથે મહેલની અગાસીમાં જોવા ગયો. સહુએ એ સાંજે આકાશમાં પૂર્ણ ચંદ્ર નીહાળ્યો. ઉંટવાળાઓએ પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરી. કુમારપાળ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો.

દેવબોધિ માટે હવેતો કશુ જ કહેવાપણુ ન રહ્યુ. હેમચંદ્રાચાર્ય હિંદુ દેવતાઓનો આદર કરતા અને સંતોને માન આપતા. સિદ્ધરાજ સાથે કરેલી શૈવ મંદિરની મુલાકાતની વાત જાણીતી છે. તેમનું રથેલું મહાદેવ સ્તોત્ર પણ તેમના હિંદુ ધર્મ પ્રત્યેના ભકિતભાવનુ સૂચક છે. કુમારપાળને સમજાવીને જીર્ણ થઈ ગયેલાં સોમેશ્વરના મંદિરનો તેમણે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. હેમચંદ્રાચાર્યે વામદેવને પણ માફી બક્ષી હતી. કુમારપાળે તેની આજિવિકા બંધ કરાવી હતી, તે હેમચંદ્રાચાર્યના કહેવાથી ફરીથી ચાલુ થઈ હતી.

હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાની મંત્ર વિદ્યાથી કુમારપાળનો કોઠ મટાડ્યો હતો. તથા એકવેળાએ કુમારપાળને વિનંતિ કરી હતી કે તમારા મહેલમા આજની રાત સુવા જતા નહી. કુમારપાળે આ સુચનાનો અમલ કર્યો હતો અને તે રાતે જ મહેલ પર વીજળી પડી હતી. કુમારપાળનો હેમચંદ્રાચાર્ય પર આદરભાવ આ રીતે વધતો જતો હતો કુમારપાળ પોતાના રાજ્યનાં દીન દુઃખીયાઓના દુઃખ જાણવા તથા નગરની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા રાત્રે નગરચયાંએ જતો હતો. એકદા તેણે કેટલાંક મુંગા પ્રાણીઓને કત્લ માટે લઈ જવાતા જોયા. જૈન ધર્મની અહિંસા ભાવનાના રંગે રંગાયેલી કુમારપાળ આ જોઈ શક્યો નહી તેને પોતાના પર અને પોતાના રાજ્ય પર જ ધિક્કાર આવ્યો. જે રાજ્યમાં આજિવિકા અર્થે પશુઓનો વધ કરવામાં આવે ત્યાંનો હું રાજા છું તેથી મને ધિક્કાર છે. મારા કરવેરાથી મુંગા પ્રાણીઓને પણ રક્ષણ મળવુ જ જોઈએ એમ તેને થયુ. ગુજરાતમા જીવ હિંસાની જે નાબુદી થઈ છે અને શાકાહારી પણાનો પ્રચાર થયો છે, તેમાં હેમચંદ્રાચાર્યનો મોટો ફાળો છે.

હેમાચાર્યે કુમારપાળને ભાર પૂર્વક કહ્યુ કે સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો એક જ સાચો માર્ગ છે અને તે અહિંસા ધર્મનો માર્ગ. કુમારપાળે માત્ર ગુરુ ભકિતથી જ નહી પણ જીવ દયાની ભાવનાથી પ્રેરાઈને રાજ્યમાં અમારિ ધોષણા કરાવી. હેમાચાર્યના મહાન વ્યકિતત્વની અસર ગુજરાતમાં આજેય છે. ભારત વર્ષમાં ગુજરાતીઓમાં શાકાહારી પણુ સવિશેષ પ્રમાણમા છે અને જીવદયાની ભાવના પ્રબળ છે. કુમારપાળ પ્રજા વત્સલ તેમજ પ્રાણી વત્સલ રાજા બની રહ્યો. તે

કાયર નહોતો તેનું હૃદય જેટલું કઠણ હતું તેટલું કોમળ પણ હતું. ગરીબો પ્રત્યે મમતા. દુઃખીઓને સહાય અને અબોલ પ્રાણીઓને અભય દાન આપનાર મહાન રાજવી પરમાર્હત કહેવાયો તેમાં ભાગ્યેજ અતિશયોકિત ગણાય. કુમારપાળે રાજા બનતા પહેલા અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કર્યો હતો, ગરીબાઈ અને દુઃખ જોયા હતા. મૃત્યુના ઓળા અનેકવાર તેને ડરાવવા આવી ઉતર્યાં હતાં એટલે જ તે સામાન્ય જનસમાજને સારી રીતે ઓળખી શક્યો હતો. ઇતિહાસમાં પરમાર્હત કહી શકાય તેવા રાજાઓમાં કુમારપાળનું સ્થાન મોખરાનું છે. અભયદાનની ભાવનાથી ગુજરાતની સંસ્કારિતામાં ફેરફારો થયાં.

કુમારપાળનાસમયમા નિર્વંશનું ધન રાજ્યના ખજાનામાં જાય તેવી પ્રથા હતી તે પણ કુમારપાળે બંધ કરાવી. એની પાછળની પ્રચલિત કથા કંઈક આવી છે. એક વેળાએ મધ્ય રાત્રીએ કુમારપાળે કોઈનાં રૂઢનનો અવાજ સાંભળ્યો. કોઈ દુઃખીયારી બાઈ રડી રહી હતી. કુમારપાળે છાનામાના એકલાં જ જઈ તપાસ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. તપાસ કરતાં તેણે એક દુઃખી બાઈ જોઈ. આસ્ત્રી એક વૃક્ષ નીચે બેસીને રડી રહી હતી અને ફાંસો ખાઈને આપઘાત કરવાની તૈયારીમાં હતી. રાજાએ અત્યંત શાંત ભાવે પ્રેમથી તેને શાંત પાડી અને તેની પિતક કથા કહેવાની વિનંતિ કરી. તે સ્ત્રીએ રડતાં રડતાં કહ્યું કે મારો પતિ આ નગરમાં પ્રથમ આવીને રહ્યો, તે બે પૈસે થયો. અમને સુખ શાંતિ મળ્યા. મને પુત્ર પ્રાપ્ત થઈ પણ આ સુખ મારા નસીબમાં નહીં હોય, દૈવ યોગે પતિ અને પુત્ર બંને મરણ પામ્યાં.હવે હું એકલી નિરાધાર છું. મારું કોઈ નથી અને મારું ધન પણ રાજ્યના ખજાનામાં જશે. કારણકે જે ઘરમાં કોઈ વંશ વારસ નહોય તેનું ધન રાજ્યના ખજાનામાં જાય છે.

કુમારપાળ રાજાએ આ સ્ત્રીના દયાર્દ ચહેરાને અને આંસુ ભરેલી આંખોને જોઈને નિર્ણય કરી લીધો. આ કાયદો અન્યાયી છે નિરાધારનું ધન ઝડપી લેવાનો નિયમ ગેરવ્યાજબી છે, બિન જરૂરી છે. જે રાજા ખજાનું રક્ષણ કરવાને બદલે તેના દુઃખમાં વધારો કરે એને ધિક્કાર છે. કુમારપાળે તે સ્ત્રીને આશ્વાસન આપીને કહ્યું કે

“હું જ મહારાજા કુમારપાળ છું તારે હવે ચિંતાનું કોઈ કારણ નથી. આ અન્યાયી પ્રથાને હવે હું ખંધ કરાવીશ.”

કુમારપાળે આમ ન્યાયી અને પ્રજાવત્સલ રાજા તરીકે પ્રજાનાં દિલમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. કુમારપાળ અને હેમચંદ્રાચાર્ય શિષ્ય અને ગુરુ જેવા હતાં. હેમાચાર્ય જોકે એક મિત્ર હોય તેમ રાજા પ્રત્યે સ્નેહભાવ દાખવતાં હતાં. તેની વિનંતિથી આચાર્યે યોગશાસ્ત્ર, વીતરાગ સ્તોત્ર અને ત્રિષષ્ઠિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર જેવા ગ્રંથો રચ્યાં હતાં, આચાર્ય પોતે જ કુમારપાળને રાજ્ય વ્યવસ્થામાં માર્ગદર્શન આપતાં હતાં

કુમારપાળમાં અન્ય ગુણો ઉપરાંત ખલમચર્યમો મહાન ગુણ પણ હતો. પોતાની મહારાણી ભોપળદેવીનાં મૃત્યુ પછી તેણે આ વ્રત ધારણ કરેલું હતું. તેણે લાખો રૂપિયાની સંખ્યાવતો પણ કરી હતી. મંદિર દેરાસરોનાં ઉદ્ધાર માટે તેણે અઢળક ધન ખર્ચ્યું હતું. તેણે ગરીબોને માત્ર ધન જ નહીં વસ્ત્રો પણ પૂરા પાડ્યાં હતાં. તેણે એકવીસ જ્ઞાન-ભંડારો સ્થાપ્યાં હતાં તેવો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. તેના મૃત્યુ બાદ ગાદીએ આવનારા અજયપાળે તેનાથી વિપરિત કામ કર્યું હતું. તે તો જૈન ધર્મનો દ્વેષી હતો, અને જૈન હસ્ત-પ્રતોનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ સમયે છૂપી રીતે હસ્ત-પ્રતોને જેસલમેર લઈ જવામાં આવી હતી જેસલમેરની અત્યારની મોટા ભાગની હસ્ત પ્રતો પાટણથી આવેલી છે.

શ્રી મોહનલાલ. દ. દેસાઈ તેમનાં ગ્રંથ “જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ”માં હેમચંદ્રાચાર્ય વિષે જણાવે છે કે : “હેમચંદ્રાચાર્યે લોકાનુગ્રહમાં આત્મા અર્પણ કર્યો, તેઓ મહા પ્રભાવક, બળવાન ક્ષયોપશમવાળા પુરુષ હતાં તેઓ ધારત તો જૂદો પંથ પ્રવર્તાવી શકે એવાં સમર્થ હતાં. તેમણે ત્રીસ હજાર ઘરને શ્રાવક કર્યાં. ત્રીસ હજાર ઘરો એટલે સવાથી દોઢ લાખ માણસની સંખ્યા થઈ. એક જૂદો સંપ્રદાય શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ધારત તો પ્રવર્તાવી શકત”

હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના ૮૪ વર્ષનાં જીવનકાળમાં જૈન ધર્મનું પ્રવર્તન કર્યું, સાહિત્યની ઉપાસના કરી અને તત્કાલીન જીવન પર મહાન પ્રભાવ પાડ્યો. તેમનાં રચેલાં અનેક ગ્રંથો વાંચકોને-

સાહિત્યકારોને, ધર્માનુ રાગીઓને અને સંશોધકોને પ્રેરણા આપ્યા કરશે. પોતાના જીવનમાં એક જ માનવી આટલું વિપુલ સાહિત્ય કઈ રીતે સર્જી શકે તેવા શંકયાત્મક ઉદ્ધારો પણ થયાં છે. આવા મહા પુરુષને સમજવામાં આપણો માપ દંડ જ વામણો ખની રહે છે. તેમનાં લખેલાં ત્રંથોમાંના શ્લોકોનો આંકડો લાખને વટાવી જાય છે. હેમચંદ્રાચાર્યને તેમના અવસાનની જાણ છ માસ અગાઉથી થઈ ગઈ હતી. તેમણે પોતાનાગુરુ ખંધુ પ્રદ્યુમ્નસુરિને આ વાત જણાવી હતી. તેમણાં અંતિમ દિવસોમાં તેમણે અનશન વ્રત અંગીકાર કર્યું હતું. સકલ સંઘની , રાજાની અને પ્રજાની તેમણે ક્ષમા માગી હતી .મૃત્યુની નિશ્ચિતતા અને દેહની ક્ષણભંગુરતા વિષે કહ્યું હતું. તેઓના જીવનનો મહત્વનો ભાગ પાટણમાં જ વ્યતિત થયો હતો. તેઓ પાટણમાંજ કાળ ધર્મ પામ્યા. વિ.સં. ૧૨૨૬માં., બહમરંબ દ્વારા એમના આત્માએ દેહ ત્યાગ કર્યો હતો. કુમારપાળ મહારાજા સ્વયં તેમના અગ્નિ સંસ્કાર સમયે આવ્યાં હતાં અને તેમની પાવન કારી ભસ્મ કપાળે લગાડી તિલક કર્યું હતું. આ રાજાને લાગેલા આઘાતની કલ્પના જ કરવી રહી. તેનું કર્તવ્ય પાટણની રાજયધુરા સંભાળવાનું હતું. પોતાના ગુરુએ આપેલાં આદર્શો અનુસાર તે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા તત્પર થયો કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય માત્ર ગુજરાતનાં જ નહીં સમગ્ર ભારતનાં અને વિશ્વના એક ઉંચી કોટિના મહા વિદ્વાન છે. તેઓને જૈન કહેવા તે કરતા પરમધર્મી કહેવા તે વધારે સુયોગ્ય છે. અહિંસા, જીવ દયા, સર્વ ધર્મ સમભાવ અને ન્યાયી રાજય પદ્ધતિનો તેમણે ઉપદેશ આપ્યો તેમનાં સાહિત્યમાં કાવ્ય-રસ છે, ભકિત રસ છે, વ્યાકરણ અને શબ્દ કોશી છે. કથાનુયોગ અને ઇતિહાસ છે તો વળી યોગ શાસ્ત્ર પણ છે. જૈન ધર્મનાં અનેક વિષયોની છણાવટ સાથે વિવિધ પાશાઓને તેમણે આગવી રીતે સમજાવેલાં છે. તેમનાં કાવ્યોમાં સર્વ પ્રકારનાં રસો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. વીર રસને લગતાં તળપદી પ્રાકૃત કે અપભ્રંશના કાવ્યો, તત્કાલીન ગુજરાતી પુરુષનાં પૌરુષત્વને અને નારી સૌંદર્યને પણ આલેખે છે. એક વીતરાગી સાધુ હોવા છતાંયે શૃંગાર રસના અનેક ઉદાહરણો તેમણે ટાંકેલાં

છે. તેમના ત્રંથોમાં સ્થળે સ્થળે તેમના અપ્રતિમ જ્ઞાનના દર્શન થાય છે. તેમની મહાન પ્રતિભાથી તેમણે સાહિત્ય, રાજકારણ અને જન જીવન પર મહા પરિવર્તનો આણ્યા. તેમણે સારુ હોય તે સઘળું જ સ્વીકાર્યું અને સર્વ સારા તત્ત્વો વડે તે સ્વીકૃતિ પામ્યાં. તેમના વિના સોલંકી વંશના ઇતિહાસને સમજી જ ન શકાય સોલંકી વંશના ૫૦૫ રાજવીઓ સાથે પરિચય કેળવીને જન્મેના રાજ્ય દરબારમાં તેમણે મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી કહે છે કે તેમણે ગુજરાતીઓમાં અસ્મિતા આણી. મુનિશ્રી પૂણ્યવિજયજી તેમને સ્વાદ વાદ વિજ્ઞાન મૂર્તિ કહે છે. પીટર્સન તેમને "ઓસન ઓફ નોલેજ" કહે છે. તેમના શિષ્યે તેમને વિદ્યાભોનિધિમંથમંદરગિરિ કહ્યા છે.

પાટણની ધરતી પર વિચરતાં, પાટણનાં મહાલયો સમક્ષ દષ્ટિ માંડતાં અને પાટણની ગૌરવશીલ પ્રજાના પૂજ્ય ગુરુ એવા હેમચંદ્રાચાર્યની કલ્પના મનને ભાવ વિભોર કરી દે છે. કલિકાલ સર્વજ્ઞનું યથાર્થ ખિરુદ જેમને પ્રાપ્ત થયું હતું એવા આ મહર્ષિનું ગુજરાત સદાયને માટેનું ઋણી છે

હેમચંદ્રાચાર્યનાં શિષ્યોમાં રામચંદ્ર સુરિ વિશેષ જાણીતાં છે. સિદ્ધરાજે તેમને કવિ કટારમલ્લનું ખિરુદ આપ્યું હતું. શબ્દ શાસ્ત્ર, ન્યાય શાસ્ત્ર અને કાવ્ય શાસ્ત્રનાં તે મહા પંડિત હતાં. તેઓમાં સમસ્યા પૂરવાની શક્તિ હતી. જમણી આંખ તેમણે ગુમાવેલી હતી. તેમણે સૌ પ્રબંધ ત્રંથો લખ્યાં હતાં., પરંતુ મોટા ભાગનાં ત્રંથો અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. રામચંદ્ર ઉપરાંત ગુણચંદ્ર, મહેન્દ્ર સુરિ. દેવચંદ્ર, વર્ધમાન ગણિ, યશસ્ચંદ્ર, ઉદયચંદ્ર અને બાલચંદ્ર હતાં. મોટા ભાગનાં શિષ્યોમાં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં વિદ્વતા હતી જ. બાલચંદ્ર પોતે રામચંદ્ર સુરિના પ્રતિસ્પર્ધી થયાં હતાં. કુમારપાળ પછી ગાદીએ આવેલા અજયપાળને ઉશ્કેરીને તેમણે રામચંદ્ર સુરિને મારી નખાવ્યાં હતાં.

હેમચંદ્રાચાર્ય એટલે ગુજરાતમાં જ્ઞાનની સરિતા વહેડાવનાર મહાપુરુષ, ગુજરાતમાં સંસ્કારોનું સિંચન કરનાર મહાન વિભૂતિ. જીવનની એક એક ક્ષણ તેમણે ગુર્જર દેશ માટે-ધર્મ માટે-સંસ્કાર માટે ગાળી.....આવી મહાન વિભૂતિને કોટિ કોટિ વંદનાઓ.

॥ सकलाऽर्हत्स्तोत्रम् ॥

सकलाऽर्हत्प्रतिष्ठानमधिष्ठानं शिवश्रियः ।
भुर्भुवःस्वस्त्रयीशानमार्हन्त्यं प्रणिदध्महे ॥ १ ॥
नामाऽऽकृतिद्रव्यभावैःपुनतस्त्रिजगज्जनम् ।
क्षेत्रे काले च सर्वस्मिन्नर्हतः समुपास्महे ॥ २ ॥
आदिमं पृथिवीनाथमादिमं निष्परिग्रहम् ।
आदिमं तीर्थनाथं च ऋषभस्वामिनं स्तुमः ॥ ३ ॥
अर्हन्तमजितं विश्वकमलाकरभास्करम् ।
अम्लानकेवलाऽऽदर्शसङ्क्रान्तजगतं स्तुवे ॥ ४ ॥
विश्वभव्यजनाऽऽरामकुल्यातुल्या जयन्ति ताः ।
देशनासमये वाचःश्रीसम्भवजगत्पतेः ॥ ५ ॥
अनेकान्तमताऽम्भो धिसमुल्लासनचन्द्रमाः ।
दद्यादमन्दमानन्दं भगवानभिनन्दनः ॥ ६ ॥
द्युसत्किरीटशाणाग्रोत्तेजिताङ्घ्रिनखावलिः ।
भगवान् सुमतिस्वामी तनोत्वभिमतानि वः ॥ ७ ॥
प्रद्मप्रभप्रभोर्देहभासः पुष्पान्तु वः श्रियम् ।
अन्तरङ्गारिमथने कोपाऽऽटोपादिवाऽरुणाः ॥ ८ ॥
श्रीसुपार्धजिनेन्द्राय महेन्द्रमहिताङ्घ्रये ।
नमश्चतुर्वर्णसङ्घगगनाऽऽभोगभास्वते ॥ ९ ॥
चन्द्रप्रभप्रभोश्चन्द्रमरीचिनिचयोज्ज्वला ।
मूर्तिर्मूर्तिसितध्याननिर्मितेव श्रियेऽस्तु वः ॥ १० ॥
करामलकवद्विश्वं कलयन् केवलश्रिया ।
अचिन्त्यमाहात्म्यनिधिः सुविधिर्बोधयेऽस्तु वः ॥ ११ ॥
सत्त्वानां परमानन्दकन्दोद्भेदनवाऽम्बुदः ।
स्याद्वादाऽमृतनिःस्यन्दी शीतलः पातु वो जिनः ॥ १२ ॥

भवरोगार्त्तजन्तूनामगदङ्कारदर्शनः ।
 निःश्रेयसश्रीरमणः श्रेयांसः श्रेयसेऽस्तु वः ॥ १३ ॥
 विश्वोपकारकीभूततीर्थकृतकर्मनिर्मितिः ।
 सुरासुरनरैः पूज्यो वासुपूज्यः पुनातु वः ॥ १४ ॥
 विमलस्वामिनो वाचः कतकक्षोदसोदराः ।
 जयन्ति त्रिजगच्चेतोजलनैर्मल्यहेतवः ॥ १५ ॥
 स्वयम्भूरमणस्पर्धिकरुणारसवारिणा ।
 अनन्तजिदनन्तां वः प्रयच्छतु सुखश्रियम् ॥ १६ ॥
 कल्पद्रुमसघर्माणमिष्टप्राप्तौ शरीरिणाम् ।
 चतुर्धाधर्मदेष्टारं धर्मनाथमुपासहे ॥ १७ ॥
 सुघासोदरवाग्ज्योत्स्नानिर्मळीकृतदिङ्मुखः ।
 मृगलक्ष्मा तमःशान्त्यै शान्तिनाथजिनोऽस्तु वः ॥ १८ ॥
 श्रीकुन्धुनाथो भगवान् सनाथोऽतिशयर्द्धिमिः ।
 सुरासुरनृनाथानामेकनाथोऽस्तु वः श्रिये ॥ १९ ॥
 अरनाथः स भगवांश्चतुर्थाऽरनभोरविः ।
 चतुर्थपुरुषार्थश्रीविलासं वितनोतु वः ॥ २० ॥
 सुरासुरनराधीशमयूरनववारिदम् ।
 कमद्रून्मूलने हस्तिमल्लं मल्लिमिष्टुमः ॥ २१ ॥
 जगन्महामोहनिद्राप्रत्यूषसमयोपमम् ।
 मुनिसुव्रतनाथस्य देशनावचनं स्तुमः ॥ २२ ॥
 लुठन्तो नमतां मूर्ध्नि निर्मलीकारकारणम् ।
 वारिप्लवा इव नमेः पान्तु पादनखांशवः ॥ २३ ॥
 यदुवंशसमुद्रेन्दुः कर्मकक्षहुताशनः ।
 अरिष्टनेमिर्भगवान् भूयाद्वोऽरिष्टनाशनः ॥ २४ ॥
 कमठे धरणेन्द्रे च स्वोचितं कर्म कुर्वति ।
 प्रभुस्तुल्यमनोवृत्तिः पार्श्वनाथःश्रियेऽस्तु वः ॥ २५ ॥
 कृताऽपराधेऽपि जने कृपामन्थरतारयोः ।
 ईषद्वाष्पाद्द्वयोर्भद्रं श्रीवीरजिननेत्रयोः ॥ २६ ॥

સકલાર્હત સ્તોત્ર

અનુવાદ

જે રાજાઓમાં સર્વ પ્રથમ છે, જે નિષ્પરિગ્રહીઓમાં સર્વ પ્રથમ છે અને જે તીર્થંકરોમાં સર્વ પ્રથમ છે તે ઋષભ દેવ ભગવાનની હું સ્તુતિ કરું છું. ૧

વિશ્વરૂપી કમળોનાં સમૂહ માટે સૂર્ય સમાન અને જેના સ્વચ્છ એવા કેવળજ્ઞાન રૂપી દર્પણમાં સંપૂર્ણ વિશ્વ પ્રતિબિંબિત છે તેવા તીર્થંકર અજિતનાથની હું સ્તુતિ કરું છું. ૨

દેશના સમયે વિશ્વના સઘળા પ્રાણીઓ રૂપી ઉદ્યાનમાં પાણીની નહેર સમાન જગતનાં સ્વામી શ્રી સંભવજિનની વાણી વિજયવંતી છે. ૩ અનેકાંત મત રૂપી સમુદ્રના સમુલ્લાસ માટે ચંદ્ર સમાન જિનેશ્વર શ્રી અભિનંદન સ્વામી અનંત આનંદ આપે. ૪

દેવોનાં મુગટની શાન પર ઘસાઈને જેના નખો ચમકીલા થયાં છે તેવા ભગવાન શ્રી સુમતિનાથ આપના મનોરથો પૂર્ણ કરો (વંદન કરવા અર્થે આવતા દેવો પ્રભુનાં ચરણે માથુ નમાવે ત્યારે તેમના મુગટો પ્રભુના નખને સ્પર્શે છે. પ્રભુનાં નખ પણ આવા સહસ્ત્ર વંદનોથી ચમકીલા થયા છે તેમ કવિ વર્ણન કરે છે.) ૫

અંતરંગ શત્રુઓના (કર્મ આદિ) નાશ કરવાથી જે કમળ પત્ર સમાન લાલ થયેલ છે તેવી કાંતિ યુક્ત શ્રી પદ્મપ્રભ સ્વામી આપની સમૃદ્ધિને પોષો. ૬ "

ચતુર્વિંધ સંઘ સ્વરૂપી વિસ્તૃત ગગનમાં સૂર્ય સમાન તથા મહા ઈન્દ્રોથી પૂજિત ચરણો વાળા શ્રી સુપાર્શ્વ જિનેન્દ્રને નમન હો. ૭

જેમ મૂર્તિમંત શીત ધ્યાન (શુકલ ધ્યાનમાં) નિર્માણ કરેલ હોય તેવી અને ચંદ્રના કિરણ પુંજોથી (સમાન) ચમકતી શ્રી જિનેશ્વર ચંદ્રપ્રભુની મૂર્તિ આપની સુખ સંપદા વધારે. ૮

હાથમાં રહેલા આમળાની જેમ જે કેવળ જ્ઞાનથી વિશ્વને જાણે છે એવા કલ્પનાતીત મહિમાની ખાણ સમાન શ્રી સુવિધિનાથ સ્વામી આપ ભવ્યોને ખોધપ્રદ હો ૯

અમૃત તુલ્ય સ્યાદવાદ રૂપી વાણીના (પૂર્વાપર વિરોધ વગરની) સિંચન-ઉપદેશ કરવાવાળા, મોક્ષસુખરૂપી કંદનાં અંકુરમાર્ગને પ્રગટ કરવામાં નવીન (અષાઢ માસના) વાદળ સમાન શીતળનાથ પ્રભુ આપ ભવ્યોનું રક્ષણ કરે ૧૦

ભવરોગમાં પીડાતાં જંતુઓ માટે જિમનું દર્શન વૈદરાજ સમાન છે તે તથા મોક્ષ લક્ષ્મીનાં ઉપભોગ કરવા વાળા શ્રેયાંસપ્રભુ કલ્યાણકારી હો ૧૧

વિશ્વના ઉપકારક એવા તીર્થંકર નામ કર્મને ઉપાર્જન કરવા વાળા, સુરાસુર નરોથી પૂજ્યમાન વાસુપૂજ્ય પ્રભુ આપને પવિત્ર કરી ૧૨ કતકના ચૂર્ણ (ક્ષોદ) સમાન, ત્રણે લોકના પ્રાણીઓના ચિતરૂપી જળને શુદ્ધ કરવા વાળી જિનેશ્વર શ્રી વિમળનાથની વાણી જ્યવંતી છે. ૧૩

સ્વયંભૂરમણ નામના અંતિમ સાગરની સાથે સ્પર્ધા કરવાવાળા કરુણા રસ રૂપી જળથી, શ્રી જિનેશ્વર અનંતજિન અનંત સુખશ્રી અર્પો ૧૪

પ્રાણીઓના મનોરથ પૂરાં કરવામાં કલ્પવૃક્ષ સમાન (તથા દાન શીલ તપ અને ભાવ) ચાર પ્રકારનાં ધર્મનો ઉપદેશ કરવાવાળા જિનેશ્વર શ્રી ધર્મનાથની હું ઉપાસના કરુ છું ૧૫

અમૃત તુલ્ય વાણીરૂપી કિરણોથી દિગંતને પ્રકાશિત કરનારા મૃગ લાંછનવાળા જિનેશ્વર શ્રી શાંતિનાથ આપ ભવ્યોના અજ્ઞાન રૂપી અંધકારનો નાશ કરે. ૧૬

અતિશયોની ઋદ્ધિથી યુક્ત (આ અતિશયો બીજે આપેલાં છે) સુર, અસુર, મનુષ્ય તથા એમના નાથ ઈન્દ્રોના યે નાથ તેવા શ્રી કુંથુનાથ ભગવાન આપ ભવ્યોની સુખ સંપદાના હેતુ રૂપ હો. ૧૭ ચોથા આરાના ગગનમંડળમાં સૂર્ય સમાન શ્રી અરનાથ જિનેશ્વર આપ ભવ્ય જીવો ના ચોથા પુરુષાર્થની (ધર્મ અર્થ, કામ અને મોક્ષમાં ચોથો પુરુષાર્થ તે મોક્ષ)શોભામા વૃદ્ધિ કરે. ૧૮

સુર, અસુર, નર.અધીશ (ઈન્દ્ર), મયૂરના માટે નવા વરસેલા (અષાઢ મહિનાના પ્રથમ) વારિ સમાન તથા કર્મ રૂપી વૃક્ષ (૮૬)ને ઉખાડવામાં એરાવત હાથી-હસ્તિ મલ્લ-એવા શ્રી મલ્લિ જિનની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ. ૧૯

જગતના સઘળા પ્રાણીઓની મોહ નિદ્રા તોડવામાં પ્રભાત સમાન શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામીની દેશના વાણીની હું સ્તુતિ કરું છું. ૨૦
પ્રણામ કરનારાઓના મસ્તક પર ફેલાયેલી અને જળની ધારાની સમાન પવિત્ર કરનારા જિનેશ્વર નમિનાથના ચરણના નખોનાં કિરણો આપની રક્ષા કરો. ૨૧

યદુકૂળ રૂપી સમુદ્રમાં ચંદ્ર સમાન, કર્મના વન (કક્ષ)માં હુતાશન (અગ્નિ) સમાન ઉપસર્ગ (અરિષ્ટ)ના નાશ કરવા વાળા ભગવાન અરિષ્ટનેમિ હો એવી પ્રાર્થના છે. ૨૨

પોતપોતાને ઉચિત કર્મ કરવાવાળા કમઠ તથા ધરણેન્દ્રમાં સમાન વૃત્તિવાળા, પાર્શ્વનાથ પ્રભુ આપ ભવ્યોની સુખ સંપદા વધારે. (કમઠે ઉપસર્ગો' ક્યાં હતાં જ્યારે ધરણેન્દ્ર નાગદેવે પ્રભુની સહાય કરી હતી પરંતુ પ્રભુ પાર્શ્વનાથ મધ્યસ્થ ભાવવાળા હતાં) ૨૩

હવે છેલ્લે મહાવીર સ્વામીની સ્તુતિ કરી છે " અપરાધ કરવાંવાળા પર, દયાથી સ્થિર આંખોના તારા (દયાપૂર્ણ દષ્ટિવાળા) અને કંઈક (ઈષ્ટ) આંસુ (ખાષ્પ)ભીના એવા (કલ્પણથી જેમની આંખો ભીજાઈ છે) શ્રી વીર મહાવીર પ્રભુના નેત્રો મંગલકારી હો." (સંગમ નામના દેવે છ છ મહિના સુધી પ્રભુ પર ઉપસર્ગો' ક્યાં હતાં તો પણ પ્રભુ વિચલિત થયાં નહોતા. સંગમના હારીને પાછા જવાની વખતે પ્રભુની આંખો ભીની ખની હતી કારણકે તેમને થયું કે આ આતતાયીની શી ગતિ થશે મારા માટે આ કેટલો પરેશાન થયો). ૨૪

શ્રી વીરજિન સ્તોત્ર

શ્રી વીરજિન સ્તોત્રમાં માત્ર ચાર જ શ્લોક છે. આ રચના સ્વતંત્ર નથી પરંતુ પરિશિષ્ટ પર્વના પ્રારંભે આ શ્લોકો આપેલાં છે. તીર્થંકર ભગવંત શ્રી મહાવીર સ્વામીને આમાં વંદન કરવામાં આવેલ છે.

પ્રથમ મૂળ શ્લોકો જોઈએ:

શ્રીમતે વીરનાથાય સનાથાયાઽદ્ભુતશ્રિયા ।
 મહાનન્દસરોરાજમરાલાયાઽહંતે નમઃ ॥ ૧ ॥
 સર્વેષાં વેધસામાઘમાદિમં પરમેષ્ઠિનામ્ ।
 દેવાઽધિદેવં સર્વજ્ઞં શ્રીવીરં પ્રણિદધ્મહે ॥ ૨ ॥
 કલ્યાણપાદપાઽસરામં શ્રુતગઙ્ગાહિમાચલમ્ ।
 વિશ્વાઽમ્બોજરવિં દેવં વન્દે શ્રીજ્ઞાતનન્દનમ્ ॥ ૩ ॥
 પાન્તુ વઃ શ્રીમહાવીરસ્વામિનો દેશનાગિરઃ ।
 ભવ્યાનામાન્તરમલપ્રક્ષાલનજલોપમાઃ ॥ ૪ ॥

આ શ્લોકોના અર્થ:- મહાનંદ રુપી સરોવરમા રાજહંસ (રાજમરાલ) સમાન, અઘ્ભૂત સંપદા (શ્રી) વાળા યુક્ત રીતે બિરાજમાન (સનાથાયા) તેવા મહાવીર સ્વામીને હું નમસ્કાર કરુ છું. ૧
 બધાંજ જ્ઞાનીઓમા મુખ્ય અને પંચ પરમેષ્ઠિમાં અત્રગણ્ય, સર્વજ્ઞ એવા દેવાધિદેવ શ્રી વીર પ્રભુનું હું ધ્યાન ધરુ છુ. (પ્રણિદ્ધમહે) ૨
 કલ્યાણ રુપી વૃક્ષ (પાદપ)ને પોષણ સમાન, શ્રુત-ગંગા માટે હિમાલય સમાન, વિશ્વના કમળો (અંબોજ) માટે સૂર્ય સમાન તેવા જ્ઞાત પુત્ર. શ્રી મહાવીર દેવને હું વંદુ છુ ૩
 ભવ્ય જનોના આંતરિક કષાય (મળ)ને શુદ્ધ કરનારા, જળ સમાન. શ્રી મહાવીર સ્વામીની ઉપદેશ વાણી (ગિર) અમારુ રક્ષણ કરો (પાન્તુ). ૪

ત્રિષષ્ઠિ શલાકા પુરુષ-ચરિત્ર

પ.પૂ.આચાર્યશ્રીનો આ મહાગ્રંથ અન્ય ગ્રંથો કરતાં જૂદો જ તરી આવે છે. આ ગ્રંથમાં ૬૩ શલાકા પુરુષોના ચરિત્રો છે, આખો ગ્રંથ કથા વાતાંથી સભર છે.સંવત ૧૧૭૦-૭૨ દરમ્યાન આ ગ્રંથ લખાયો હશે. તેમાં ૩૬૦૦૦ શ્લોકો છે. ગ્રંથમાં દશ પર્વ છે. આ ચરિત્ર ગ્રંથ માત્ર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ નહીં પરંતુ સંશોધનના અનેક વિષયોની દૃષ્ટિએ રસપ્રદ છે. કથા વાતાંના શોખીનો માટે એમાં વાતાંઓનો અમૂલ્ય ખજાનો છે. કુમારપાળ મહારાજાના પ્રતિબોધ માટે આ ગ્રંથ ખનાવ્યો હતો તેવા ઉલ્લેખો તેમાં છે. આ ગ્રંથમાં તીર્થંકરો, ચક્રવર્તિઓ, ખળદેવો, વાસુદેવો અને પ્રતિ વાસુદેવોનાં ચરિત્રો આલેખેલાં છે. તીર્થંકર ચરિત્રમાંથી એવું શીખવા મળે છે કે તીર્થંકરો પણ માનવીઓ હતાં. અહિંસા, સંયમ અને તપના માર્ગ ચાલીને, રાગ-દ્વેષ પર વિજય મેળવીને તથા પરિષદો સહીને તેમણે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી, તીર્થંકર થયાં અને પછી સિદ્ધ ગતિ પ્રાપ્ત કરી. તીર્થંકર ચરિત્ર એટલે પ્રભુ કથિત માર્ગ જીવનમાં આગળ વધવાની પ્રેરણા. સંસારનું સુખ છોડીને, ક્ષણિક ભોગોનો ત્યાગ કરીને તેઓ દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે. સંયમના માર્ગ વિચરતા તેઓ સ્વ-પરનું કલ્યાણ કરે છે. ધર્મ પ્રવર્તાવે છે અને તીર્થની સ્થાપના કરતાં હોવાથી તીર્થંકર કહેવાય છે. ચક્રવર્તિ, વાસુદેવ અને પ્રતિ વાસુદેવ ચરિત્ર આપણને બોધ આપે છે કે કર્મ કોઈને છોડતું નથી. શુભ કર્મ કરનાર શુભ ગતિને પામે છે અને અશુભ કર્મો કરનાર દુર્ગતિને પામે છે. કર્મની આ ગહન લીલા સમજવા અને તેમાંથી બોધપાઠ લેવા આ ચરિત્રો વાંચવા જોઈએ.

આ ગ્રંથ બે હજારથી વધારે પાનાઓમાં શમાય તેવડો છે.ટૂંકામાં જ બધા ચરિત્રોનું વર્ણન કરવા જઈએ તો પણ ૨૫૦ થી ૩૦૦ પાના થાય. અત્રે મયાંદાને લક્ષમાં લઈને આપણે તો માત્ર તીર્થંકરો, ચક્રવર્તિઓ, ઈ. ૬૩ શલાકા પુરુષોના નામ તથા એક બે ચરિત્ર વિષે ટૂંકામાં ખ્યાલ મેળવીને સંતોષ માનીશું.કેટલીક અન્ય રસપ્રદ વિગતો તરફ પણ વિહંગાવલોકન કરી લઈશું..

ત્રેસઠ શલાકા પુરુષો:-

(૧) ૨૪ તીર્થંકર ભગવંતો- ઋષભ દેવ, અજીતનાથ, સંભવનાથ, અભિનંદન સ્વામી, સુમતિનાથ, પદ્મ પ્રભુ, સુપાર્શ્વનાથ, ચંદ્ર પ્રભુ, સુવિધિનાથ, શીતળનાથ, શ્રેયાંસનાથ, વાસુપૂજ્ય સ્વામી, વિમળનાથ. અનંતનાથ, ધર્મનાથ, શાંતિનાથ, કુંથુનાથ, અરનાથ, મહિલનાથ, મુનિસુવ્રત સ્વામી, નમિનાથ, નેમનાથ, પાર્શ્વનાથ તથા ચોવીશમાં શ્રી મહાવીર સ્વામી.

(૨) ૧૨ ચક્રવર્તિઓનાં નામ.-ભરત, સગર, મધવા, સનતકુમાર, શાંતિ, કુંથુ, અર, શુભમ, પદ્મ, હરિષેણ, જય અને ખલ્મદત.

(૩) ૬ વાસુદેવનાં નામ- ત્રિપૃષ્ઠ, દ્વિપૃષ્ઠ, સ્વયંભુ, પુરુષોત્તમ, પુરુષ સિંહ, પુરુષ પુંડરિક, દત્ત, લક્ષ્મણ, કૃષ્ણ.

(૪) ૬ ખળદેવનાં નામ- અચળ, વિજય, ભદ્ર, સુપ્રભ, સુદર્શન, આનંદ, નંદન, પદ્મ, ખળભદ્ર.

(૫) ૬ પ્રતિ વાસુદેવના નામ- અશ્વત્રીવ, તારકઃ મેરાક, મધુ, નિષ્કુંભ, ખલિ, પ્રહલાદ, રાવણ અને જરાસંઘ.

આ ત્રેસઠ શલાકા પુરુષોમાં ૬૦ સ્વરૂપ છે કારણકે શાંતિનાથ, કુંથુનાથ તથા અરનાથના પોતાના એક જ ભવમાં તેઓ ચક્રવર્તિ તથા તે પછીથી તીર્થંકર થયાં તેથી બે વાર નામ આવેલ છે. વળી આ ત્રેસઠમાં જીવ તો કુલ ૫૬ જ છે કારણકે ઉપરના ત્રણ બે વાર આવ્યા તેથી ત્રેસઠમાંથી ત્રણ બાદ કરતાં ૬૦ થયાં અને મહાવીર સ્વામી પૂર્વ ભવમાં ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવ હતાં તેથી ૬૦માંથી એક જતાં ૫૬ જૂદા જૂદા આત્માઓનાં ચરિત્રો છે.

ઉપરોક્ત ૫૬ જીવો મોક્ષનાં અધિકારીઓ છે. ૨૪ તીર્થંકરો એ જ ભવમાં મોક્ષે ગયાં હતાં, અન્યમાંથી કેટલાકને સ્વર્ગ યા નર્કમાં ગયાં પછી કર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય થયા બાદ માનવ ભવમાંથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ચક્રવર્તિઓ સુવાર્ણની કાંતિ વાળા હોય છે. તેમની માતાઓ તેઓ ગર્ભમાં હોય ત્યારે ચૌદ સ્વપ્નો જુએ છે. દરેક

ચક્રવર્તિને ચૌદ રત્નોની પ્રાપ્તિ થાય છે. બાર ચક્રવર્તિઓમાંથી આઠ મોક્ષે જાય છે. બે નરકમાં, બે સ્વર્ગમાં જાય છે અને તે ચારેય માનવભવ મેળવીને મોક્ષે જાય છે.

ચક્રવર્તિથી અર્ધાં પરાક્રમવાળા, ત્રણ ખંડ પૃથ્વીનાં ભોક્તા એવાં નવ વાસુદેવો થાય છે, તેઓ કૃષ્ણ વર્ણનાં હોય છે. વાસુદેવના ઔરમાન ભાઈ બળદેવ હોય છે. દા.ત. આઠમા વાસુદેવ લક્ષ્મણના ઔરમાન ભાઈ તે આઠમા બળદેવ પદ્મ (રામ). વાસુદેવની સામે પ્રતિ વાસુદેવ પણ હોય છે. વાસુદેવ દ્વારા પ્રતિ વાસુદેવની હત્યા થાય છે. પહેલાં વાસુદેવથી પહેલાં પ્રતિ વાસુદેવની હત્યા થાય છે એમ ક્રમ સમજવાનો છે.

ત્રિશષ્ઠિ શલાકામાં વાતાંઓની સાથોસાથ માહિતીનો ખજાનો છે.

આ લોકમાં આવેલાં વિવિધ પ્રદેશો-દેશો-ખંડો-ક્ષેત્રોની નામાવલિ, કેટલાક ક્ષેત્રો તો બીજા ગ્રહો પર છે. ત્યાંના કાળ-માન, શરીરના માપ ઈ. જૂદાં છે, તેનું સવિસ્તર વર્ણન છે. . પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભ દેવ ભગવાને અગ્નિનો ઉપયોગ તથા ખેતી કરતાં શીખવ્યું . પ્રાથમિક દશામાં જીવતાં મનુષ્યોને તેમણે વિવિધ કળાઓ શીખવી. શામ, દામ, ભેદ અને દંડની રાજનીતિ શીખવી આ સિવાય હર કળાઓ શીખવી. આ કળાઓનાં નામ-

લેખન, ગણિત, ગીત, નૃત્ય, વાદ્ય, પઠન, શિક્ષા, જ્યોતિષ, છંદ, અલંકાર, વ્યાકરણ, નિર્યુક્તિ, કાવ્ય, કાવ્યાયન, નિઘંટુ, ગજ-આરોહણ, અથારોહણ, તપોશિક્ષા, શસ્ત્ર વિદ્યા, રસ, મંત્ર, યંત્ર, વિષ, ખત્ય, ગંધ, પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, પૈશાચિક, અપભ્રંશ, સ્મૃતિ, પુરાણ, વિધિ,, સિદ્ધાંત, તર્ક, વૈદક, વેદ, આગમ, સંહિતા, ઈતિહાસ, સામુદ્રિક , વિજ્ઞાન, આર્યક, રસાયણ, કપટ, વિદ્યાનુવાદ, દર્શન, સંસ્કાર, ધૂર્તતા, મણિકર્મ, તરુ ચિકિત્સા, ખેતરી, અમરી, ઈન્દ્રગ્રીવ, પાતાલ સિદ્ધિ, યંત્ર કરસવતી, સર્વ કરણી, પ્રાસાદ લક્ષણ, પણ-હાટ, ચિત્ર કલા, લેખ કર્મ, ચર્મ કર્મ, પત્રછેદ, નખ છેદ, વાહન પરીક્ષા, વશીકરણ, કાષ્ટઘટન, દેશ ભાષા, ગારુડી,

અઢાર લિપિઓ-

હંસ, ભૂત, યક્ષ, રાક્ષસ, ઉડિ, યાવની, તુરકી, કીરી, દ્વાવિડી, સૈંધવી, માળવી, નડી, નાગલી, લાટી, પારસી, અનિમિતિ, વાણિકી, મૂળદેવી.

આ ગ્રંથમાં રામાયણ અને મહાભારતની વાતો પણ છે અને સગર રાજા, જન્હુ તથા ભગીરથની વાતો અને જમદગ્નિ, વૈશ્વાનર અને પરશુરામેય છે. મૂળ ૬૩ ચરિત્રોમાંથી પ્રથમ તીર્થંકર ક્રમભ દેવનું ચરિત્ર તથા તેમનાં પુત્ર જે પ્રથમ ચક્રવર્તિ થયાં તે ભરત રાજાનું ચરિત્ર હવે દૂકાણમાં જોઈએ.

ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર

પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવનું ચરિત્ર-

આદિ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવનાં પૂર્વભવો નીચે પ્રમાણે

- ૧ ધન સાર્થવાહ
- ૨ યુગલિક
- ૩ દેવતા
- ૪ મહાબ્રજ-વિધાધર
- ૫ લલિતાંગ દેવ
- ૬ વજ્રજંગ રાજા
- ૭ યુગલિક
- ૮ દેવ
- ૯ જીવાનંદ વૈધ
- ૧૦ દેવ
- ૧૧ વજ્રનાભ ચક્રવર્તિ
- ૧૨ દેવ

ઉપરનાં ભવ થયાં બાદ ઋષભ દેવનો તેમનાં છેલ્લા ભવમાં જન્મ થયો હતો. તેમના જન્મ કાળ પહેલાં સાત કુલકરોની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. આ કુલકરો એટલે પ્રભુની વંશાવળી છે

પ્રથમ કુલકર વિમલવાહન હતાં. હાથી પર ખિરાજમાન, શીભાયુક્ત અને સુયોગ્ય ગુણધારી હોવાથી લોકોએ તેમને વિમલ-વાહન તરીકે ઓળખ્યાં હતાં. તે પછીનાં કુલકરો. પ્રથમ કુલકરનાં પુત્ર દ્વિતીય કુલકરનું નામ ચક્ષુસ્માન હતું દ્વિતીયનાં પુત્ર ત્રીજા કુલકર થયાં તેમનું નામ યશસ્વી હતું. ચોથાનું નામ અભિચંદ્ર, પાંચમાંનું નામ પ્રસેનજિત છઠ્ઠાનું નામ મરુદેવ તથા સાતમાનું નામ નાભિ. આ નાભિ રાજા તે જ ઋષભ દેવના પિતા. નાભિરાજાની યુગલિક પત્નીનું નામ મરુદેવા હતું

આ સમયની દેશ કાળની પરિસ્થિતિ તથા જન માનસ સમજવા માટે પ્રથમ કાળ ચક્રની વાત કરીએ.

કાળચક્ર- આપણે રહીએ છીએ તે ભરતક્ષેત્ર છે. અહીંયા વીસ ક્રોડા ક્રોડ સાગરોપમનું ખાર આરા વાળુ કાળ ચક્ર સદાયે ફર્યા કરે છે. જે કાળમાં દુઃખ વધતું જાય તે અવસર્પિણી કાળ કહેવાય છે. જે કાળમાં સુખ ક્રમશઃ વધે તે ઉત્સર્પિણી કાળ કહેવાય છે. આ ખત્રેના પાછા છ છ વિભાગ છે તે આરાઓ કહેવાય છે, ઘડીયાળના ખાર વાગ્યા પછી ફરીથી એકથી શરુ થાય તેમ સુખની અંતિમ પરાકાષ્ટા પછી દુઃખની શરુઆત થાય છે.

અવસર્પિણીના છ આરાનું ટૂંકમાં વર્ણન આ પ્રમાણે છે.

સહુથી પ્રથમ આરો સુખમા સુખમ છે અહીંયા સુખ, સુખ અને સુખ જ છે. દુઃખ આવવાનું છે પણ આ આરામાં તેની ખબર પડે તેમ નથી. છતાંયે "કાંટો" નીચે જઈ રહ્યો છે. આ પરમસુખના કાળમાં મનુષ્ય દેહની ૩ ગાઉની ઉંચાઈ હોય છે. આયુષ્ય ૩ પલ્યોપમનું હોય છે. કલ્પવૃક્ષો તેમની સર્વ ઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરે છે.

બીજા આરાનું નામ સુખમા છે, હજીયે પૂર્ણ સુખ છે પરંતુ મનુષ્યના દેહ અને આયુષ્યમાં ઘટાડો થાય છે.

ત્રીજા આરામાં આયુષ્ય માન ઘટતાં જાય છે આ આરો સુખમા દુઃખમ કહેવાય છે. ત્રીજા આરાના પાછળનાં ભાગમાં કુલકરોની ઉત્પત્તિ થાય છે. કલ્પવૃક્ષથી ઈચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી નથી. મનુષ્યોમાં પરસ્પર વાદવિવાદનું સર્જન થાય છે. અહીંયા યુગલિક જ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે ભાઈ ખહેનનુ જોડુ જન્મતુ હોય છે. કાળક્રમે આ યુગલિક દ્વારા જ સંતાનોત્પત્તિ થાય છે. મન કલુષિત થાય છે, કલેશ શરુ થાય છે. પ્રથમ તો દંડ માટે " હેં આમ ક્યુ" તે દર્શાવતો "હા" શબ્દ જ વપરાતો તેથી હાકાર નીતિ કહેવાતી. એ પછી માકાર નીતિ આવી અને ત્યાં અઘટિત કામ માટે ના પાડવામાં આવતી હતી, તે ખાદ ત્રીજી ધિક્કાર નીતિ પણ શરુ થઈ. કહેલું ન માને તેને ધિક્કાર આપવો તે પ્રમાણે દંડની પ્રથા અમલમાં આવી, આ આરામાં યુગલિક પરસ્પર પરણતા નથી અને અન્ય કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરે છે. આ સમયે અગ્નિનો

ઉપયોગ શરુ થાય છે. વિવિધ પ્રકારની વિધાઓ શીખવવાનું શરુ થાય છે. ૩૬ જાતિઓ અસ્તિત્વમાં આવે છે. ૭૨ કલા અને ૧૮ લિપિઓ શરુ થાય છે. આ કાળમાં જ તીર્થંકર પણ જન્મે છે તે સઘળા ઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તીર્થની સ્થાપના કરે છે. આ અરસામાં ચક્રવર્તિની પણ ઉત્પત્તિ થાય છે

ચોથા આરાનું નામ દુઃખમા સુખમ છે, હવે દુઃખનું પ્રમાણ વધારે છે, સુખ ઓછુ છે. ત્રીજા આરામાં પ્રથમ તીર્થંકર તથા પ્રથમ ચક્રવર્તિ જન્મે છે. ચોથા આરામાં બાકીના ૨૩ તીર્થંકર ૧૧ ચક્રવર્તિ, ૬ બળદેવ, ૬ વાસુદેવ અને ૬ પ્રતિ વાસુદેવ થાય છે. ત્રીજા તથા ચોથા આરાની આ કુલ ૬૩ વિશિષ્ટ પ્રતિભાઓ એટલે જ શલાકા પુરુષો.

પછી આવે છે દુઃખમ નામનો પાંચમો આરો ચોથા આરામાં છેલ્લે ચોવીશમા તીર્થંકર થઈ ગયાં હોય છે. પાંચમાં આરામાં તીર્થંકર નથી જેઓ ચોથા આરામાં જન્મ્યા હોય અને પાંચમાં આરામાં જીવિત હોય તો તેમને કેવળજ્ઞાન શક્ય છે. પાંચમાં આરામાં જન્મેલાને કેવળજ્ઞાન તથા મોક્ષ નથી (જંબૂ સ્વામી આ અવસર્પિણીના છેલ્લા કેવળજ્ઞાની થઈ ગયાં.

પાંચમાં આરામાં ધર્મ ઘટે છે, અધર્મ વધે છે. નીચેની ૩૦ વસ્તુઓ થાય છે.

- ૧ શહેરોની દુદૃશાં થાય
- ૨ ગામડા સ્મશાન જેવાં થાય
- ૩ સારાં કૂળમાં જન્મેલાં દાસ બને
- ૪ રાજાઓ કુર બને
- ૫ સ્ત્રીઓમાં દુરાચાર પ્રવેશે
- ૬ પિતાની આજ્ઞા પુત્ર ન પાળે
- ૭ ગુરુનું માન શિષ્ય ન રાખે
- ૮ ખરાબ લોકો ધનિક થઈ શકે
- ૯ સારા માણસો દુઃખી પણ હોય.
- ૧૦ સાપ વીંછી જેવા નાના નાના જીવો વધે

- ૧૧ દુષ્કાળ વારંવાર પડે
- ૧૨ ખાબણ લોભી ખને
- ૧૩ હિંસા ફેલાય
- ૧૪ મત મતાંતરે ઊભા થાય
- ૧૫ મિથ્યાત્વ વધે
- ૧૬ દેવતાનાં દર્શન દુર્લભ થાય
- ૧૭ વિદ્યાધરે ની વિદ્યા ઘટે
- ૧૮ દુધ વગેરેમાંથી સત્ત્વ ઓછું થાય
- ૧૯ પરુઓનું આયુષ્ય ઓછું થાય
- ૨૦ પાપંડીઓ પૂજાય
- ૨૧ સાધુઓને ચોમાસુ કરવા માટે જગ્યા ઓછી થાય.
- ૨૨ સાધુઓ શ્રાવકોમાં શિથિલતા પ્રવેશે
- ૨૩ ગુરુ શિષ્યને ન ભણાવે
- ૨૪ શિષ્યમાં વિનય ન પણ હોય.
- ૨૫ અધર્મી, કપટી મનુષ્યોનું પ્રમાણ વધે
- ૨૬ ધર્મી, સરળ મનુષ્યો થોડાં હોય
- ૨૭ દંભીઓ ધર્મનાં નામે આગળ આવે
- ૨૮ આચાર્યો અલગ અલગ સંપ્રદાય કરે
- ૨૯ મલેચ્છ પણ રાજા થાય
- ૩૦ ધર્મ પ્રેમ ઘટે.

હેમચંદ્રાચાર્યે ૬૦૦ વર્ષ પહેલાં લખેલી વાતો સાચી પડતી જ જાય છે. પાંચમાં આરા પછી જે છઠ્ઠી આરો આવશે તેમાં શું થશે તે પણ વાંચવા , વિચારવા યોગ્ય છે. પાંચમાં આરાના ૨૧૦૦૦ વર્ષ પૂર્ણ થયાં બાદ છઠ્ઠી આરો શરૂ થાય છે તે પણ ૨૧૦૦૦ વર્ષનો હોય છે. અત્યારે આપણે પાંચમાં આરામાં જીવીએ છીએ. મહાવીર સ્વામીનાં નિવાંણ બાદ ત્રણ વર્ષ અને સાડા આઠ મહિને આ આરો શરૂ થયો. છઠ્ઠા આરાનું નામ દુઃખમા દુઃખમ છે. આ આરામાં દુઃખ સિવાય કશું જ નથી. આ આરામાં મનુષ્યોની

શું પરિસ્થિતિ હશે. અત્યારના વિજ્ઞાન યુગમાં ન્યુક્લીયર શસ્ત્રોની વાત ચાલે છે. આ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ થાય તો સર્વત્ર હાહાકાર વ્યાપી જાય. પૃથ્વી પર લાખો કરોડો માનવીઓ મરી જાય. ન્યુક્લીયર રેડિએશન જો કદાચ આ પૃથ્વી પર છવાઈ જાય તો જે જીવે તે પણ ભયંકર રોગગ્રસ્ત અવસ્થામાં જીવે. તેમનાં સંતાનો પણ રોગગ્રસ્ત જન્મે. પૃથ્વી પરનું સઘળું જ જીવ, સ્થળ અને હવા દૂષિત થાય. હવામાં ઝેરી ગેસ વ્યાપેલી રહે. સૂર્યનો તડકો આવા આવરણને ભેદીને આવી ન શકે. નદીઓ સૂકાઈ જાય. આ ખદું આજના વૈજ્ઞાનિકો કહે છે.. હવે હેમચંદ્રાચાર્યે ૬૦૦ વર્ષ પહેલાં લખ્યું છે તે જોઈએ .

ચારે બાજુ દુઃખી લોકોનાં, દુઃખી પ્રાણીઓનાં પોકાર સંભળાતાં હશે. આ કાળમાં અસહ્ય, અનુચિત, ભમરી ખાતાં વાયુઓ -પવનો ફૂંકારો. ચોતરફ ધૂળથી અંધકાર વ્યાપેલો રહેશે. ચંદ્ર અધિક ઠંડો લાગશે, સૂર્ય અધિક ગરમ લાગશે. ઝેરી વાયુવાળા, અનુચિત વીજળી સાથે વરસાદો પડ્યાં કરશે. સઘળી વનસ્પતિ નાશ પામશે. ભૂમિ કીચડ વાળી, રજ વાળી, ગરમ લાગશે. મનુષ્યો ખરાબ રુપવાળાં, વર્ણવાળાં, સ્પર્શવાળાં, ન ગમે તેવાં હશે. તેમનો સ્વર પણ અરુચિકર હશે. ખેડોળ રુપવાળાં, ધર્મ , નીતિ સમજ અને સરળતા વિહિન હશે. તેઓનાં નખ, વાળ વધેલાં, કઠોર અને ખેડોળ હશે.. વિષમ દાંત આંખવાળાં તથા કરચલી યુક્ત ચહેરાવાળાં મનુષ્યો હશે. વિવિધ પ્રકારના હાડકાના રોગો વાળાં, અન્ય રોગોવાળાં ,દુર્બળ , પ્રમાણહીન, ઉત્સાહ તથા સત્વ વગરનાં, વિચિત્ર ચેષ્ટા વાળાં આ મનુષ્યો હશે. તેઓની ઉંચાઈ એક હાથ હશે. આયુષ્ય સોળથી વીસ વર્ષનું હશે. તેઓ દરમાં (નાની ગુફાઓ કે નાની ઝૂંપડીઓમાં) રહેશે. આ મનુષ્યો સૂર્ય ઉગ્યા પછી દરમાંથી બહાર નીકળીને લગભગ સૂકી એવી નદીઓમાં રહેતાં જીવનું ભક્ષણ કરીને જીવશે. (નદીનાં માછલા તથા કાચબા જમીનમાં દાટશે-બપોરના તડકા વડે બફાયેલા તે જીવોનો આહાર

કરશે.) પાણી માટે ખોપરીનો ઉપયોગ કરશે. આ છ આરા ખાદ્ય કાળચક્ર ઉપર ચક્રવાનું શરુ કરે છે અને તેને ઉત્સર્પિણી કાળ કહે છે. તેમાં પ્રથમ દુઃખમા દુઃખમ,, બીજો દુઃખમ, ત્રીજો દુઃખમા સુખમ ચોથો સુખમા દુઃખમ પાંચમો સુખમા તથા છઠ્ઠો સુખમા સુખમ એમ છ આરાઓ છે. આ રીતે ક્રમશઃ સુખની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. ઉપર વર્ણવેલી રેડિએશન જેવી દશાનો અંત ઉત્સર્પિણીના બીજા આરાથી શરુ થાય છે. ધીરે ધીરે હવા ચોખ્ખી થતી જાય છે અને વિવિધ પ્રકારના ગુણોવાળા વરસાદ વરસે છે અને પરિસ્થિતિ ખદલાય છે. ધરતી ધીરે ધીરે ફળદ્રુપ થતી જાય છે આમ ધીરે ધીરે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ઘટતી જાય છે અને અનુકૂળ વાતાવરણ સર્જાતુ જાય છે. હવે આપણે મૂળ વાત પર આવીએ. સાત કુલકરોની ઉત્પત્તિઅવસર્પિણીનાં ત્રીજા આરામાં થાય છે. છેલ્લા કુલકર નાભિ રાજા તથા તેમના પત્નીને પુત્ર જન્મે છે તે પ્રથમ તીર્થકર ઋષભદેવ ભગ વાન.

તીર્થકરનો જીવ માતાના ગર્ભમાં હોય ત્યારે માતા ચૌદ સ્વપ્નાં જૂએ છે આ ચૌદ સ્વપ્નો છે.-

(૧) વૃષભ (૨) હાથી (૩) સિંહ (૪) લક્ષ્મી (૫) પુષ્પમાળા (૬) ચંદ્ર (૭) સૂર્ય (૮) ધ્વજ (૯) કળશ (૧૦) કમળ સરોવર (૧૧) ક્ષીર સમુદ્ર (૧૨) દેવ વિમાન (૧૩) રત્ન સમુચ્ચય (૧૪) નિર્ધુમ અગ્નિ

આ ચૌદ સ્વપ્નોનું સ્વપ્ન-પાઠકો પાસે ફળ જોવરાવે છે, તેમાં જ્યોતિષીઓ કહે છે કે આ ઉત્તમ મહા મંગલકારી સ્વપ્નો તમે જોયાં છે. આ સ્વપ્નનો અર્થ એ જ કે તમારી કુક્ષિએ મહાન કુલકર જન્મશે (અન્ય તીર્થકરોની ખાખતમાં પુસ્તકમાં એમ છે કે તે મહાન ધીર, વીર, વિજેતા થશે અથવા તો ધર્મ ચક્ર-પ્રવર્તન કરશે) ચોવીસેય તીર્થકરોની માતાઓ આ ચૌદ સ્વપ્નો જ જૂએ છે. ઋષભદેવની માતા પ્રથમ ઋષભ જૂએ છે. મહાવીરસ્વામીની માતા પ્રથમ સિંહ જૂએ છે. બાકીના બીજા તીર્થકરોમાં સ્વપ્નાંનો ક્રમ હાથીથી શરુ થાય છે. (કલ્પસૂત્રમાં મહાવીર ચરિત્રમાં જો કે મહાવીર સ્વામીનાં માતાએ પ્રથમ હાથી જોયો તેમ દર્શાવેલ છે)

ઉપરોક્ત ચૌદ સ્વપ્નાંઓનું વિગતવાર વર્ણન તથા તે શું સૂચવે છે તે પણ ત્રિષ્ટિમાં સારી રીતે લખેલું છે. દા.ત. છેલ્લે સ્વપ્ને નિર્ધુમ અગ્નિ જૂએ છે તે તપ અને સંયમના પ્રતીકરૂપે છે. ભગવાન અવિરતપણે તપ કરશે તેમ આ સ્વપ્ન સૂચવે છે વળી અગ્નિનાં આ તેજને માતા મુખમાં પ્રવેશ કરતું જૂએ છે તેનો અર્થ એ કે જન્મનાર પુત્ર અન્ય તેજસ્વીઓનાં તેજને પણ ઝાંખુ પાડવા સમર્થ થશે.

માતા મરુદેવા સ્વપ્નાંનો ફળાદેશ જાણી અત્યંત હર્ષ પામે છે. તેમનું સૌંદર્ય ખીલી ઉઠ્યું હતું. ખરાખર નવ માસને સાડા આઠ દિવસ થયાં બાદ, ચૈત્ર વદ આઠમના શુભ દિને ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમાં ચંદ્ર હતો તે વેળાએ, સર્વ શુભ ગ્રહોની અનુકૂળતાએ તેમણે પુત્ર રત્નને જન્મ આપ્યો.

જન્મ-મહોત્સવ

તીર્થકરના જન્મના વધામણારૂપે છપ્પન દિકકુમારીઓ આવે છે. અધોલોકમાંથી આઠ કુમારિકાઓ આવીને સુંદર સુતેકા ગૃહ રથે છે. મેરુ પર્વત પરથી આઠ આવીને જળ-છંટકાવ કરીને, ભૂમિને આચ્છાદિત કરે છે. પૂર્વ રચકથી આઠ આવે છે તે દર્પણ રાખીને ઊભી રહે છે, દક્ષિણ રચકની આઠ કુમારિકાઓ મંગળ ગીતો ગાય છે અને કળશ ધરીને ઊભી રહે છે. પશ્ચિમ રચકની આઠ કુમારિકાઓ પંખા રાખીને ઊભી રહે છે. ઉત્તર રચકની આઠ કુમારિકાઓ ચામર ધરીને ગીતો ગાતી ઊભી રહે છે. વિદિશામાંથી આવેલી આઠ કુમારીઓમાંથી ચાર દીપક ધરે છે અને ચાર ભગવાનના નાભિનાળનું છેદન કરે છે. આ પદ કુમારિકાઓ તેલ-મર્દન, સુગંધી વિલેપન, સ્નાન ઇ. કરાવીને પ્રભુ જન્મનો મહોત્સવ ઉજવે છે

જન્મ મહોત્સવની ઉજવણીનાં ભાગરૂપે સૌધર્મેન્દ્ર દેવ પણ પધારે છે. તે ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. બીજા વિમાનોના

દેવતાઓને તે આહવાન આપે છે અને સહુ મળીને મેરુ પર્વત પર ભગવાનને લઈ જાય છે અને ત્યાં સ્નાન મહોત્સવ ઉજવે છે. પોત પોતાના વિમાનોમાં આવતાં વિવિધ દેવ લોકનાં દેવો જે ઉત્સાહથી અને જે ધામધૂમથી આ મહોત્સવ ઉજવે છે તેનું વર્ણન ખૂબ જ સુંદર છે, પરંતુ આપણે વિસ્તાર ભયે આ વર્ણન ટાળીશું.

બાળપણ, યુવાની, ગૃહસ્થાશ્રમ.

ભગવાનનાં ઉર ઉપર ઋષભનું ચિહ્ન હતું તથા માતાએ સ્વપ્નામાં પ્રથમ ઋષભ જોયેલો તેથી બાળકનું નામ ઋષભ પાડવામાં આવ્યું. તે સાથે યુગ્મધર્મી કન્યા પણ જન્મી હતી તેનું નામ સુમંગલા રખાયું.

એકવેળાએ કોઈ એક યુગલિઆનું જોડું ખંડિત થયું.. બાળક મરણ પામ્યો, બાલિકા જીવતી રહી. પ્રથમ તો બાળક તથા બાલિકા મોટાં થતાં જ પતિ-પત્ની બનતાં હતાં, પરંતુ હવે આ બાલિકા એકલી પડી તેનું નામ સુનંદા હતું. આ બાલિકાને નાભિ રાજા પાસે લાવવામાં આવી. નાભિ રાજાએ તેને ઋષભ દેવ સાથે પરણાવવાનો વિચાર કર્યો. આ રીતે સહુ પ્રથમ ઋષભ દેવનાં સમયથી યુગલિક ન હોય તેવી નારીને પરણવાનું શરૂ થયું.

ભગવાન યોગ્ય ઉંમરે સુનંદા અને સુમંગલાને પરણ્યાં. કાળક્રમે સુમંગલાએ ભરત અને બાહ્લી નામના જોડકાને જન્મ આપ્યો તથા સુનંદાએ બાહુબલિ તથા સુંદરીને જન્મ આપ્યો.

આ અરસામાં ધીરે ધીરે કષાયની વૃદ્ધિ થતી જતી હતી. લોકો પણ હાકાર, માકાર તથા ધિક્કાર નીતિને અવગણવા લાગ્યાં હતાં, કલ્પવૃક્ષનો પ્રભાવ ઓછો થયો હતો. નાભિ રાજાએ (જેઓ ખરેખર તો કુલકર હતાં-રાજા નહીં) પ્રથમ રાજવી તરીકે ઋષભ દેવની વરણી કરીને રાજ્યાભિષેક કર્યો. ઋષભ દેવ પ્રથમ રાજા થયાં તેમણે મંત્રીઓ, સેનાપતિ વ. ની નિમણૂક કરી. કલ્પવૃક્ષોનાં ફળો અપ્રાપ્ય બનતાં તેમણે લોકોને વિવિધ વિદ્યાઓ શીખવી, અગ્નિનો ઉપયોગ કરતાં અને અન્નને રાંધીને ખાતાં સહુ પ્રથમ તેમણે શીખવ્યું. રાંધવા માટે વાસણ જોઈએ તેથી કુંભકાર વિદ્યા પ્રથમ વિકસી, તે પછીથી તો બીજી વિદ્યાઓનો અને કળાઓનો પણ વિકાસ થયો.

ત્રિષ્ટિમાં ૩૬ પ્રકારની જાતિઓ (કુલાર, ચિત્રકાર, કંસારા વગેરે) નોંધેલી છે. પુરુષની ૭૨ કલા, સ્ત્રીની ૬૪ કલા, ૧૪ લોકોતર વિદ્યા, ૧૪ લૌકિક વિદ્યા તથા ૧૮ પ્રકારની લિપિઓનાં નામ છે. આ બધીજ વસ્તુઓ ઋષભદેવે સહુ પ્રથમ શીખવી, આમ ઋષભ દેવ એક એવાં આદિ પુરુષ હતાં કે જેમને વેદ અને ઉપનિષદ પણ વંદન કરે છે. પ્રથમ તીર્થકર, પ્રથમ રાજા તથા પ્રથમ મહાજ્ઞાની એવા આ વંદનીય વિભૂતિને તેથી જ આદિનાથ પણ કહેવાય છે. ઋષભ દેવે ત્રેસઠ લાખ પૂર્વ ગૃહસ્થાવસ્થામાં ગાળ્યાં પછી દીક્ષા ગ્રહણ કરીને સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો.

દીક્ષા પહેલાં ઋષભ દેવે ભરતનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. બાહુબલિ તથા અન્ય નવ્વાણું પુત્રોને નાના પ્રદેશો આપ્યાં. ભગવાન તો દીક્ષા લઈને નીકળી ગયાં. પ્રથમના સાધનાના દિવસો ઉપવાસના દિવસો હતાં. ભગવાન ઉપવાસ બાદ ગોચરીએ નીકળ્યાં. તે વખતે લોકો અજ્ઞાત હતાં. કોઈએ હસ્તી (હાથી) આપવા માંડ્યો, કોઈકે કંઈ., ભગવાનને આની આવશ્યકતા નહોતી, તેઓ કરું સ્વીકારી ન શક્યાં., અને ભગવાનના ઉપવાસ ચાલુ જ રહ્યાં. યોગ્ય ભિક્ષા ન મળી તે ન જ મળી, આમને આમ એક વર્ષ વીત્યું. લોકો તો મધુરાં પકવાન, સુગંધી જળ આપવા તૈયાર જ હતાં પણ ભગવાનને કશાનો મોહ ન હતો. બરાબર એક વર્ષ બાદ શ્રેયાંસકુમારે ભગવાનને જ્યારે ઈક્ષુ-રસ (શેરડીનો રસ) વહોરાવ્યો ત્યારે જ ભગવાને તે ગ્રહણ કર્યો ને પારણાં કર્યાં. આ ઈક્ષુરસ વૈશાખ સુદ ત્રણના શુભ દિને વહોરાવ્યો હતો. તેથી આ તિથિ અક્ષય-તૃતિયા તરીકે ઓળખાય છે. શ્રેયાંસકુમારને તો ભગવાનના દર્શનથી જ જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું હતું.

પારણા બાદ ભગવાન તક્ષશીલા ગયાં ને ત્યાં કાઉસગ્ગ ધ્યાનમાં ઊભા રહ્યાં. બાહુબલિ તે વખતે તક્ષશીલા હતાં. તેમણે ભગવાનના સ્વાગત માટે આખી રાત તૈયારીઓ કરી, ગામ શણગાર્યું. સવારે તે પ્રભુને મળવા જાય છે પરંતુ પ્રભુતો વિહાર કરીને ચાલી નીકળ્યાં હતાં. બાહુબલિના શોકનો પાર ન રહ્યો, તેમણે ભગવાનનાં પગલાને જ વંદન કર્યાં.

ऋषभ દેવને ફાગણ વદી અગિયારશના શુભ દિવસે, પ્રભાતમાં કેવળજ્ઞાન થયું. કેવળજ્ઞાન સમયે તેઓ અયોધ્યાના પુરિતમાલ વિભાગમાં પધારેલાં હતાં તેમને અઠમનો ઉપવાસ હતો અને ઝાડ નીચે કાયોત્સર્ગ ધ્યાન અવસ્થામાં હતાં., આ ધ્યાન અવસ્થામાં શુકલ ધ્યાન અગ્નિના પ્રભાવથી જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય કર્મનો ક્ષય થયો અને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યું. આ શુભ ઘડીએ ખાર ઈદ્રોએ પણ આવીને ભગવાનના કેવળજ્ઞાનનો મહા મંગલકારી મહોત્સવ કર્યો. આ શુભ અવસરે વાયુએ એક યોજન જમીન સાફ કરી, મેઘે તેનું સુગંધી જળથી સિંચન કર્યું, દેવતાઓએ માણેક રત્નોથી ભૂમિ તળ તૈયાર કર્યું, તોરણો ખાંધ્યાં, પૂજા વેચાં. પ્રભુના ઉપદેશ માટે સમવસરણની રચના થઈ. પ્રથમ ગઢ રત્નમય હતો, ખીજો સુવર્ણનો હતો અને ત્રીજો રૂપાનો હતો. દરેક ગઢને ચાર ચાર દરવાજાં હતાં. વિવિધક્ષેત્રનાં દેવોએ દરવાજા પાસે દ્વારપાળ તરીકે સેવા આપી. દેવીઓ પ્રતિહાર થઈને ઉભી રહી. સમવસરણમાં સૌથી વચ્ચો વચ્ચ ચૈત્યવૃક્ષ હતું. વૃક્ષની નીચે રત્નની પીઠ (ઓટલો) રચ્યો, તેના પર છંદક અને છંદક પર રત્ન સિંહાસન રચ્યું. સિંહાસન પર ત્રણ છત્રો હતાં. સિંહાસનની બાજુએ ચામર લઈને ચક્ષો ઉભાં હતાં. સમવસરણના ચારે દ્વાર પર એક એક ધર્મ ચક્ર સુવર્ણનાં કમળમાં પ્રસ્થાપિત કર્યું હતું.

પ્રભુ સમવસરણમાં પ્રવેશ્યાં. દેવતાઓએ પ્રભુને માટે પગ મૂકવા માટે સુવર્ણનાં નવ કમળો મૂક્યાં. પ્રથમ રહેલાં બે કમળો પર ભગવાન પગ મૂકે ત્યારે ખીજા કમળ પાછળથી આગળ આવી જાય તેવી ચમત્કૃતિ થઈ આ રીતે પ્રભુ સુવર્ણનાં કમળો પર જ ચાલતાં હતાં. પ્રભુ પૂર્વ દ્વારેથી પ્રવેશ્યાં, ચૈત્યવૃક્ષની પ્રદક્ષિણા કરી અને "નમો તિત્થસ્સ" કહીને સિંહાસન પર આસૂઠ થયાં. આ સમયે વ્યંતરોએ બાકીની ત્રણ દિશામાં પ્રભુનાં પ્રતિબિંબો રચ્યાં તેથી ભગવાનને સઘળી દિશામાંથી જોઈ શકાય તેવી રચના થઈ. પ્રભુની સન્મુખ એક ધ્વજ પણ હતો.

દેવતાઓ, મનુષ્યો વ. પ્રથમ ગઢમાં આવીને ખેઠાં, ખીજો ગઢ તિર્યચો માટેનો તથા ત્રીજો ગઢ વાહનો માટેનો હતો. પ્રભુ આ સમવસરણમાં ત્રણેય જગતનાં જીવીને પ્રતિબોધ આપે છે.

આ તરફ ભગવાન ઋષભ દેવની માતા મરુદેવા પોતાના પુત્રની ચિંતા કરતાં હોય છે. દીક્ષાના દોષલા દિવસો કેવા હોય છે તેની કલ્પના કરે છે. તેમનો પૌત્ર મહારાજા ભરત તેમને સાંત્વના આપે છે ત્યાંજ સમાચાર આવ્યાં કે ઋષભ દેવને કેવળજ્ઞાન થયું છે. આ શુભ સમાચાર સાથે જ ભરતરાજાને ખીજા આનંદના સમાચાર સાંપડ્યાં: "હે મહારાજા, ચક્રવર્તિને જ મળે તેવું અમૂલ્ય ચક્રરત્ન આપને પ્રાપ્ત થયું છે. આ ચક્ર આપની આયુધશાળામાં ઉત્પન્ન થયેલ છે" ભરત આ ખત્તે સમાચારો સાંભળીને હાંનિવત થઈ ગયો. પ્રથમ ક્યાં જવું ? ઋષભ દેવ પ્રભુને વંદન કરવાં કે આયુધશાળામાં ?

પણ ભરતને નિર્ણય લેતાં વાર લાગી નહીં. માતા મરુદેવાને લઈને તેઓ ઋષભ દેવને વાંદવા માટે નીકળ્યાં. મરુદેવા માતા હાથી પર ખિરાજમાન થયાં. માતા પુત્રને જોવા, વંદન કરવાં ચાલી સાથે પૌત્ર ભરત પણ છે. પૌત્ર કહે છે જૂઓ જૂઓ એ દેખાય સમવસરણનો ઈદ્દુધ્વજ. દેવતાઓ પણ ઋષભ દેવના વંદન અર્થે આવાગમન કરી રહ્યા છે. જે સમવસરણમાં દેવ-દેવીઓ, મનુષ્યો અરે પક્ષુ-પક્ષીઓ પણ વૈર ભૂલીને પ્રભુની મધુરી વાણીનું શ્રવણ કરે છે તે નીહાળી માતાની આંખમાંથી હર્ષનાં આંસુઓ આવ્યાં. પોતાના પુત્રની અમૃત વાણી સાંભળી તેમને પણ વૈ રાગ્ય પ્રગટ્યો અને કેવળજ્ઞાન થયું, એટલું જ નહીં આયુષ્ય પુરુ થવાથી તેઓ નિવાંણ પામ્યાં, સિદ્ધગતિ પામ્યાં. આ અવસર્પિણીનાં પ્રથમ સિદ્ધ તે માતા મરુદેવા.

ભરત રાજાએ પ્રભુની અમૃત વાણી શ્રવણ કરી. ભગવાનની દેશના સાંભળી ભરતનાં પુત્રોએ દીક્ષા ગ્રહણ કરી. ભરતની ખહેન ખાહ્મીએ પણ દીક્ષા અંગીકાર કરી. ભરત

મહારાજાએ પ્રત ગ્રહણ કર્યાં, બીજી બહેન સુંદરીએ પણ તેમજ કર્યું. આ રીતે ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના થઈ. પ્રભુએ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવની ત્રિપટી સંભળાવી. તેનાં બૃ હદ્ અર્થઘટનનાં પરિપાક રૂપ જૈન શાસ્ત્રોની રચના થઈ. ભરતનાં પુત્ર ઋષભસેન (પુંડરિક) તે પ્રથમ ગણધર થયાં. તે વખતે પ્રથમ યજ્ઞ અને યજ્ઞિણી ઉત્પન્ન થયાં તેમનાં નામ ગોમુખ-યજ્ઞ તથા અપ્રતિચક્રા યજ્ઞિણી (ચક્રેશ્વરી માતા).

સમય જતાં ભરતનાં બીજા ૬૮ ભાઈઓએ દીક્ષા અંગીકાર કરી. ભરતનાં ભાઈ બાહુબલિએ ૭જી દીક્ષા લીધી નહોતી, ભરતને ચક્ર રત્નની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે ચક્રવર્તિપણુ સિદ્ધ કરવાં સઘળાં રાજા મહારાજાઓને તાબે કર્યાં. બાહુબલિએ ભરતની આજ્ઞા ન સ્વીકારી અને યુદ્ધ જાહેર કર્યું. ભરત તથા બાહુબલિ બન્ને ભાઈઓનું દષ્ટિ યુદ્ધ, બાહુ યુદ્ધ, મુષ્ટિ યુદ્ધ, વાગ્યુદ્ધ અને દંડ યુદ્ધ થયું. બધામાં ભરતની હાર થઈ. ભરતે ગુસ્સે થઈને બાહુબલિ પર ચક્ર છોડ્યું પરંતુ ચક્ર પણ બાહુબલિની પ્રદક્ષિણા કરીને પાછું ફર્યું. બાહુબલિ ગુસ્સે થયાં . ભરતને ચક્ર છોડવાનો અધિકાર નહોતો. સરખે સરખા આયુધોથી જ યુદ્ધ લડવાનું હતું. બાહુબલિએ મુઠ્ઠીઓ વાળીને ભરત તરફ દોડવા માંડ્યું. બાહુબલિનું અપ્રતિમ બળ, મુષ્ટિ પ્રહાર ભરતને હરાવી શકે તેમ હતાં, પરંતુ બાહુબલિને વિચાર આવ્યો આમ કરું તો મારામાં ને ભરતમાં શો ફેર? ભરત તો મારા મોટાભાઈ છે, મોટાભાઈને મારીને મારે રાજ્ય નથી જોઈતું. આખરે આ રાજ્ય લક્ષ્મીને પણ શું કરવાની ? આમ વિચારતાં વિચારતાં જ તેમને વૈરાગ્ય આવ્યો. જે મુઠ્ઠી ભરતને મારવા ઉગામી હતી તે મુઠ્ઠીથી પોતાનાં કેશનો લોચ કર્યો અને દીક્ષા અંગીકાર કરી.

બાહુબલિએ રણ-ભૂમિને ધ્યાન-ભૂમિ બનાવી ત્યાંજ ધ્યાન અવસ્થામાં સ્થિર રહ્યાં. ભરતને પશ્ચાતાપ થયો. બાહુબલિના શરીર પર તો લતાઓ વીંટળાઈ વળી. ઉત્ત્ર ધ્યાન તપમાં તેઓ લાકડાના થડની જેમ રહ્યા. પંખીઓએ આસપાસ માળા બાંધ્યા.

ખાહુખલિએ ઉત્તર તપશ્ચર્યામાં કર્મોનો ક્ષય કર્યો પણ હજી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ ન થયું ખાહુખલિજીને થયું કે હું કેવળજ્ઞાન થયા પછી જ ઋષભ દેવને વંદન કરવાં જઈશ. પહેલા જઈશ તો ઋષભ દેવનાં શિષ્યો જેમાં મારા નાના ભાઈઓ પણ છે તેમને વંદન કરવાં પડશે તેથી અત્યારે નથી જવું- પરંતુ આ વિચાર, નાના મોટાની આ ભાવના જ અવરોધરૂપ ખની ગઈ.

એક વેળા ખાહુખલિજી જ્યાં હતાં ત્યાં ખત્રે ખહેનો ખાહી અને સુંદરી તેમને પ્રણામ કરવા આવી . ખહેનોએ માત્ર એટલું જ કહ્યું.- " વીરા મારા ગજ થકી હેઠા ઉતરો. હાથી પર ચડ્યા કેવળજ્ઞાન નહીં થાય" ખાહુખલિને વિચાર આવ્યો હું ક્યાં હાથી પર ખેઠો છું ? પરંતુ વધુ વિચાર કરતાં જ આખી વાત સ્પષ્ટ થઈ. પોતે મોટા છે તેવો જરા સરખોયે ગર્વ રાખવો તે હાથી પર ચઢ્યાં ખરાખર છે. મારી ભૂલ થઈ કોઈ નાનું નથી કોઈ મોટું નથી. હું મારા નાના ભાઈઓને પણ વંદન કરવાં જઈશ. આમ વિચારી તેમણે પગ ભર્યો. હવે તો છેલ્લો તાંતાણો તૂટી ગયો હતો. ખાહુખલિજીને કેવળજ્ઞાન થયું.

એક વાર ભરતને વિચાર આવ્યો કે મારા નાના ભાઈઓ દીક્ષા અવસ્થામાં અનેક પરિષહો સહન કરી રહ્યાં છે. જ્યારે હું ચક્રવર્તિ હોવાથી સર્વ પ્રકારની રિદ્ધિ સિદ્ધિ ભોગવું છું. ભરતે આમ વિચારીને પોતાના ભાઈઓને રાજ્ય સુખ આપવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી. વિવિધ પ્રકારનાં ભોગ સુખ અત્ર તથા પીણા આપવા વિચાર કર્યો. જે ભાઈઓએ સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો હતો તેમણે આમાંથી કશાનો સ્વીકાર ન કર્યો ભરતને આ સમયે સમજાયું કે પોતાના રાજ્યસત્તા, રિદ્ધિ સિદ્ધિ સઘળું જ તુચ્છ છે.

એક વેળાએ ઋષભ દેવ ભગવાન અષ્ટાપદ પર્વત પર પધાર્યા. ત્યાં સમવસરણમાં ભરત ચક્રવર્તિએ ભગવાનને પૂછ્યું કે આ ભરત ખંડમાં કેટલાં તીર્થકર અને કેટલાં ચક્રવર્તિ થશે તે કહો. ઋષભ દેવ ભગવાને આ વખતે રજ તીર્થકરે , તેમનાં નગર,

માતા પિતાનાં નામ તથા પંચ કલ્યાણકોની સઘળી વિગતો કહી. તે પછી બાર ચક્રવર્તિઓનું વર્ણન કર્યું. એ પછી વાસુદેવ, પ્રતિ વાસુદેવ તથા બળદેવોની વાત પણ કરી.

પ્રથમ તીર્થ પાલીતાણા-એકવાર ઋષભ દેવ ભગવાન પોતાના મુખ્ય ગણધર ઋષભસેન (જેઓ પુંડરિકના નામથી ઓળખાય છે) તેમની સાથે શત્રુજય પર્વત પર પધાર્યા, ત્યાં યથા સમય રહ્યા. ત્યાંથી વિહાર કરતાં પહેલાં પ્રભુએ પુંડરિકને કહ્યું કે તમે અહીં જ રહો તમને અહીં કેવળજ્ઞાન થશે. પુંડરિક તથા બીજા ગણધરો શત્રુજય પર જ રહ્યાં પ્રભુ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યાં. આ પર્વત પર પછીથી પુંડરિકસ્વામીને કેવળજ્ઞાન થયું અને ત્યાં જ તેમનો મોક્ષ થયો તેથી આ સ્થાન પ્રથમ તીર્થ બન્યું. ત્યાં ભરત રાજાએ રત્ન-શિલાનું ચૈત્ય બંધાવ્યું અને પુંડરિકજીની તથા ઋષભ દેવની પ્રતિમા પ્રસ્થાપિત કરી

ઋષભ દેવ ભગવાનને-

ચોરાશી હજાર સાધુઓ, ત્રણ લાખ સાધવીઓ, ત્રણ લાખ પચાસ હજાર શ્રાવક, પાંચ લાખ ચોપન હજાર શ્રાવિકાઓ, ચાર હજાર સાતસો પચાસ ચૌદ પૂર્વનાં જ્ઞાતાઓ, નવ હજાર અવધિજ્ઞાનીઓ, વીસ હજાર કેવળજ્ઞાનીઓ, છસો વૈક્રિય લાઠિયાળા, બાર હજાર સાડા છસો મનઃ પર્યવજ્ઞાની, બાર હજાર સાડા છસો વાદી, બાવીસ હજાર અનુતર વિમાન વાસી દેવો આટલાં અનુયાયીઓ હતાં. મહાપ્રભુ ઋષભ દેવ મહાવદી તેરશના દિને અભિજીત નક્ષત્રમાં મોક્ષ ગતિ પામ્યાં.

ભરત ચક્રવર્તિનું ખાકીનું વૃતાંત

ચક્રવર્તિ ભરત પોતાના ચક્રરત્નની મદદથી અનેક વિસ્તારોને, દેશ પરદેશને કબ્જે કરે છે. ચક્ર રત્ન આગળ ચાલતું પાછળ ભરત તથા તેની સેના ચાલતાં. ભરતે મગધ, વરદામ તીર્થ, સિંધુ દેશ, વૈતાલ્ય પર્વતનાં પ્રદેશો, સિંધુ નિષ્કુટ, તમિસ્ત્ર ગુફાનાં પ્રદેશો, ઉત્તર ભરતાર્થ, ક્ષુલ્લ હિમવંત પર્વત, ક્રષભકુટ વગેરે પ્રદેશો સાધીને પોતાનું ચક્રવર્તિ પદ પ્રસ્થાપિત કર્યું. આ પછી તેનો ચક્રવર્તિ તરીકેનો રાજ્યાભિષેક થયો. ચક્રવર્તિને ચૌદ રત્નો હોય છે. ૧ ચક્ર રત્ન, ૨ છત્ર રત્ન, ૩ દંડ રત્ન, ૪ ચર્મ રત્ન, ૫ ખડગ રત્ન, ૬ કાકિણી રત્ન, ૭ મણિ રત્ન ૮ પુરોહિત રત્ન, ૯ ગજ રત્ન, ૧૦ અશ્વ રત્ન, ૧૧ સેનાપતિ રત્ન, ૧૨ ગાથાપતિ રત્ન, ૧૩ વાર્ધકિ રત્ન, ૧૪ સ્ત્રી રત્ન.. અમૂક રત્નો દેવી પ્રભાવ વાળાં છે ચક્ર રત્ન તેમાં મુખ્ય છે. ચર્મ રત્ન પાણી પર મૂકવાથી તેના પરથી સેના પસાર થઈ શકે છે, દંડ રત્નથી દ્વારો ઉઘડી જાય છે, મણિ રત્ન ગાઢ અંધારામાં પ્રકાશ ફેલાવે છે, કાકિણી રત્નથી પ્રકાશનાં વર્તુળો સર્જાય છે, વાર્ધકિ રત્ન પુલ ખનાવવામાં ઉપયોગી નીવડે છે. છત્ર રત્ન વરસાદથી આખી સેનાને બચાવે છે. આમ વિવિધ રત્નો વિવિધ પ્રકારે યુદ્ધમાં કામ કરે છે. કાકિણી રત્નથી શિખરપર અક્ષરો અંકિત પણ થાય છે. ચક્રવર્તિને ચૌદ રત્ન ઉપરાંત, નવનિધિ, સોળ હજાર આત્મ રક્ષક દેવો, ચોસઠ હજાર સ્ત્રીઓ, ત્રણસો ત્રેસઠ રસોઈઆ, અને હજારો અન્ય માણસો તેમની સેવામાં હોય છે. તેના તાબામાં ગામ, દેશ, નગર, દ્વીપમુખ, શહેર, કર્ખટ, મંડલ, આકર, ખેટક વગેરે પ્રકાર નાં "નગરો" હોય છે.

મરીચિની વાત

ભરતના પુત્ર મરીચિએ પણ ક્રષભ દેવ ભગવાન પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી હતી. સંયમની કઠિન સાધના અને તપનો આકરો માર્ગ તે જીરવી શક્યો નહી. છતાંયે તે તાપસની જિમજ ભગવાનમી પાસે જ રહેતો, પોતાના જ્ઞાન તેમજ પ્રવચન કૌશલથી તે

બીજાઓને દીક્ષાનાં માર્ગે વાળતો હતો. એકવાર ઋષભ દેવે ભરતને કહ્યું કે તારો પુત્ર મરીચિ વર્તમાન ચોવીશીમાં ચોવીશમાં તીર્થંકર તરીકે જન્મ ધારણ કરશે.

ભગવાન મહાવીરનાં પૂર્વભવોમાં ત્રીજો ભવ મરીચિનો હતો. સત્તાવીશમો ભવ તે મહાવીરસ્વામીનો અંતિમ-પોતાનો ભવ). તે મહા વિદેહમાં પ્રિયમિત્ર નામનો ચક્રવર્તિ થશે (મહાવીર સ્વામીનો ત્રેવીશમો પૂર્વ ભવ) અને આ અવસર્પિણીમાં ત્રિપૃષ્ઠ નામનો વાસુદેવ (અઢારમો પૂર્વ ભવ) થશે. ભરતે આ વાત મરીચિને કરી. મરીચિને આ વાત સાંભળીને ખૂબજ હર્ષ થયો પણ સાથોસાથ ગર્વ પણ થયો. પોતાના દાદા પ્રથમ તીર્થંકર, પોતે અંતિમ તીર્થંકર. પિતા પ્રથમ ચક્રવર્તિ અને પોતે ચક્રવર્તિ તથા વાસુદેવ બન્ને થશે. વાહ કેવું ઉચ્ચ કુળ મારું ? આ કુળની વાતથી, કુળના મદથી તેણે નીચ ગોત્ર કર્મ બાંધ્યું. વળી તેણે એકવાર કપિલ નામના રાજકુમારને ભગવાન પાસે દીક્ષા લેવા ન મોકલ્યો અને પોતેજ તાપસ હોવાં છતાં દીક્ષા આપી. આ બે કારણો- કુળનું અભિમાન અને પોતાના ઉત્સુત્ર વચનોથી આપેલી દીક્ષા-ને લીધે મરીચિ ભવોભવ સંસારમાં ભટક્યો.

ભરતને કેવળજ્ઞાન

ભગવાન ઋષભ દેવનાં નિવાંણ પછી ભરતમાં વૈરાગ્યભાવની જ્યોત પ્રગટી હતી. પરંતુ આ જ્યોત માત્ર વૈરાગ્યની નાની જ્યોત ન રહેતાં પૂણપણે તપ અને સંયમનાં અગ્નિ રૂપે પ્રજ્વલિત થઈ. આ પહેલા એક નાનો સરખો પણ મહત્વનો પ્રસંગ બની ગયો. એક વેળા ચક્રવર્તિ ભરત પોતાના વસ્ત્રાભૂષણોથી સજ્જ થઈ આરિસા ભુવનમાં ઊભાં હતાં, અહીં પોતાના રૂપને દર્પણમાં નીહાળતાં હતાં ત્યાંજ આંગળી પરથી વીંટી પડી ગઈ. વીંટી વગરની આંગળી સામે તે ઘડી ભર જોઈ રહ્યાં આંગળીઓમાં પણ વૃદ્ધાવસ્થાની છાયા દ્રષ્ટિગોચર થતી હતી. તેમણે મુગટ ઊતાર્યો કેશમાં પણ એ જ હાલત. નિસ્તેજ ધોળાં વાળ,

શરીરનાં અન્ય આભૂષણો ઊતાયાં અને પોતાના દેહનું નિરીક્ષણ કર્યું. વૃદ્ધાવસ્થાથી શરીરમાંથી તેજ ઓછું થયું હતું. ચક્રવર્તિની શિદ્ધિ સિદ્ધિ હોવાં છતાંયે આ વૃદ્ધાવસ્થાના પ્રવાહને ખાળી શકાય તેમ નહોતું.. સઘળું જ વ્યર્થ છે ! સઘળું જ ! આ નાશ વંત દેહને શાશ્વત સુખ શાંતિ કદીયે મળી શકે ખરાં અને મળે તો કઈ રીતે મળે ? સાચો માર્ગ કયો ? સાચો ધર્મ શું છે ? આ ઊંડી વિચારધારાથી ભરત ચક્રવર્તિને ત્યાંજ કેવળજ્ઞાન થયું તેણે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. ભરતનું નિર્વાણ અષ્ટાપદ પર્વત પર થયું હતું. ભરત ચક્રવર્તિના નામ પરથી આ ક્ષેત્ર ભરતક્ષેત્ર કહેવાય છે

ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્રમાં આ રીતે ૬૩ મહાન વિભૂતિઓનાં ચરિત્ર સવિસ્તર આલેખાયેલાં છે. ઉપર લખેલ ઋષભ દેવ ચરિત્ર તથા ભરત ચક્રવર્તિ ચરિત્ર આપણે ખહુજ ટૂંકાણમાં જોઈ ગયાં. દરેક ચરિત્રમાં કથા રસ તો છે જ પણ હૃમચંદ્રાચાર્યે સમવસરણમાં પ્રભુએ આપેલો ઉપદેશ પણ લંખાણ પૂર્વક લખેલો છે. આ ઉપદેશમાં પણ વિવિધ તત્વ ચચાં છે તેથી જૈન ધર્મનું સર્વ પ્રકારે જ્ઞાન મળી રહે છે. ॐ ॥

સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન

હેમચંદ્રાચાર્યની આ ઐતિહાસિક કૃતિ એ કંઈ કોઈ ધર્મ કે સંપ્રદાયનો ગ્રંથ નથી આ મહાન વ્યાકરણ-ગ્રંથ એક એવો ગ્રંથ છે કે ભાષા સમજનાર, શીખનાર, શીખવનાર માટેનો આ અનિવાર્ય ગ્રંથ છે. ગુજરાતી ભાષાના મૂળમાં રહેલા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત શબ્દો ગુજરાતી ભાષાના ઉગમકાળનાં અને તેની આસપાસનાં સમાજ જીવન, ભાષા રહેણી કરણીનો અભ્યાસ કરવા માટે આ ગ્રંથોનું અધ્યયન આવશ્યક ખની રહે છે. સિદ્ધહેમનાં આઠ અધ્યાયો છે. પ્રથમ સાત સંસ્કૃત વ્યાકરણના છે, ખાકીનો પ્રાકૃત વ્યાકરણનો છેલ્લો અધ્યાય છે. દરેક અધ્યાયમાં ચાર ચાર પાદ, વિભાગો છે. દરેક પાદમાં સૂત્ર સંખ્યા જૂદી જૂદી છે . પ્રથમ અધ્યાયમાં કુલ ૨૪૧ સૂત્રો છે.. ખીજામાં ચારસો સાઠ, ત્રીજામાં ૫૨૧, ચોથામાં ૪૮૧, પાંચમામાં ૪૬૮, છઠ્ઠામાં ૬૬૨ તથા સાતમામાં ૬૭૩ સૂત્રો આપેલા છે. આ રીતે પ્રથમ સાત અધ્યાયનાં સંસ્કૃત વ્યાકરણનાં ૩૫૬ સૂત્રો છે. સંપૂર્ણ સિદ્ધહેમના સૂત્રો ૪૬૮૫ થાય છે.

સંસ્કૃત ભાષા માટે આમતો પાણિનીનું વ્યાકરણ અધિકૃત ગણાતું હતું પરંતુ હેમચંદ્રાચાર્યે પાણિનીના વ્યાકરણનો ઉપયોગ કરીને અન્ય વ્યાકરણ ગ્રંથો ની સહાય વડે પોતે જ વધારે સરળ રીતે સિદ્ધહેમની રચના કરી છે. દ્વયાષ્રયની જેમજ સિદ્ધહેમમાં મંગળાચરણ રૂપ અર્હમ્ ખીજ દષ્ટિગોચર થાય છે. તે પછીનું ચરણ છે "સિદ્ધિ-સ્થાદ્વાદાત્" અર્થાત્ સ્થાદ્વાદની દષ્ટિએ જ સિદ્ધિ રહેલી છે. વસ્તુના વિવિધ પાસા પ્રમાણે વ્યાકરણના નિયમોને સમજીને. તમામ પાસાઓનો વિચાર કરીને, લજ્જમાં લઈને. મુખ્ય પાસાઓ પ્રમાણે નિયમનું સર્જન થઈ શકે છે. આ રીતે થયેલ સર્જન સ્થાદ્વાદ પ્રમાણે થયું ગણી શકાય. ભાષા જ્ઞાન આપણને શબ્દજ્ઞાનથી મળી શકે છે. શબ્દોનું રૂપાંતર થઈ શકે છે તેથી શબ્દોના પણ દૃવ્યની જેમ પર્યાય હોય છે. દરેક પર્યાયને જેમ અનિત્ય ગણવામાં આવે છે તેમ શબ્દનાં રૂપાંતર પણ અનિત્ય ગણી શકાય. આમ નિત્યાનિત્ય રૂપી શબ્દ હોવાથી વ્યાકરણ પણ

સ્યાદ્દાદથી વધારે સારી રીતે સમજી શકાય.

ત્રંચનુ ત્રીજું ચરણ છે માત્ર એક શબ્દનું. તે શબ્દ છે "લોકાત". આનો અર્થ છે લોકો પાસેથી સમજવું યા પ્રાપ્ત કરવું. અનુભવમાંથી શીખવું જીવન પ્રવાહમાંથી મેળવવું.

આ પછી આવે છે સ્વરોની સમજ-

ઐદન્તાઃ સ્વરાઃ= અ થી ઐ સુધીનાં ચૌદ સ્વરો છે
(અ., આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ઋ, ૠ, ૠ, એ, ઐ, ઓ, ઔ.)

પાંચમું સૂત્ર છે. "એક દ્વિ ત્રિ માત્રા ભ્રસ્વ દીર્ઘ પ્લુતાઃ"

ભ્રસ્વ સ્વર અ, ઇ, ઉ, ઋ, ૠ એક માત્રા ધરાવે છે

દીર્ઘ સ્વર આ, ઈ, ઊ, ઋ, ૠ, એ, ઐ, ઓ, ઔ દીર્ઘ

હોવાથી બે માત્રા ધરાવે છે

પ્લુત સ્વર ત્રણ માત્રા ધરાવે છે તે આમ લખાય છે અ૩, ઈ૩, ઉ૩, આમાં ૩ માત્રા હોવાથી તગડો પણ લખાયો છે.

સ્વરોની ચચાં હમાં સૂત્ર સૂધી ચાલે છે. દસમાં સૂત્રમાં "કાદિઃ વ્યંજનમ્" લખેલ છે તેત્રીશ વ્યંજનો છે. તેમાંથી પહેલા રપને પાંચ, પાંચના પંચકમાં મૂક્યા છે.

ક,ખ,ગ,ઘ,ઙ	૩ વર્ગ
ચ,છ,જ,ઝ,ઞ	૨ વર્ગ
ટ,ઠ,ડ,ઢ,ણ	૨ વર્ગ
ત,થ,દ,ધ,ન	૧ વર્ગ
પ,ફ,બ,ભ,મ	૫ વર્ગ

એ પછી ય, ર, લ, વ, શ, ષ, સ્, હ, આ આઠ મળી તેત્રીસ વ્યંજનો થાય છે. પ્રાથમિક વ્યાકરણની આ વાતો પછી આગળ વધીએ. આઠ પ્રકારના ઉચ્ચાર સ્થાન છે- ઉર, કંઠ, શિર, જિભ, દાંત, નાસિકા, હોઠ, તાળવું. ચાર પ્રકારના કરણ છે- જીભનું મૂળ, જીભનો મધ્ય ભાગ, અગ્ર ભાગ તથા ઉપાગ્ર ભાગ. ઉચ્ચાર માટેનાં અગિયાર પ્રકારનાં પ્રયત્નો થાય છે- વિવાર, સંવાર, શ્વાસ, નાદ, ઘોષ, અઘોષ,, અલ્પપ્રણ, મહાપ્રણ, ઉદાત, અનુદાત અને સ્વસ્તિ..

સ્વર વ્યંજન વર્ગોને વર્ગીકરણ આમ છે.

કંઠ	ક ખ ગ ઘ ઙ	હ	અ આ
તાલવ્ય	ચ છ જ ઝ ઞ	શ ય	ઈ ઈ એ ઐ
મૂર્ધા	ટ ઠ ડ ઢ ણ	ષ ર	ઋ
દાંત	ત થ દ ધ ન	સ લ	ૠ
હોઠ	પ ફ બ ભ મ	વ	ઉ ઊ ઓ ઔ

આમાં પ્રથમ અને બીજી ઊભી હરોળવાળા સંવૃત, નાદ, ઘોષ છે. આમાં પણ સ્પૃષ્ટતા આસ્ય પ્રયત્નો ધરાવે છે, કે ઈષત્ સ્પૃષ્ટ, ઈષત્ વિવૃત આસ્ય પ્રયત્નો ધરાવે છે તે પ્રમાણે પેટા વિભાગો પાડ્યાં છે.

ઉચ્ચારમાં અલ્પપ્રાણ, મહાપ્રાણના વિભાગો છે પહેલી ત્રીજી અને પાંચમી ઊભી હરોળ વાળા અલ્પપ્રાણ ધરાવે છે બાકીનાં મહાપ્રાણ ધરાવે છે.

સ્વરોમાં અઢાર જાતનાં "અ" ગણ્યાં છે. "અ"ના ઉદાત, અનુદાત અને સ્વરિત એમ ત્રણ મુખ્ય ભાગ. દરેકના સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક એમ બે પેટા ભાગો તથા તે દરેક પેટા ભાગનાં હૃસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત એમ પેટા વિભાગો છે આ રીતે ૩ ને ૩ વાર ગુણીએ એમ ૧૮ પ્રકારે "અ" કહેવાય છે.

પ્રથમ પાદમાં આ રીતે સ્વરો, વ્યંજનો, વિભક્તિ બાદ દ્વિતીય પાદમાં સ્વર સંધિ પ્રકરણ છે.

"સમાનાનં તેન દીર્ઘઃ "

નિયમ પ્રમાણે અ+અ=આ સંધિ થાય છે તેજ રીતે ઈ+ઈ=ઉ થાય છે શરૂઆતના અ+અ માં ગમે તે પદ આ રીતે પણ હોઈ શકે છે.

અ+આ=આ

આ+અ=આ

આ+આ=આ

આ જ રીતે બીજા સ્વરોની સંધિ સમજવી

તૃતીય પાદમાં વ્યંજન સંધિ સમજાવેલ છે. બે વ્યંજનોનું મિલન તે વ્યંજન સંધિ. અહીં વાગ્+મયમ=વાકમયમ્

વાક્+શૂર=વાકશૂરઃ

વગરે

ઉદાહરણો આપ્યાં છે . ચોથા પાદમાં વિભક્તિના પ્રત્યયો દર્શાવ્યા

છે તે પ્રત્યયો બીજા અધ્યાયના પ્રથમ પાઠ સુધી ચાલે છે.

વિભક્તિઓ આ પ્રમાણે છે

સિ ઐ જસ્	પ્રથમા
અમ્ ઐ શસ્	દ્વિતીયા
ટા ભ્યામ્ ભિજ્	તૃતીયા
ડ ભ્યામ્ ભાસ્	ચતુર્થા
કસિ ભ્યામ્ ભાસ્	પંચમી
ઐસ્ આમ્	ષષ્ઠી
ઐસ્ સુપ્	સપ્તમી
સિ ઐ જસ્	અષ્ટમી

અષ્ટમી પ્રથમા પ્રમાણે છે.

સ્વરાંત કે વ્યંજનાંત નામો સાથે આ વિભક્તિઓ લાગુ પડે છે.

દા.ત. ચોથી વિભક્તિ એક વચન-

ગુજરાતીમાં ઘોડો શબ્દ માટે ચોથી વિભક્તિમાં "ઘોડા માટે" કહીએ છીએ. સંસ્કૃતમાં ઘોટકઃ + ચોથી વિભક્તિનો પ્રત્યય કે અથવા એ લાગે ત્યારે ઘોટકાય બની જાય છે.

દ્વિતીય અધ્યાયના દ્વિતીય પાઠમાં વિભક્તિઓનાં ઉપયોગ વિષે સમજાવેલ છે. દા.ત. ૪૩,૪૪,૪૫,૪૬, માં સૂત્રમાં "સિદ્ધી તૃતીયા, હેતુ-કર્તુ -કરણેત્યંભૂત લક્ષણે સહાયર્થે" લખ્યું છે

પ્રથમ દાખલો- એક મહિનો કંઈક કર્યું અને ફળ મળ્યું તો મહિનાને ત્રીજી વિભક્તિ લાગે તેવો નિયમ છે. માસનું માસેન થાય કારણકે અહીં માસથી કે માસ વડે નહીં પણ એક માસ સુધી એવો અર્થ છે.

તેથી માસેન સૂત્રમ્ અધિતમ્= મહીના સુધી સૂત્રનું પઠન કર્યું-સિદ્ધ થયું. પણ જો સિદ્ધિ ન થઈ હોય તો ત્રીજી વિભક્તિ ન આવે, તો માસેનની જગ્યાએ માસમ્ આવે. આ સિવાય હેતુ (ક્રિયામાં નિમિત્ત), કર્તા (કરનાર) કરણ (સાધન) ઈત્યંભૂત (વિશેષ ઓળખાણ) માં ત્રીજી વિભક્તિ આવે છે. ત્રીજી વિભક્તિના અન્ય નિયમો દર્શાવીને હેમચંદ્રાચાર્ય અન્ય વિભક્તિઓની સમજણ આપે છે.

બીજા અધ્યાયના ચોથા પાઠમાં નામને સ્ત્રીલીંગી

અધ્યાય ચોથામાં આખ્યાત પ્રકરણ ચાલુ છે. ક્રિયાપદના દ્વિભાવ, લોપનો ઉલ્લેખ પ્રથમ પાદમાં કરીને આચાર્યશ્રી બીજા પાદથી ધાતુઓની ચર્ચા કરે છે. ત્રીજા તથા ચોથા પાદમાં આ ચર્ચા આગળ ચાલે છે. પાંચમાં અધ્યાયમાં કૃદંતના નિયમો છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં તદ્ધિત પ્રકરણ છે. સાતમાં અધ્યાયમાં આજ વિષયની ચર્ચા આગળ ચાલે છે. આમ સાત અધ્યાયમાં સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ દર્શાવેલ છે.

અધ્યાય ૮- પ્રાકૃત વ્યાકરણ

સંકડો વર્ષો પહેલાં પ્રાકૃત ભાષા જનસમુહની ભાષા હતી. ભગવાન મહાવીરે તથા ભગવાન બુદ્ધે પ્રાકૃતમાં (અર્ધ માગધી અને પાલીમાં) જ લોકોને ઉપદેશ આપ્યો હતો. પ્રાકૃત સિવાયની પૈશાચી ભાષામાં પણ નાટકો-કાવ્યો હતાં. મધ્યકાલીન જૈન કૃતિઓ પણ મોટા ભાગે પ્રાકૃત ભાષામાં જ લખાયેલી છે. હેમચંદ્રાચાર્યના જમાનામાં ગુજરાતની ભાષા અપભ્રંશ હતી. પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશ ભાષા ઉતરી આવી હતી.

પ્રાકૃત ભાષા એ સ્વભાવિક ભાષા, પ્રકૃતિની ભાષા ગણાય છે. પ્રકૃતિ સિદ્ધ જે ભાષા તેનું નામ પ્રાકૃત.

પ્રાકૃત એટલે શું તેના બે નોંધપાત્ર ઉદાહરણો-

" સકલજગજ્જનતૂનાં વ્યાકરણાદિભિરનાહ હિત સંસ્કારઃ સહજો વચન વ્યાપારઃ પ્રકૃતિઃ, તત્ર ભવં સૈવ વા પ્રાકૃતમ્ " =વ્યાકરણનાં સંસ્કારને નહીં પામેલ, જગતનાં સકળ જીવોની સ્વભાવિક વચન ક્રિયા તે પ્રકૃતિ અને આ પ્રકૃતિની ભાષા તે પ્રાકૃત .

બીજું કથન-"આરિસવયણે સિદ્ધં દેવાણાં અધ્ધમાગહા વાણી-ઈત્યાદિ વચનાદ્યા પ્રાક્-પૂર્વ કૃત" અર્થાત્ આર્ષ વચનમાં સિદ્ધોની ભાષા અર્ધ માગધી હોય છે તેને આધારે પ્રાક્+કૃત= પૂર્વે કરેલ હોય તે પ્રાકૃત કહેવાય છે. પ્રાકૃતના વ્યાકરણો જૈન તથા અજૈન વિદ્વાનોએ લખેલાં છે. ચંડકૃત પ્રાકૃત લક્ષણ, ત્રિવિક્રમદેવ કૃત પ્રાકૃતાનુશાસન, હેમચંદ્રાચાર્યનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ તે જૈન કૃત છે. અજૈનોમાં પાણિની, વરરુચિ, હૃષીકેશ, માર્કડેય ઇ,એ પ્રાકૃત વ્યાકરણો લખ્યાં છે.

હેમચંદ્રાચાર્યે તેમનાં પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં શૌરસેની, માગધી પૈશાચી તથા અપભ્રંશના વ્યાકરણની પણ સમજ આપેલ

છે. આઠમાં અધ્યાયમાં કુલ ચાર પાદ છે. પહેલામાં ૨૭૧ પ્રાકૃત સૂત્રો, બીજામાં ૨૧૮, ત્રીજામાં ૧૮૨ સૂત્રો તથા ચોથામાં મિશ્ર ભાષાઓનાં ૪૪૮ સૂત્રો છે. પ્રાકૃત ભાષાનાં સુંદર દોહાઓ હેમચંદ્રાચાર્યે આપેલા છે. આ દુહાઓ પરથી તત્કાલીન ભાષા જીવન ઇત્યાદિનાં ખ્યાલો આવે છે. ગુજરાતની ત્યારની પ્રજા ઉદ્ધમી, ઉમંગશીલ તથા સાહિત્ય કળા પ્રેમી હોવી જોઈએ. પ્રાકૃત, અપભ્રંશનાં દોહાઓનાં ઉત્તમ નમુનાઓ અન્યત્ર આપેલાં છે.

ઉદાહરણો પંડિત બેચરદાસ દોશીના પુસ્તકમાંથી આભાર સહ.

દ્વયાશ્રય-

કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યના સહુથી વિશેષ સન્માનીય ગ્રંથોમાં દ્વયાશ્રય અને સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન ગણી શકાય. દ્વયાશ્રય એક મહા-કાવ્ય છે. સોલંકી વંશનો ઇતિહાસ છે અને સાથેસાથ તેમના જ વ્યાકરણ ગ્રંથ શબ્દાનુશાસનના વ્યાકરણના ઉદાહરણોની સમજૂતીનો ગ્રંથ છે. કાવ્ય, વ્યાકરણ અને ઇતિહાસના સુભગ સંમિશ્રણને એક ગ્રંથમાં કલ્પી શકીએ તો દ્વયાશ્રયની મહત્તા સમજી શકાય. સંસ્કૃત અને પાકૃત વ્યાકરણની સમજૂતી માટે સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય અને પાકૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય (યાને કુમારપાળ ચરિત્ર) ની રચના કરી છે. દ્વયાશ્રય નામ કદાચ ખે રાજાઓ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના નામનુ સૂચક છે. દ્વયાશ્રય એક મહાકાવ્ય જરૂર છે પરંતુ ઇતિહાસના સંશોધકો માટે સુંદર, સંદર્ભ ગ્રંથ પણ છે અને વ્યાકરણના વિદ્યાર્થીઓ માટેનો એક અભ્યાસ ગ્રંથ છે. સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનના સાતેય અધ્યયનના સર્વ ઉદાહરણો વ્યાકરણના ક્રમ મુજબ દ્વયાશ્રયમાં સમજાવ્યાં છે. પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયમાં પ્રાકૃત, સૌરસેની માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકા પૈશાચી અને અપભ્રંશના ઉદાહરણો છે. દ્વયાશ્રયમાં માત્ર જૈન જ નહીં પણ હિંદુ દેવ દેવીઓ, ઋષિ, મુનિઓ તથા શાસ્ત્રો અને પુરાણોનાં ઉલ્લેખ છે, ગ્રહો, ઉપગ્રહો અને રાશિઓના ઉલ્લેખ છે તે ઉપરાંત આર્યુવેદ, અર્થ શાસ્ત્ર, કામ શાસ્ત્ર ઇત્યાદિનાં ઉલ્લેખો છે. હિંદુ મહાકાવ્યોમાં દેખાતી ઘટનાઓના ઠેર ઠેર ઉલ્લેખો તેમના સર્વ ધર્મ ના સાહિત્યની અભિરુચિ પ્રદર્શિત કરે છે. મહાકવિ ભારવી અને માઘે સંસ્કૃતમાં મહાકાવ્યો લખ્યાં તેની તુલના દ્વયાશ્રય સાથે ન થવી જોઈએ., કારણકે હેમાચાર્યના આ મહાકાવ્યમાં વ્યાકરણનાં ઉદાહરણો મર્યાદા ખાંધી લે છે. દરેક શ્લોક કે ગાથામાં જે રીતે વ્યાકરણનાં ઉદાહરણો રજૂ થયાં છે તે જોતાં લાગે કે ધાર્યા પ્રમાણે શબ્દની પસંદગી થઈ શકે નહીં. પરંતુ આવી ત્રિવિધ કામગીરી, આટલી સુંદર રીતે કોઈ કરી શકે અને મહા કાવ્ય રચી શકે તે જ એક અદ્ભૂત ઘટનાં છે.

વર્ણનોનાં વસંત અને શિશિર હોય, હેમંત હોય અને વષાં પણ હોય. કુદરતી સૌંદર્યમાં કલકલ વહેતાં ઝરણાંઓ અને ઉત્તુંગ ગિરિશિખરો પણ છે. પાટણ અને અન્ય નગરો, નગર રચના, સ્વયંવરો, યુદ્ધ મેદાનો, યુદ્ધો એમ અનેક વર્ણનો છે.

વ્યાકરણમાં અનુપ્રાશ, યમક, વકોક્તિ, શ્લેષ, રુપક, સદેહ, વિરોધ, વ્યતિરેક, વિરોધભાષા, ભાંતિ, સ્મરણ, યથાસંખ્ય અને સ્વભાવોક્તિના સુંદર ઉદાહરણો છે. આ બધા ઉદાહરણો ઉચ્ચારો સાથે સંકલિત છે. દ્વયાશ્રયમાં જૂદા જૂદા ૨૬ પ્રકારનાં છંદ ઇત્યાદિ છે. દ્વયાશ્રયનાં ભાષાંતરોમાં મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીનું ભાષાંતર ૧૮૬૩માં બહાર પડ્યું હતું.

દ્વયાશ્રયમાં ૨૦ સર્ગ છે. મહારાજા સિદ્ધરાજની વિનંતિ અને પ્રેરણાથી આ ગ્રંથની શરુઆત થઈ હશે. ૧૪ સર્ગો આચાર્યશ્રીએ સિદ્ધરાજની હયાતિમાં લખ્યાં હશે તેમ મનાય છે. કારણકે પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયમાં કુમારપાળનું ચરિત્ર છે.

દ્વયાશ્રયમાંથી મળેલી ઐતિહાસિક માહિતી:-

ચુલુક એટલે ખોખાથી સૂર્યને અંજલિ આપનારાં આદિપુરુષ તે ભારદ્વાજ હતાં. તેમનો વંશ ચૌલુક્ય વંશ કહેવાયો. ચૌલુક્યો પરમાર પણ કહેવાય છે. પરમાર શબ્દ પર-માર એ રીતે નિષ્પન્ન થયો હોય તેવી શક્યતાં છે. ચૌલુક્યનું અપભ્રંશ સોલંકી થયું. મહાકાવ્યમાં મુળરાજથી ઇતિહાસની શરુઆત થાય છે. અણહિલ્લપુરમાં મુળરાજનું રાજ્ય હતું. રાજ્યની પ્રજા કંઈક સુખી અને સંતોષી હતી, તે સમય દરમ્યાન અણહિલપુરમાં જૈન દેરાસરો પણ હતાં.

સર્ગ ૨થી ૫:- મુળરાજને એક વેળા સ્વપ્ન આવ્યું. શંકર ભગવાને સ્વપ્નામાં, સોરઠમાં પ્રભાસનો ધ્વંશ કરનાર ત્રાહરિપુને મારવા ભલામણ કરી. સ્વપ્ન પછી મુળરાજે પોતાના મંત્રીઓ જાંબક અને જેહુલને આ વાત કરી. જેહુલ મંત્રીએ ત્રાહરિપુનાં કુકર્મો વર્ણવ્યાં અને તેના દુરાચારો જેવાકે પારકી સ્ત્રીઓને તે ઉપાડી જતો હતો તેવા કુકર્મોની મુળરાજને વાત કરી.

મુળરાજે ત્રાહરિપુ પર ચડાઈ કરી. કર્ચના લક્ષે તથા સિંધુરાજે ત્રાહરિપુને મદદ કરી, એ સમયે શ્રીમાળ-ભિન્નમાળના રાજા પરમાર અર્બુદેશ્વરે ખલુ પરાક્રમથી યુદ્ધ કર્યું. ત્રાહરિપુ હાર્યો., તેની સ્ત્રીઓની વિનંતિથી મુળરાજે તેને જીવતો જવા દીધો પણ તેની ટચલી આંગળી કાપી નાખી.

સર્ગ ૬ માં મુળરાજના પુત્ર ચામુંડની વાત છે. તે શુશીલ અને વિદ્યાવાન હતો. ચામુંડે લાટ દેશના રાજા દ્વારપને હરાવ્યો હતો. દ્વારપે હાથી ભેટ મોકલ્યો હતો. હાથીની ભેટ અપશુકન વાળી મનાતી હતી, ચામુંડને આ ભેટથી ગુસ્સો આવ્યો હતો. ચામુંડે લાટ પર ચડાઈ કરી હતી. તેણે ચૌદ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેને વલ્લભરાજ, દુર્લભરાજ તથા નાગરાજ નામના પુત્રો હતાં. ચામુંડની ખહેન વાવીણી દેવીએ તેને ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂક્યો હતો અને વલ્લભરાજને ગાદી આપી હતી.

સર્ગ ૭:- ઉપરની વાત પછી સાતમા સર્ગમાં વલ્લભરાજ શીતળાથી મરી ગયો એટલે ચામુંડે દુર્લભરાજને ગાદી આપી તે વિષેની હકીકત છે.

આઠમો સર્ગ- નાગરાજનો પુત્ર ભીમ મહા પરાક્રમી હતો. ખન્ને ભાઈઓએ તેથી રાજી ખુશીથી ભીમને ગાદી આપી. ભીમે સમુદ્ર (પંચનદ) પર પૂલ ખંધાવ્યો હતો અને સિંધુરાજા પર ચડાઈ કરી હતી સિંધુરાજા સાથે ઢંઢં યુદ્ધ કરી, કેદ કરી તે પાછો ફર્યો હતો. આઠમા સર્ગમાં ભીમ તથા ચેદિરાજ વચ્ચેની સંધિનો ઉલ્લેખ છે. ચેદિરાજે ભીમને ભેટ સોગાદો મોકલી હતી. ભીમને બે પુત્રો હતાં, ક્ષેમરાજ અને કર્ણ. ક્ષેમરાજ મોટો હતો પણ તેણે રાજ્ય ન સ્વીકાર્યું અને કર્ણને ગાદી આપી.

નવમો તથા દશમો સર્ગ- કર્ણ રાજા પાસે એકવેળાએ એક ચિત્રકાર ચંદ્રપુરના મયકેશીની પુત્રી મયણલ્લાનું સુંદર ચિત્ર લાવ્યો. કર્ણ રાજા મયણલ્લા પર મોહી પડ્યો. મયકેશીએ સમજીને મયણલ્લા (મીનળદેવી)ને કર્ણ સાથે પરણાવી સાથે અનેક ભેટ સોગાદો પણ મોકલી.

અગિયારમા સર્ગમાં કર્ણને પુત્ર થયો તેની વાત છે. આ પુત્ર તે સિદ્ધરાજ જયસિંહ. કર્ણે સંન્યસ્ત સ્વીકાર્યું અને જયસિંહને ગાદી આપી ક્ષેમરાજનો પુત્ર દેવપ્રસાદ એ વખતે રાજ્યનું ધ્યાન

રાખતો કારણકે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે જયસિંહ (સિદ્ધરાજ) માત્ર આઠ વર્ષનો હતો.

બારમાં સર્ગમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહે ખર્ખરને હરાવ્યો તેની વાત છે

તેરમાં સર્ગમાં જયસિંહની નગરથયાંની તથા નાગપુત્રની વાત છે.

ચૌદમાં સર્ગમાં જયસિંહનો યોગીનીઓ સાથેનો મેળાપ થયો તેનો ઉલ્લેખ છે. જયસિંહે અવંતીના રાજા યશોવમાં પર ચડાઈ કરી. એક રાત્રે યશોવમાંએ કાલીના શબ્દો સાંભળ્યાં. "જયસિંહ જીતશે અને તું હારી જઈશ". આ શબ્દોથી ગભરાઈને યશોવમાં ભાગી ગયો, તે ધારા નગરીમાં જઈને રહ્યો પણ જયસિંહે પ્રથમ અવંતી નગરી ભાંગી અને પછી ધારા નગરી જઈને યશોવમાંને કેદ કર્યો.

પંદરમાં સર્ગમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહના જીવનની ઘણી મહત્વની ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ છે. સિદ્ધપુરમાં તેણે શુદ્ધ મહાલય ખંધાવ્યું ત્યાં જૈન ચૈત્ય પણ ખંધાવ્યું અને પગે ચાલીને સોમનાથની યાત્રા કરી. તેણે દેવપતન જઈને સોમનાથનું ધ્યાન કર્યું, ભગવાન શંકરે દર્શન આપ્યાં, સુવર્ણ સિદ્ધિ આપી અને સિદ્ધરાજ ઉપનામ આપ્યું તેણે પ્રભુ પાસે પુત્રની યાચના કરી પણ જવાબ મળ્યો કે તારા ભાઈના દીકરાનો દીકરો તારી ગાદીએ આવશે. સિદ્ધરાજે ગિરનાર તથા શત્રુંજયની યાત્રા કરી. બાહ્યાણો માટે સિંહપુર (શીહોર) ગામ વસાવ્યું, પછી અણહિલપુરમાં સહસ્ત્ર લિંગ તળાવ ખંધાવવા માંડ્યું. ૧૦૮ શિવાલય તથા શક્તિ મંદિર કરાવ્યાં.

સોળમાં સર્ગમાં કુમારપાળ ગાદીએ આવ્યો તે હકીકત છે. કુમારપાળની ચડાઈના વર્ણનો છે. ઉત્તરના સવાલક્ષ ગામના રાજા અન્ના પર ચડાઈ કરી તેનું વર્ણન છે.

સત્તરમાં સર્ગમાં ચડાઈ કરવા જતી કુમારપાળની સેનાના વન-વિહારના વર્ણનો છે.

૧૮મો સર્ગ- સેનાનું પ્રયાણ-યુદ્ધ તથા અર્ણો રાજની હાર

૧૯મો સર્ગ. અર્ણોરાજને માફી આપી. અર્ણોરાજે પોતાની

પુત્રી જલહણા કુમારપાળને આપી. કુમારપાળે અણહિલપુર આવીને જલહણા સાથે લગ્ન કર્યું.

૨૦માં સર્ગમાં અમારિ ઘોષણાની વાત છે. કુમારપાળે એક માણસને પાંચ, છ બકરાં કસાઈખાને લઈ જતો જોયો. કુમારપાળે આ અટકાવ્યું અને દયાભાવથી પ્રેરાઈને ત્રિકુટાચલ (લાંકા) સુધી અમારિ ઘોષણા કરાવી. આ ઉપરાંત દારુનો રિવાજ બંધ કરાવ્યો. યજ્ઞમાં જવ હોમવાનું ચાલુ કરાવ્યું. ખીન વારસી મિલકત રાજ્ય લઈલે તેવી પ્રથા હતી તે બંધ કરાવી. વાગ્બટ દ્વારા સોમનાથનો જિર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો

દેવપતન તથા અણહિલપુરમાં પાર્શ્વનાથનાં મંદિરો કરાવ્યાં. કુમારપાળેશ્વર મહાદેવનું મંદિર બંધાવ્યું

આ છે દ્વયાશ્રયનુ મૂખ્ય કથા વસ્તુ. દ્વયાશ્રયમાં આવેલી ઐતિહાસિક વિગતોમાંથી મોટા ભાગની વિગતો ઇતિહાસકારો માટે મૂલ્યવાન ખજાનો છે. એ જમાનામાં જ્યારે વ્યવસ્થિત સ્વરુપે ઇતિહાસ લખવાની પ્રથા ઓછી હતી ત્યારે દ્વયાશ્રય જેવા ગ્રંથમાં આપેલી વિગતો પરથી જ તત્કાલીન પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવી શકે છે .

ઈતિહાસકારોના મતે અણહિલવાડ પાટણની ગાદીએ આવેલાં રાજાઓની વંશાવલી આ પ્રમાણે છે.

મુળરાજ (ઈ.સ. ૬૪૨-૬૬૭)

|

ચામુંડરાજ (ઈ.સ. ૬૬૭-૧૦૧૦)

|

વલ્લભસેન (૧૦૧૦)

દુર્લભસેન (૧૦૧૦-૨૨)

નાગરાજ

|

ભીમદેવ

(૧૦૨૨-૭૨)

|

મુળરાજ

ક્ષેમરાજ

કર્ણ

|

દેવપ્રસાદ

સિદ્ધરાજ

|

ત્રિભુવન

કુમારપાળ

સિદ્ધરાજનો સમય- ૧૦૬૪-૧૧૪૩ સુધી

કુમારપાળ- ૧૧૪૩-૧૧૭૩ સુધી

દ્વયાશ્રયમાં આ વંશાવલી સારી રીતે આપેલી છે. દ્વયાશ્રય સિદ્ધ રાજ અને કુમારપાળના સમયમાં જ લખાયું હતું એટલે સ્વભાવિક રીતે જ સોલંકીવંશના નામને નીચું પાડે તેવા બનાવો આમાં નથી. સોમનાથનું મંદિર ચામુંડના રાજ્ય કાળ

દરમ્યાન મહામદ ગઝનીએ તોડ્યું તે મોટી ઐતિહાસિક ઘટના છે પરંતુ દ્વયાશ્રયમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી. (સોમનાથનું મંદિર તૂટ્યું તે કદાચ ૧૦૨૫ની સાલ હશે તેમ પણ મનાય છે જો એમ હોય તો તે વખતે ભીમદેવનું રાજ્ય હશે)

દ્વયાશ્રયમાંથી તત્કાલીન રાજ્ય વ્યવસ્થા, લોકો, રહેણી કરણી, શસ્ત્રો વગેરે વિષે પણ ઘણું જાણવા મળે છે.

૧-નાશતાં ભાગતાં શત્રુ પર પ્રહાર કરવામાં આવતો નહોતો.

૨-એક જ રાજા એકથી વધારે મંત્રીઓ રાખતાં.

૩-રાજાઓ રાત્રે છૂપા વેશે નગરનાં લોકોનાં સુખદુઃખ જાણવાં નીકળતાં

૪-અશ્વશાળામાં વાંદરાં પણ રખાતાં હતાં.

૫-હરણનાં શીંગડા કાપીને પછી શિકાર કરવા નીકળતા હતા.

૬-ખાવામાં ડાંગરનો ઉપયોગ હતો.

૭-નગરવાસીઓ નાગર પણ કહેવાતાં.

૮-લગ્નની રીત લગભગ અત્યાર જેવીજ હતી

૯-નવરાત્રીમાં ચંડીપાઠ કરતાં હતાં.

૧૦-પંચિકા તથા તેવી બીજી કાંકરાઓની રમતો હતી.

૧૧-વિષ્ણુ,શિવ, શક્તિ તથા જિન પૂજાઓ થતી

બીજા જાણવા જેવા ઉલ્લેખો:-

૩૬ શસ્ત્રોનાં નામ-ચક્ર, ધનુ, વજ્ર, ખંગ, ક્ષુરિકા, તોમર, કાંત, ત્રિશુલ, શક્તિ, પરશુ, મક્ષિકા, ભલિલ, ભિંદીમાલ, મુષ્ટિ, લુઠિ, શંકુ, પાશ, પટ્ટિશ, ચણિ, કણાય, કંપન, હલ, મુશલ, ગુલિકા, કર્તરી, કરપત્ર, તરવારી., કુચ્છાલ, કુષ્કોટ, કોપણિ, ડાહ, ડથ્યુસ., મુઝદર, ગદા, ઘન, કરવાલિકા. આ બધાં જ શસ્ત્રો ખરેખર કેવાં હતાં તે અત્યારે ખ્યાલ આવી શકતો નથી, ઘણાં નામો તો અત્યારની ગુજરાતી ભાષામાં હવે પ્રચલિત પણ નથી

૬ પ્રકારનું બળ:- મૌલ, ભૂતક, શ્રેણિ, અરિ, સહદ, અને આરવિક.

કેટલાક પ્રદેશો..

ભદ્રા=ભાદર નદી

વણાસ=ખનાસ નદી

શબવતી =સાખરમતી

ઉજ્જયંત-રેવંતક=ગિરનાર

અવંતી=ઉજ્જયની

અર્જુદાચલ=આબુ

સૌરાષ્ટ્રના કિનારે સૈકોતર નામના પર્વતનો ઉલ્લેખ છે વળી કર્ણ અને સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચે આઠ યોજન છેટુ છે તેમ ખતાવેલ છે.

દ્વયાશ્રયમાં વ્યાકરણ

દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય સમગ્ર રીતે તત્કાલીન ઇતિહાસ વર્ણવે છે અને સાથોસાથ વ્યાકરણનાં નિયમો સમજાવે છે. મહાકાવ્યનાં શ્લોકો અને ગાથાઓ આ રીતે જ રચાયાં છે. માત્ર થોડાં શ્લોકો જોઈએ-

અર્હમિત્યક્ષરં ખલ્મ વાચકં પરમેષ્ઠિનઃ ।

સિદ્ધચક્રસ્ય સદ્બ્રીજં સર્વતઃ પ્રણિદ્ધમહે ॥

પ્રથમ સર્ગમાં આ પ્રથમ શ્લોકમાં આચાર્યશ્રી અર્હમનું સ્મરણ કરે છે. અર્હં ખલ્મ વાચક છે. અહીં સંસારનાં મહાન તત્ત્વ ખલ્મ સાથે તાદાત્મ્ય સ્થાપિત કર્યું છે. મહાપુરુષો ખલ્મની ઉપાસના કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અર્હં વિશ્વનું વ્યાપક સ્વરૂપ છે. હેમચંદ્રાચાર્યની વિશાળતાએ તેને ખલ્મ સાથે સંકલિત કરેલ છે. સિદ્ધચક્રનું સદ્બ્રીજ ખલ્મ વ્યાપક છે તેને પ્રથમ નમસ્કાર કર્યાં છે.

અર્હંમાં સઘળું શમાઈ જાય છે કારણકે-

અકારેણોચ્યતે વિષ્ણુ, રેફે ખલ્મા વ્યવસ્થિતઃ ।

હકારેણ હરઃ પ્રોક્તઃ તદન્તે પરમં પદમ્ ॥

અ, ર, હ, મ, માં અ એટલે વિષ્ણુ, ર એટલે ખલ્મા, હ એટલે શંકર અને મ તે પરમપદ એમ અર્થ ઘટન કરવામાં આવેલ છે.

દ્વયાશ્રયમાં આપેલ શ્લોકોનો સિદ્ધહેમ સાથે ક્યાં સંબંધ છે તેને અનુરૂપ ઉદાહરણ:-

ભીમકાન્તોઘ્નોદાતહિંસ્ત્રશાન્તગુણાત્મને ।

ભદ્રં ચૌલુક્ય વંશાય કલપ્ત સ્યાદ્વાદસિદ્ધયે ॥

દ્વયાશ્રયના પ્રથમ સર્ગનો આ બીજો શ્લોક છે, તેનું અંતિમ ચરણ છે સ્યાદવાદ સિદ્ધયે. સિદ્ધહેમ વ્યાકરણનાં પ્રથમ સર્ગમાં બીજું વાક્ય આ જ છે- સિદ્ધિઃ સ્યાદવાદાત્, આમ બંને ગ્રંથોમાં પ્રથમ સ્યાદવાદની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે.

દ્વયાશ્રયના ત્રીજા શ્લોકમાં તથા સિદ્ધહેમના ત્રીજા ચરણમાં બંનેમાં "લોકાત્" શબ્દ આવે છે. લોકાત્ એટલે કેટલીક બાબતો જનસમુહ પાસેથી, બહુ જન સમાજે કરેલાં વિશાળ અર્થ પ્રમાણે શીખવાની હોય છે તેમ કહે છે.

આગળ ચાલતાં જણાય છે કે દ્વયાશ્રયના શ્લોકોની ગૂંથણી અધ્યત્ રીતે થયેલી છે. પ્રથમ સર્ગનો ૧૬૩મો શ્લોક-

હિતઃ પ્રજાયૈ સર્વસ્યૈ સર્વસ્યાઃ સંપદઃ પદમ્ ।

પ્યાતીસૌ દિશિ સર્વસ્યાં સર્વસ્યાનૃપસંહતેઃ ॥

સિદ્ધહેમના પહેલા સર્ગમાં, ચોથા પાદમાં ૧૮મો નિયમ છે

સર્વાદિઃકસૂપ્વાઃ

એટલે કે ચતુર્થી એકવચન -

સર્વ+આ=સર્વા+કે=સર્વા+અસ્યૈ= સર્વાસ્યૈ થાય.

પંચમી એકવચન સર્વસ્યાઃ = સઘળી સ્ત્રીઓથી

ષષ્ઠી એકવચન સર્વસ્યાઃ = સહુ સ્ત્રીઓનું

સપ્તમી એકવચન સર્વસ્યામ્ = સહુ સ્ત્રીઓમાં

દ્વયાશ્રયનો ઉપરનો શ્લોક જોતાં જ જણાશે કે સર્વસ્યૈ, સર્વસ્યા, સર્વસ્યામ્ શબ્દોનો ઉપયોગ તેમાં કરવામાં આવ્યો છે.

હવે દ્વયાશ્રયનો ૧૬૬મો શ્લોક જોઈએ-

બહુપત્યૌ ભુવનાનામસખૌ રણકમર્ણિ ।

અસ્મિન્નરપતૌ સર્વાન્કો ગુણાન્વક્તુમીશ્વરઃ ॥

મુળરાજના ગુણોની સરખામણી કરીને તેને ઈશ્વર તુલ્ય ગણનાર કવિ પત્યૌ, સખૌ દ્વારા સિદ્ધહેમના ૧૧૪ નો રહમો નિયમ જણાવે છે.

સખિ+ઈ=સખ્યૌ

પતિ+ઈ=પત્યૌ

હવે પછી સંપ્રદાનનો નિયમ સમજાવવા-

જયાય ચેત્વં સ્પૃહયર્ચશો વા લોકાય કુપ્યન્તમસૂયમાનમ્ ।

દુષ્ણન્તમ્ અપ્યન્તમમું સ્વયં તત્પ્રદોઘુમત્કૃત્ય કૃતાભિયોગઃ ॥

સ્પૃહ ધાતુના કર્મને સંપ્રદાન સમજવું-તેથી ચોથી વિભક્તિ આપી ને લખ્યું" જયાય ", વળી લોકાય કુપ્યન્તં લખવાનું પ્રયોજન કે "લોકો પર ગુસ્સો કરે છે" તેથી સંપ્રદાન થયું અને લોકાય- ચોથી વિભક્તિ આવી " અમુમ્ પ્રદોઘુમ્"માં અમુમ્ ખીજી વિભક્તિ વાપરી કારણકે સંપ્રદાન થયું નથી. આ રીતે ઈતિહાસની જ વાત આગળ ચલાવતાં ચલાવતાં અહીં સિદ્ધહેમનો 2/2/26, 27 તથા 28મો નિયમ સમજાવ્યો છે.

હવે વિભક્તિનીજ વાત કરતાં, સાતમી વિભક્તિનો સમાસ ખતાવતો નિયમ સિદ્ધહેમમાં ૩\1\89 અને ૩\1\90માં દર્શાવેલ છે.. આદર સાથે સાતમી વિભક્તિ પછી નામ આવે તો સમાસ થઈ જાય છે

સમરે સિંહઃ= સમરસિંહ

રણે સિંહઃ= રણસિંહ

નિંદા વાચક શબ્દોમાં પણ એ જ રીતે સાતમી વિભક્તિ અને તે પછીના નામનો સમાસ થાય છે

તીર્થે કાકઃ= તીર્થકાકઃ (તીર્થમાં કાગડા જેવો)

વિશેષણ સાથે આવી સંધિ થતી નથી જેમકે

યુધિ વિહલાઃ

આને લગતો શ્લોક દ્વયાશ્રયમાં પાંચમા. સર્ગમાં ૭૩મો છે
રણસિંહેન તેનાજિવ્યાઘ્રા અપિકૃતાઃ પરે ।

તીર્થકાકાઃ તીર્થખકાઃ પ્રહારૈર્યુધિ વિહ્વલાઃ ॥

હવે આગળ દ્વયાશ્રયનો સાતમા સર્ગનો ૮૧મો શ્લોક

જૂઓ.

મીમાંસમાનાં દીદાંસમાનાં ચ તિલકં સખીમ્ ।

ખીભત્સમાનાં મેને કાપ્યસ્ય દર્શન વિઘ્નતઃ ॥

ઉપરનો શ્લોક સિદ્ધહેમના ત્રીજા અધ્યાયના ચોથા પાદમાં સાતમા નિયમના ઉદાહરણને સ્પષ્ટ કરે છે-

માન, દાન વગેરે ધાતુઓને "સ" લગાડ્યા પછી જ ક્રિયાપદ કરી શકાય છે માન્+સ=મિંમાસ(મીમાંસતે=વિચાર કરે છે)

દાન્+સ=દિદાંસ (દીદાંસતે= સરળ કરે છે)

વ્યાકરણ સાથેના આટલાં ઉદાહરણો પછી દ્વયાશ્રયની અન્ય ખાખતો જોઈએ.. દ્વયાશ્રયની મયાંદા એ છે કે તેમાં વ્યાકરણના નિયમોને સમજાવવાનો પ્રયાસ થયો છે. તેથી શબ્દોની, વિશેષણોની પસંદગી એ રીતે કરવામાં આવેલ છે. ક્યારેક ક્યારેક કાવ્ય રચનાના માધુર્યમાં ઘટાડો થતો જણાય, ક્યારેક પરાણે શબ્દો મૂકવા પડ્યાં હોય તેમ પણ જણાય છે. પાટણનાં લોકોની વાત કરતાં કરતાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે ત્યાંના નગરજનો શૌર્ય, શાસ્ત્ર, શમ, સમાધિ, સત્ય, ષડ્દર્શન અને ષડ્ અંગમાં અત્રણી છે. શ, ષ, ક. વગેરે અક્ષરોનાં આયોજનને લઈને જે મયાંદા ખંધાઈ છે તે અહીં સ્પષ્ટ થાય છે. છતાંયે આ એક મહાન કવિની રચના છે તેમ સ્થળે સ્થળે પ્રતીતિ થાય છે. દ્વયાશ્રયમાં સઘળું જ છે, એ વેળાનું ગુજરાત, ગુજરાતના લોકજીવનનો ઉર ધખકાર અહીં ઝીલવામાં આવ્યો છે. નગર વર્ણન, ઋતુ વર્ણન, પ્રેમ, શૌર્ય, લોકોની દિનચર્યા, રિવાજો, પ્રથાઓ, હસવાની-કટાક્ષ કરવાની કે ઉપાલંબ આપવાની રીતો સઘળું છે. આવા અપ્રતિમ મહાકાવ્ય માટે ખરેખર ગુજરાત ગૌરવ લઈ શકે તેમ છે.

પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય

હેમચંદ્રાચાર્યે સિદ્ધહેમના આઠમા અધ્યાયમાં પ્રાકૃત વ્યાકરણ દર્શાવેલ છે. હેમચંદ્રાચાર્યે આમાં છ ભાષાઓની ચર્ચા કરી છે. મહારાષ્ટ્રી, સૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચુલિકા અને છઠ્ઠી અપભ્રંશ. સંસ્કૃત દ્વયાશ્રયમાં કુમારપાળ ગાદીએ ખેસે છે ત્યાં સુધીનો ઇતિહાસ છે. પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય આથી આગળ ચાલે છે. આચાર્યશ્રી કુમારપાળના સમયમાં હયાત હતાં વળી તેમનો કાળ ધર્મ

કુમારપાળના અવસાન પહેલાં થયેલ તેથી પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય કુમારપાળથી શરુ થઈ કુમારપાળ સુધી પહોંચે છે, તેથી તે કુમારપાળ ચરિત કહેવાય છે. કુમારપાળની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો આ પુસ્તક દ્વારા સારો ખ્યાલ આવે છે. પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયની કાવ્ય રચનાઓ અતિ ઉત્તમ છે. કુમારપાળ રાજા થયો તે પહેલાના તેના પૂર્વ જીવનની વાતો આ ગ્રંથમાં ખાસ જોવા મળતી નથી. રાજા થયા પછીની બાબતોના વર્ણનમાં પણ ઈતિહાસ કરતાંયે પ્રાકૃત વ્યાકરણને સમજવા માટેનો આ એક સુંદર ગ્રંથ છે. વળી પ્રાકૃત કાવ્યનાં અમૂક ચિરંજીવી ઉદાહરણો પણ અહીં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.. પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયમાં ૮ સર્ગમાં કુલ ૭૪૭ ગાથાઓ છે. પ્રથમ સર્ગમાં ૬૦ ગાથામાં અણહિલપુરની વાતો, કુમારપાળની પૂજા વિધિ એ બે મુખ્ય છે. બીજા સર્ગમાં ૬૧ ગાથાઓ છે તેમાં પણ કુમારપાળની જિન પૂજાની વાત છે. ત્રીજા સર્ગમાં ૬૦ ગાથાઓમાં ઉદ્યાન વિહાર આવે છે. વસંત ઋતુના વધામણાંની વાતો બહુ જ સુંદર છે. ઋતુ વર્ણન ચોથા અને પાંચમાં સર્ગમાં પણ છે. ચોથા સર્ગમાં ૭૮ ગાથાઓમાં ત્રીષ્મ ઋતુ અને પાંચમાં સર્ગમાં ૧૦૬ ગાથાઓમાં વષાં ઋતુનાં વર્ણનો છે. પાંચમાં સર્ગમાં આગળ ચાલતાં શરદ, હેમંત અને શિશિરનાં વર્ણનો પણ આવી જાય છે. છઠ્ઠા સર્ગમાં ૧૦૭ ગાથાઓ છે. અહીં થોડી ઐતિહાસિક વાતો છે. કોંકણ પર ચઢાઈ તથા વિજયની વાતો આ સર્ગમાં છે. સાતમાં સર્ગમાં ૧૦૨ ગાથાઓમાં આધ્યાત્મિક તત્વ છે. શ્રુત દેવીની વાતો પણ છે. આઠમાં અને છેલ્લાં સર્ગમાં ૮૩ ગાથામાં માગધી, પૈશાચી, ચુલિકા, અપભ્રંશ વ. ભાષાનાં વ્યાકરણ પર સમજ આપતાં આપતાં આચાર્યશ્રીએ શ્રુતદેવીની કાવ્ય રચનાઓ કરેલી છે. શ્રુત દેવી કુમારપાળને યોગસાધના કરવાનું સમજાવે છે.

આઠમા સર્ગમાં ૨૮મી ગાથાનો અર્થ છે. " જે સત્ય હોય તે જ બોલો અને જ ધર્માક્ષર જાણવા, એ જ પરમાત્મા છે એ જ શિવ છે અને એ જ સુખ રત્નની ખાણ છે." યોગમાર્ગનો ઉપદેશ આપતાં શ્રુતદેવી શું કહે છે- " અદિઠ તારથી વીણા વાગે છે, યોગ્ય સ્થાન પર અડવાથી તેમાંથી સૂર (રણિઉ=રણકો) પ્રગટે છે. તે જ્યાં વિરમે ત્યાં ધ્યાન ધર. અન્ય તો મુક્તિના કારણના બાહ્યકર્તા જ છે." આપણાં શરીરમાં વીણાનો સૂર જ્યાં પરમ શાંતિ પામે છે તે આપણું બહુમરંદ છે.(અને આ બહુમરંદ પર ધ્યાન ધરવાનો જ આમાં આદેશ છે)

દેશીનામ માલા

સિદ્ધહેમના આઠમા અધ્યાયમાં આપેલાં પ્રાકૃત વ્યાકરણની પૂર્તિ રૂપ પ્રાકૃત ભાષાનાં શબ્દોનો કોશ પણ હેમચંદ્રાચાર્યે રચ્યો. વિ.સં ૧૧૬૬-૧૨૦૦ દરમ્યાન આ ગ્રંથની રચના થઈ હોય તેવું જણાય છે. દેશી નામ માલા એ મૂળ નામ હોય તેમ જણાતુ નથી. " દેશીસદ્સંગહો", દેશી શબ્દ સંગ્રહ નામ હતું એવો ઉલ્લેખ પણ જૂની હસ્તપ્રતોમાં છે. દેશીનામમાલાની ગાથાઓમાં ૩૬૭૮ શબ્દો મૂકેલાં છે. આ શબ્દોનું વર્ગીકરણ તત્સમ, તદ્ભવ અને દેશી શબ્દોમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ વર્ગીકરણ હેમચંદ્રાચાર્યે નથી કર્યું. કુલ ૭૮૩ ગાથાઓમાં આ ૩૬૭૮ શબ્દો ક્રમવાર મૂકેલાં જણાય છે. ગાથાઓમાં શૃંગાર રસની ગાથાઓ સવિશેષ છે. કુમારપાળ રાજવીના સમયમા આ ગ્રંથની રચના થઈ હશે કારણકે કુમારપાળ રાજાને લગતી ગાથાઓ ઘણી છે.. ખીજા છૂટક વિષયોની ગાથાઓ કુલ ગાથાઓના પંદર ટકા જેટલી જ છે. દેશી શબ્દોનો આ કોશ રચવામાં હેમચંદ્રાચાર્યે અનેક ગ્રંથોની સહાય લીધી હતી તેમાં દ્વોણાચાર્ય, ધનપાલ, પાદલિપ્તાચાર્ય, શાહુલક, શીલાંક, સાતવાહન ઇત્યાદિના નામો છે

ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ગ્રંથાવલિ નં ૧૬નો પ્રથમ ભાગ "દેશી શબ્દ સંગ્રહ (રચણાવલિ) ખેચરદાસ દોશીનો મૂળ તથા ગુજરાતી ભાષા.તર સાથે 1947માં ખહાર પડેલ હતો તેના આધારે અત્રે થોડી માહિતી રજૂ કરેલ છે.

પ્રારંભે કહે છે:- ગમ, નય અને પ્રમાણને લીધે જે ગંભીર-હોડી છે, જેના રહસ્યને સચેતન હૃદયવાળાં લોકો હૃદયગત કરી શકે છે અને જે સર્વ ભાષારૂપે પરિણમનારી છે એવી જિનેન્દ્દેવોની વાણી જ્યવંતી વર્તે છે.

જે શબ્દોની સંસ્કૃત નામોમાં પ્રસિદ્ધિ નથી તથા ગૌણ અને લક્ષણ શક્તિ દ્વારા જે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ થઈ શકતી નથી એવા ત્રણ પ્રકારનાં શબ્દોને આ સંગ્રહમાં દેશી શબ્દો તરીકે નોંધેલાં છે. (૩)

દેશીનો અર્થ- અનાદિ કાળથી ચાલી આવેલી વિશેષ પ્રકારની પ્રાકૃત ભાષા એટલે દેશી એવો અર્થ અહીં કર્યો છે નહીંતર પાર જ ન આવે (હેમચંદ્રાચાર્યનું કથન)

પુસ્તકમાં શબ્દોનો ક્રમ અકારાદિથી શરૂ થાય છે તેમાં પણ પહેલાં જે અક્ષરવાળાં પછી ત્રણ અક્ષરવાળાં એમ ક્રમ છે.

રસાસ્વાદ માટે થોડી ગાથાઓનાં અર્થ અને થોડાં નોંધપાત્ર શબ્દો:

અજ્જ=અર્હત, બુદ્ધ

આણુ=ઝીણા ચોખા

અલ્લા, અબ્બા, અમ્મા=માતા, અંબા

અલ્લ, દિન=દિવસ

અંક =નિકટ, પાસે

અન્નાણ તે સંસ્કૃત "અજ્ઞાન" નહીં પણ પ્રાકૃત આણુ (કરિયાવર) છે તે દર્શાવતી ગાથા-

અકેલિલલાસીણો મા રમ અંબેટ્ટિઆઈ પુત તુભં ।

અજ્જ તએ દાયવ્વા અજ્જેલી ખહિણી અન્નાણે ॥

અર્થ-હે પુત્ર, અશોકવૃક્ષના તળે ખેડેલો તું એકી ખેડીના જુગાર ન રમ આજે ખહેનના કન્યાદાનનાં પ્રસંગે તારે એવી ગાય આપવાની છે જે એકવાર દોહી લીધા પછી ફરી ફરીને દોહી શકાય

અકેલિલ=અશોક વૃક્ષ

અંબેટ્ટિ=એકી ખેડી

અજ્જેલિ=એક વાર દોહવા છતાં દોહી

શકાય તેવી કામધેનુ. અન્નાણ=કરિયાવર

ઉસલ ઉસયતૂલિં મુક્તવા સખિ નદી તટે અભિસરન્તી ।

ભવિષ્યસિ ઉઠ્ઠેહપદં પ્રસ્ખલન્તી ઉરણી ઈવ ઉસારે ॥

અર્થ- હે સખી, પુષ્ક ઓશિકાવાળી તળાઈને છોડીને નદીને કાંઠે અભિસાર કરતી તું ખાડામાં લપસતાં ઘેટાની પેઠે ઉપહાસપાત્ર થઈશ.

ઉસાર=ખાડો

ઉસલ=પુષ્ટ

ઉરણી=ઘેટું

ઉસય=ઓશિકુ

ઉહકું=ઉપહાસ

થોડાં બીજા શબ્દો-

કોડિય =કોડિયું

કોલ્લર=થાળી

વાણિય=વાણિયો

કોલ્હુઅ=શેરડી પીલવાનો સંથો

ખલી=ખોળ

ખવ્વુલ=ખાવાનું સાધન, મોઢું

ખટ્ટગ=છાયા

ખણુઅ=ખીલો

ખણુસા=મનનું દુઃખ

ખડુયા=મોતી. છેલ્લાં ચાર હવે ખાસ

વપરાતાં નથી

આ અનુવાદ જૂઓ: હે, ગળગળા કંઠ વાળી (પઠિસાઈલો) તારા કંચુકને , ત્યાં એરડાના ઝાડમાં શું શોધે છે, હે ચૂલાના મૂળની ચાકરડી (પડિપર=ચૂલાનું મૂળ) તે શા માટે એને નળ નામના ઘાસમાં શોધ્યો ?

(શોધ્યો =પંકુલ્લીય, ફંફોળ્યા સાથેનું સામ્ય જૂઓ)

ઘંઘોર=રખડું

ઘાયણ=ગવૈયો

ખડકકી=નાનું ખારણું, ખડકી

ખલઈય=ખાલી

કાહિલ=ગોવાળીયો

ઓઈત=પહેરણ

ઓઢણ=ઓઢણું

અહીં. પણ કેટલાક એવાં છે જે હજી થોડા ફેરફાર સાથે વપરાય છે જ્યારે થોડાં શબ્દો ભાષામાંથી નીકળી ગયાં છે.

આ જૂઓ-હે હસનારી, હવે તું હસવું છોડ, સંતાકુકડીની રમતને પડતી મૂક, તારું ઘર સમુ કર, ઓલા ચૂલામાં ઉધઈને જોઈને તારી નણંદ તને હસશે.

ઓહફું=હસવાનું

ઓલુંકી=છાની રમત (સંતાકુકડી ?)

ઓલિંભા=ઉધઈ

ઓચુલ્લ=મુખ્ય ચૂલો

અપરાધ વાળો પતિ આવતાં કાળિયાર જેવી વિશાળ આંખો વાળી સ્ત્રી પાનદાનીમાં મૂકેલાં પાનના ખીડાને લેવાને ખાને મોં ફેરવીને ઊભી રહી ર૮૦

ડોંગિલી=પાનદાની (?)

ડોલિઅ=કાળિયાર

નીચેના મોટા ભાગનાં શબ્દો હજીયે નજીવા ફેરફાર સાથે વપરાય છે

અહોરણં=ઓઢણી

આરોગિયં=આરોગ્ય

અંજણં=આંજણ

ઊંડં=ઊંડું

કલ્લ=કાલે

ખંધં=ખભો

ઘર =ઘર

ચુલ્લીઈ=ચૂલો

ચંદ=ચાંદો

ઉલ્લટં=ઉલટું

ઉદુમ્બર=ઉખરી

ઉત્થલ=ઉથલો

ઉકકરડી=ઉકરડો

ઉત્થલ પત્થલ=ઉથલ પાથલ

ગઘર=ઘાઘરો

થકક=ઉભા રહી જવું

ખુડ=કુખી જવું

ભુલ્લ=ભૂલી જવું.

રિચ્છ=રીછ

વગ્ગોલ=વાગોળવુ

લુહ્=લૂછવુ

લિંખ=લીંખડો

વકખાશ=વ્યાખ્યાન, પ્રવચન

વટ્ટ=વર્તન (વટ પાડવો ?)

વલગ્ગ=વળગવુ

વાગર=વારંવાર કહેવું

હકક=નિષેધ

હિંડ્=જવુ (હિંડો)

હેફ્=નીચે (હેઠ)

આટલા રસાસ્વાદ પછી આ ગ્રંથ વિષેની વાત અહીં પૂરી

કરીશું.

અભિધાન ચિંતામણિ અને ખીજા કોશો

હેમચંદ્રાચાર્યે વ્યાકરણ, કાવ્ય, છંદ, તથા નીતિ અને પ્રમાણ અને કથાનકોનાં ગ્રંથ તો લખ્યાં પણ સાથોસાથ અનેક ઉપયોગી શબ્દકોશો આપણી સમક્ષ ધરેલાં છે. આ શબ્દકોશોનું મહત્વ ૯૭૭ જોઈએ તેવું આપણને સમજાયું નથી તે દુઃખદ ખીના ગણી શકાય. આ પ્રકારનાં શબ્દકોશો આપણી તે સમયની ભાષાના જ્ઞાનને સમૃદ્ધ તો કરે જ છે પણ સાથોસાથ તે કાળનાં વસ્ત્રો, પાત્રો અનેક ઉપકરણો, સ્ત્રીજ વસ્તુઓ, વૃક્ષો, વનસ્પતિઓની મોટી યાદી આપણને આપે છે. ભાષાજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ ગુજરાતી ભાષાનાં મૂળને તપાસવામાં શંશોધકો માટે આ અમુલ્ય ગ્રંથો છે. અભિધાન ચિંતામણિ, અનેકાર્થ સંગ્રહ, અને નિઘંટુશેષ એ ત્રણેય ગ્રંથો સંસ્કૃતનાં શબ્દકોશો છે. અભિધાનમાં એક અર્થના અનેક શબ્દો હોય તેવા શબ્દોનો સંગ્રહ છે. અનેકાર્થમાં એક શબ્દ અનેક અર્થ ધરાવે છે તે પ્રકારનાં શબ્દ સમુહો છે., જ્યારે નિઘંટુમાં વનસ્પતિઓ, ઔષધિઓને લગતાં શબ્દોનો સંગ્રહ છે

અભિધાન ચિંતામણિના પ્રારંભે આચાર્યશ્રી અરિહંત પ્રભુને પ્રણામીને રૂઢ, વ્યુત્પત્તિ સિદ્ધ અને ખત્તેના મિશ્રણરૂપી શબ્દોનો સંગ્રહ રજૂ કરી રહ્યા છે તેમ જણાવે છે. વક્તૃત્વ અને કવિત્વ એ બે વિદ્ધતાના લક્ષણો છે પણ ખત્તે શબ્દજ્ઞાનથી જ સારી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અભિધાનમાં ૬ કાંડમાં કુલ ૧૫૪૧ શ્લોકો છે. પ્રથમકાંડનું નામ દેવાધિદેવ કાંડ છે તેમાં ૮૬ શ્લોક છે તેમાં ૨૪ તીર્થકરો તથા તેમના અતિશયોનું વર્ણન છે. ખીજા કાંડનું નામ દેવકાંડ છે તેમાં ૨૫૦ શ્લોકોમાં દેવો તેમના નગરો ઈ.ના શબ્દો

દષ્ટિગોચર થાય છે., તેજ રીતે ત્રીજા મત્યકાંડમાં મનુષ્યોને લગતા શબ્દો છે આમાં ૫૬૭ શ્લોકોમાં સામાન્ય જીવનમાં વપરાતા અનેક શબ્દો છે. તિર્યકકાંડ નામના ચોથા કાંડમાં પશુ-પંખી જેવા તિર્યચ જીવોના શબ્દો છે આ કાંડમાં ૪૨૩ શ્લોક છે. પાંચમાં નારકકાંડમાં સાત જ શ્લોક છે, અને છઠ્ઠા સાધારણ કાંડમાં ૧૭૮ શ્લોકો છે આ છેલ્લા કાંડમાંના ઘણા શબ્દો અત્યારે ભાષા સંશોધનની દષ્ટિએ મહત્વનાં છે.

અભિધાનની જેમ જ એક શબ્દ કોશ રૂપી પણ શબ્દોનાં અનેક અર્થોને દર્શાવતો ગ્રંથ તે અનેકાર્થ સંગ્રહ. આ ગ્રંથના સાત કાંડમાં એક સ્વરવાળા, બે સ્વરવાળા, ત્રણ સ્વરવાળા, ચાર સ્વરવાળા, પાંચ સ્વરવાળા, છ સ્વરવાળા શબ્દો પહેલા છ કાંડમાં અનુક્રમે રજૂ થયાં છે. સાતમાં કાંડમાં પ્રકિર્ણ શબ્દોનાં અર્થો છે. કુલ શ્લોક સંખ્યા ૧૮૨૬ની છે. નિઘંટુશેષમાં છ કાંડ છે અને કુલ ૩૬૬ શ્લોક છે, પ્રથમ વૃક્ષકાંડમાં ૧૮૧, બીજા ગુલ્મ કાંડમાં ૧૦૫, ત્રીજા લતા કાંડમાં ૪૪, ચોથા શાક કાંડમાં ૩૪, પાંચમાં તૃણ કાંડમાં ૧૭, તથા છેલ્લા ધાન્ય કાંડમાં ૧૫ શ્લોક છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રનો આ કોશ અદ્વિતીય કહી શકાય તેવો છે. નિઘંટુ એટલે વનસ્પતિ કે ઔષધિ એવો અર્થ પ્રચલિત હતો તેથી ગ્રંથ નિઘંટુશેષ કહેવાય છે.

અન્યયોગ વ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા

કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યે અન્યયોગ વ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા નામના ગ્રંથની રચના કરી છે. તે ગ્રંથ પરથી આચાર્યશ્રી મલ્લિષેષે "સ્યાદવાદ મંજરી" નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. મૂળ ગ્રંથ એ તો માત્ર ૩૨ શ્લોકની રચના જ છે. આ ૩૨ શ્લોકમાં જૈન દર્શનનું સમર્થન તથા અન્ય દર્શનોમાં દર્શાવાયેલી માન્યતાઓ શા માટે યોગ્ય નથી ઠરતી તેવું પ્રતિપાદન કરેલ છે.

જૈન દર્શનમાં જડ ચેતનની જે ચચાં છે તેવી જ રીતે અન્ય દર્શનોમાં પણ તેવી ચચાં જોવા મળે છે. આત્મા, આત્માનું અસ્તિત્વ, તેનું સ્વરૂપ, મોક્ષ વગેરેની ચચાંમાં ભેદ પણ જોવા મળે છે. આત્મા નિત્ય છે અનિત્ય છે, એક છે, અનેક છે, આત્મા છે જ નહીં એમ અનેકવિધ માન્યતાઓ ભારતીય દર્શનોમાં છે, જૈન ધર્મ આ બાબતમાં શું કહે છે અને તેની વાત શા માટે, કઈ રીતે સુયોગ્ય છે તે દર્શાવવાનો આ શ્લોકોમાં પ્રયાસ છે., જૈન દર્શનનું સમર્થન કરવા સાથે જ અનેકાંતવાદનું વિશિષ્ટ રીતે મહત્વ પણ શ્લોકોમાં સમજાવેલ છે.

પ્રથમ શ્લોક જોઈએ:

અનંત વિજ્ઞાનમતીતદોષમબાધ્યસિધાન્તમમર્ત્યપૂજ્યમ્ ।

શ્રી વર્ધમાનં જિનમાપ્તમુખ્યં સ્વયંભુવં સ્તોતુમહં યતિષ્યે ॥

* અનંત વિજ્ઞાન ધરાવતાં, દોષ રહિત, અબાધિત સિદ્ધાંતવાલા, અમર્ત્ય (દેવો)ને પૂજનીય, આપ્ત પુરુષોમાં મુખ્ય, સ્વયંભુ શ્રી વર્ધમાન જિનની સ્તુતિ કરવાનો હું પ્રયત્ન કરુ છું-કરીશ (યતિષ્યે).

પ્રથમ શ્લોકમાં રાગ દ્વેષથી પર, અનંત જ્ઞાની અબાધિત સિદ્ધાંત વાળા મહાવીર પ્રભુની સ્તુતિ કરવાનો હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રયાસ કર્યો છે. અહીં તીર્થંકર ભગવંતના મૂળ ચાર અતિશયો (જ્ઞાનાતિશય, અપાયાગમ, વચન અતિશય તથા પૂજાતિશય) ને

આડકતરી રીતે દર્શાવીને સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. અનંત જ્ઞાન અને અબાધિત સિદ્ધાંતવાળા અને દોષ રહિત હોય તેની વાણીજ સ્યાદ્દાદ રૂપ હોય તેથી ગ્રંથના સ્યાદ્દાદના સિદ્ધાંતનો અહીં પાયો નખાયો છે.

શ્લોક ચોથાથી અન્ય દર્શનના સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ શરૂ થાય છે. આમાં બે મુખ્ય છે- જગતનો કતાં છે અને તે ઈશ્વર છે તથા આત્મા અને જ્ઞાન ભિન્ન છે., આ બન્ને માન્યતાઓ જૈન દર્શનથી જૂદી પડે છે. વસ્તુઓનાં ગુણ-દોષની બાબતમાં પણ જૈન ધર્મની માન્યતા ભિન્ન છે. સોળમાં શ્લોકમાં ખ્રીદ્ધ સિદ્ધાંતની વાત છે તેમનો ક્ષણિકવાદ યથાર્થ નથી તેમ અહીં જણાવાયું છે.

શ્લોક ૨૧ થી જૈન દર્શનની માન્યતાઓ દર્શાવેલ છે. વસ્તુઓ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય ધરાવે છે આમ છતાંયે તે દ્રવ્ય તરીકે સ્થિર છે (ગુણ અને પયાંય બદલાય છે) દરેક પદાર્થ અનંત ધર્મો ધરાવે છે અને પરિવર્તનને પાત્ર છે તેમ બાવીશમાં શ્લોકમાં જણાવાયું છે. પ્રત્યેક પદાર્થ કથયિત નિત્ય, અનિત્ય, સામાન્ય, વિશેષ, વાચ્ય, અવાચ્ય, સત્, અસત્ હોય છે. વસ્તુ એકાંતે નિત્ય પણ નથી એકાંતે અનિત્ય પણ નથી દરેક વસ્તુ સાપેક્ષ છે. આ રીતે પ્રત્યેક પદાર્થ અનંત ધર્મ ધરાવે છે, કારણકે ભૂત, વર્તમાન, ભવિષ્ય કાળમાં વસ્તુનું અસ્તિત્વ હોય છે અને તેથી તેના અનંત પયાંયો સંભવી શકે છે. આત્મામાં પણ અનંત ધર્મો રહેલાં છે આ છે જ્ઞાનોપયોગ, દર્શનોપયોગ, કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, અમૂર્તપણું, અસંખ્યાતા પ્રદેશ સ્વરૂપ અને જીવત્વ.

શ્લોક ૨૩માં કહે છે કે જ્યારે વસ્તુને "સામાન્ય" છે તેમ કહીએ છીએ ત્યારે તે દ્રવ્ય સ્વરૂપે છે અને જ્યારે "વિશેષ"રૂપે ઓળખીએ છીએ ત્યારે તે પયાંયરૂપે હોય છે. દરેક વસ્તુનાં સાત ભાંગા (પ્રકાર અથવા અવસ્થા) હોય છે.

આ સાત ભાંગા નીચે પ્રમાણે છે.

સ્યાદસ્તિ-પ્રત્યેક વસ્તુ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે.

સ્યાદ્ નાસ્તિ-પ્રત્યેક વસ્તુનું નિષેધાત્મક સ્વરૂપ.

સ્યાદસ્તિ,સ્યાન્નાસ્તિ-કયારેક અસ્તિત્વ, કયારેક

અસ્તિત્વ હીન

96

સ્યાદ્ અવક્તવ્ય-પ્રત્યેક વસ્તુ અસ્તિત્વ અને ન-અસ્તિત્વના ગુણોને લીધે અવક્તવ્ય ખની શકે છે. ખને ધર્મો સાથે હોય.

સ્યાદ્અસ્તિ અવક્તવ્ય- અસ્તિત્વ હોવા છતાંયે અવક્તવ્ય હોય તે

સ્યાદ્નાસ્તિ અવક્તવ્ય-અસ્તિત્વ ન હોવાથી અવક્તવ્ય હોય તે.

સ્યાદ્અસ્તિ, સ્યાદ્નાસ્તિ, અવક્તવ્ય- પ્રત્યેક વસ્તુ વારાફરતી અસ્તિ, નાસ્તિના ધર્મ સાથે, પણ દરેક વખતે અનિશ્ચયતાથી અવક્તવ્ય ખની રહે તે.

આ રીતે વસ્તુનું અસ્તિત્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી જોવાનું છે. સ્યાદવાદની દૃષ્ટિએ વસ્તુ તેના ગુણ સ્વરૂપે યા પયાંય સ્વરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેથી જ તેના સાત ભાંગાઓ યા પ્રકારો છે.

જૈન ધર્મનો સ્યાદવાદનો સિદ્ધાંત માત્ર પદાર્થનાં ગુણ ધર્મોના સ્વરૂપની સમજણ જ નથી પરંતુ તેમાં ગહન તત્ત્વજ્ઞાન શમાયેલું છે. અસ્તિત્વ વાદની આટલી સૂક્ષ્મ ચચાં ક્યાંયે જોવા મળતી નથી. વસ્તુનું અસ્તિત્વ માત્ર દ્રવ્યને લીધે જ નથી પરંતુ તે ક્ષેત્ર એટલે કે વસ્તુ જ્યાં રહેલી છે તે જગ્યા-અવકાશ, વસ્તુનું જે ક્ષણે અસ્તિત્વ ગણ્યું છે તે કાળ અને જે સ્વરૂપમાં અસ્તિત્વ છે તે ભાવ આ ચારેય (દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ)થી જ તેનું અસ્તિત્વ સાબિત થઈ શકે. અન્ય રીતે એજ વસ્તુ ખીજી વસ્તુ પણ ગણી શકાય. સિદ્ધાંતોનું પણ આમ જ છે, વિચારોનું પણ આજ રીતે સામાન્ય કે વિશેષ રૂપે અવલોકન કરી શકાય. સ્યાદવાદના ઉપરના સિદ્ધાંતને સમજી શકીએ તો આધુનિક વિજ્ઞાનને તથા અવકાશ અને ખગોળ શાસ્ત્રને સમજી શકીએ . અસ્તિત્વવાદની ઉપરની વાત પરથી આધુનિક કલામાં તથા કાવ્યોમાં જે અસ્તિત્વવાદ અને સર-રીયાલીઝમ છે તેનો પાર પણ પાખી શકાય.

પ્રમાણ મીમાંસા

ન્યાય અને પ્રમાણશાસ્ત્રનાં ત્રંથમાં પાંચ અધ્યાયો છે અને તેમાંયે અત્યારેતો માત્ર પ્રથમ અધ્યાય સંપૂર્ણ અને બીજા અધ્યાયનો પહેલો ભાગ (આહ્નિક) મળે છે, તેથી બાકીના બીજા અધ્યાયમાં અને ત્રીજા , ચોથા તથા પાંચમાં અધ્યાયમાં શેની મીમાંસા છે તે જાણવામાં આવી શક્યું નથી. તર્કશુદ્ધ જ્ઞાનનો જ સ્વીકાર પંડિતોને માન્ય હતો. એક તર્કની સામે પણ વિપક્ષી વિચારો રજૂ થતાં હતાં. સહુ પોતાની રીતે તર્ક રજૂ કરતાં હતાં. કેટલીક વાર આમાં શબ્દલીલા જ જોવા મળતી કસોટીની એરણ પર કસાઈને આવતો તર્ક જ સિદ્ધાંતરૂપ પ્રતિપાદિત થતો હતો, અને આવો સિદ્ધાંત તે જ પ્રમાણ. પંડિતોને માટે વાદવિવાદનાં અનેક પ્રસંગો ઊભાં થતાં હતાં. વિવિધ મતનાં પંડિતો પોતપોતાના વાદોનું સમર્થન કરવા મેદાને પડતાં હોય ત્યારે સંપૂર્ણ તર્કબદ્ધ વાદ જ આણીશુદ્ધ બહાર આવી શકે. જૈન ન્યાય અને પ્રમાણ શાસ્ત્ર વ્યવસ્થિત અને તર્કશુદ્ધ છે. આવા ત્રંથોની રચના હિંદુ પંડિતો અને બૌદ્ધ તથા જૈન વિદ્વાનોએ કરેલી છે. જૈન વિદ્વાનોમાં હરિભદ્રસુરિ તથા સિદ્ધસેન દિવાકર સૌથી વિશેષ પણે ન્યાય પારંગત વિદ્વાનો ગણાય છે. દિગંબરમાં અકલંક તથા માણિક્યનંદી પણ ઉલ્લેખનીય છે. આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રે શબ્દાનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન અને છંદોનુશાસનની જેમ આ ત્રંથ "વાદાનુશાસન" લખ્યો છે પણ તે પ્રમાણ મીમાંસા તરીકે જ ઓળખાય છે. પ્રમાણ મીમાંસાના દોઢ અધ્યાયનાં જે ૬૬ સૂત્રો ઉપલબ્ધ છે તેમાં આ પ્રમાણે રચના છે.

ત્રંથના પ્રારંભે તત્ત્વનાં અભ્યાસથી બોધિબીજ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ આચાર્યશ્રી જણાવે છે. પ્રમાણ મીમાંસા એમ નામ કહીએ છીએ પણ પ્રમાણ એટલે શું ? હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે કે પદાર્થનો યથાયોગ્ય નિર્ણય કરવો તે જ પ્રમાણ કહેવાય અને તેમાંય નિર્ણય એટલે શંકાય રહિત નિષ્કર્ષ, યોગ્ય નિર્ણય લેવામાં વિપરિત વસ્તુઓનું નિરાકરણ થઈ જાય તે ઈચ્છનીય છે તેથી જ આ

વિપરિત વસ્તુઓ પણ જાણી લઈએ. તે છે શંકા , અનધ્યવસાય, અને વિપર્યય (એટલેકે શંકા, અનિશ્ચિતતા, અને ભ્રાંતિ)

પ્રમાણના બે રૂપો છે- પ્રત્યક્ષ અને પરીક્ષ. હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે કે પ્રત્યક્ષ અને પરીક્ષ પ્રમાણ બન્ને અગત્યનાં છે. પ્રત્યક્ષ (પ્રતિ+અક્ષ) એટલે આંખે દેખાય તે પ્રમાણ. ઈન્દ્રિય તથા પદાર્થની મદદથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે તેમાં અવગ્રહ, ઈલા, અવાય અને ધારણા તેમ પ્રકારો છે.

અવગ્રહ: નામ જાતિ વગરની કલ્પના વગરનું સામાન્યનું જ્ઞાન તે અવગ્રહ.

ઈલા: ઉપરનાં જ્ઞાનને વિશેષ રૂપે નિશ્ચય કરવાની વિચારણા તે ઈલા.

અવાય: ઈલા વડે થયેલ વિચારણાની એકાગ્રતા-નિશ્ચય તે અવાય કહેવાય.

ધારણા: નિશ્ચયની સતત ધારા-સ્મૃતિનો મતિ વ્યાપાર તે ધારણા. આ ચાર ભેદો મતિજ્ઞાનનાં છે તેમ પણ દર્શાવાય છે.

પરીક્ષ પ્રમાણમાં પાંચ ભેદ છે:- સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન ઊહ, અનુમાન અને આગમ.

તત્વાર્થ સૂત્ર, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગમાં આપેલાં પ્રમાણના વર્ગીકરણથી હેમચંદ્રાચાર્યનું વર્ગીકરણ જરા જુદું પડે છે. અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં પ્રમાણના ચાર પ્રકાર બતાવ્યાં છે - પ્રત્યક્ષ, અનુમાન ,ઉપમાન, અને આગમ.

હેમચંદ્રાચાર્યનાં વર્ગીકરણ પ્રત્યે દ્રષ્ટિપાત કરીએ.

પ્રમાણ

|

પ્રત્યક્ષ

પરોક્ષ

મૂખ્ય	સાંવ્યવહારિક	1	2	3	4	5
અવધિજ્ઞાન	અવગ્રહ	સ્મૃતિ	પ્રત્યભિજ્ઞાન	તર્ક	અનુમાન	આગમ
મનપયાંય	ઈહા					
કેવળજ્ઞાન	અવાય					
	ધારણા					

આપણે આ વિષયમાં ઊંડા નહીં ઉતરતાં આટલી માહિતી જાદ અન્ય વિષય પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીશું.

કાવ્યાનુશાસન

કાવ્યાનુશાસન એ હેમચંદ્રાચાર્યની અન્ય મહાન કૃતિ છે. કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ માટે આ ટેક્ટ બુક-અધ્યયન ગ્રંથ છે. આચાર્યશ્રી લખે છે કે:

શબ્દાનુશાસનેહસ્માભિઃ સાધલ્યોવાનો વિવેચિતા ।

તાસામિદાની, કાવ્યત્વં પ યથાવદનુશિષ્યતે ॥

=શબ્દાનુશાસનમાં અમે સુયોગ્ય વાચ્યાને સાધેલી છે તે જ રીતે તેજ વાચ્યાને કાવ્યત્વ માટે ઉપદેશવામાં આવેલી છે.

કાવ્યાનુશાસન લખવામાં આચાર્યશ્રી કાવ્યશાસ્ત્રને લગતા અન્ય ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે, તેમાં આનંદવર્ધન, રુદ્રટ, મમ્મટ, અને રાજશેખર મુખ્ય છે. આમાં નાટ્ય શાસ્ત્ર વિષે પણ ટૂંકામાં થોડું કહેવામાં આવેલું છે તેમાં તેમણે ધનંજય તથા ભરતનો આધાર લીધો છે.

કાવ્યાનુશાસન સાથે સાથે અલંકાર ચુડામણિ નામનાં ગ્રંથમાં તેમણે કાવ્યાનુશાસનનાં સૂત્રોની લઘુવૃત્તિ રજૂ કરી છે. વળી તે લઘુવૃત્તિને સમજાવવા. "વિવેક"ની રચના કરી છે.

કાવ્યશાસ્ત્ર ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય અને કળાનાં મૂળમાં છે. તત્ત્વજ્ઞાનથી માંડીને નાટકનાં ગ્રંથો કાવ્યમાં લખાયાં છે. ભારતીય લેખકોને કાવ્યશાસ્ત્ર તથા છંદશાસ્ત્રનો પણ અભ્યાસ કરવો પડતો હતો.

કાવ્યાનુશાસનના પ્રથમ અધ્યાયમાં-

આકૃતિમસ્વાદુપદઃ પરમાર્થોમિધાનીયમ્ ।

સર્વ ભાષા પરિણતાં જૈની વાચમુપાસ્મહે ॥

પ્રથમ દેવતાને પ્રશિધાન કરીને ગ્રંથનો પ્રારંભ થાય છે. બીજો શ્લોક તે પછી તરત જ કાવ્યાનુશાસનની રચનાનો ઉદ્દેશ ખતાવે છે. જેમાં કહે છે-શબ્દાનુશાસન પછી સ્વભાવિક રીતે જ કાવ્યાનુશાસનનો ક્રમ આવે છે. શબ્દાનુશાસનની વાણીને હવે

કાવ્યાનુશાસનમાં ઉતારી છે આ ગ્રંથના કુલ આઠ અધ્યાયો તથા કુલ ૨૦૮ સૂત્રો છે. તેમાં ક્રમ આ પ્રમાણે છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં ૨૫, બીજા અધ્યાયમાં ૫૬, ત્રીજામાં ૧૦, ચોથામાં ૬. પાંચમામાં ૬, છઠ્ઠામાં ૩૧, સાતમામાં ૫૨, તથા આઠમાં અધ્યાયમાં ૧૩ સૂત્રો છે આ રીતે કુલ ૨૦૮ સૂત્રો છે.

ગ્રંથના ત્રીજા સૂત્રમાં કાવ્યનું અભિધેય વર્ણવેલ છે. તેમાં કાવ્યનાં ત્રણ પ્રયોજનો ગણાવ્યાં છે. (૧)આનંદ (૨)યશ (૩)કાંતા તુલ્યતયા ઉપદેશ. લોકોતર કવિ કર્મ એટલે કાવ્ય તેના ઉપરનાં ત્રણ ઉદ્દેશો હોઈ શકે છે.આનંદ, યશ અને મધુર ઉપદેશ.

મમ્મટે ઉપરનાં ત્રણ ઉપરાંત બીજા ત્રણ ગણાવ્યાં છે. (૪) ધન પ્રાપ્તિ (૫) દુન્યવી જ્ઞાન (૬) પાપ મુક્તિ. હેમાચાર્ય જો કે પ્રથમ ત્રણ ઉદ્દેશો જ વર્ણવે છે.

ચોથું સૂત્ર કાવ્યના હેતુમાં મુખ્ય "પ્રતિભા" છે તેમ કહે છે આ "પ્રતિભા" એટલે શું ? આચાર્યશ્રી કહે છે કે-

પ્રતિભા એટલે નવ નવોલ્લેખ શાલિની પ્રજ્ઞા એટલે કે નવી નવી વસ્તુઓની કલ્પના કરવાની બુદ્ધિ તેનું નામ પ્રતિભા. આ પ્રતિભા કઈ રીતે સચેત બને ? આચાર્યશ્રી સાતમા સૂત્રમાં કહે છે-

"વ્યુત્પત્તિ અભ્યાસાભ્યાં સંસ્કાર્યાં" એટલે કે જ્ઞાન તથા પ્રયત્નથી (અધ્યયનથી) પ્રતિભા જાગૃત થાય છે. આગળ જતાં વ્યુત્પત્તિનો અર્થ કરે છે. વ્યુત્પત્તિ એટલે આ લોકનાં શાસ્ત્રો જેવા કે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ, ઇતિહાસ, તર્ક, નાટક, અર્થ, કામ, યોગ વ.ના ગ્રંથો. અહીં અભ્યાસ અધ્યયનના (પ્રેકટીશ) અર્થમાં લખેલ છે

કાવ્યનાં લક્ષણો:-

શબ્દ, અર્થ, ગુણ, દોષ અને અલંકાર આ પાંચ લક્ષણો છે.હવે કાવ્યમાં રસ શું છે તે વિષયની છણાવટ કરે છે. વિભાવ, અનુભાવ, વ્યભિચાર આદિ રસનાં લક્ષણો છે એટલે કે

દરેક રસમાં તે રસને સંબંધકતાં વિભાવ, અનુભાવ કે વ્યભિચાર વિકૃત સ્વરૂપ) હોય છે. રસના નવ પ્રકાર છે શૃંગાર, હાસ્ય, કલ્પ, રોદ્ધ, વીર, ભયાનક, ખીભત્સ, અદ્ભૂત અને શાંત એમ નવ રસો છે. દરેક રસની વ્યાખ્યા અલગ અલગ રીતે કરવામાં આવી છે

દા. ત. હાસ્ય રસ વિષે- "વિકૃત વેશાદિવિભાવો નાસાસ્પન્દનાધનુભાવો નિદ્દાદિ વ્યભિચારી હાસો હાસ્યઃ" = વિકૃત વેષના વિભાવો, શરીરનાં અંગોપાંગનાં અનુભાવો, નિદ્દા વગેરે વિકૃત હાસ્યને હાસ્ય રસમાં ગણાવી શકાય છે.

અદ્ભૂત રસ વિષે જોઈએ- દિવ્ય દર્શન આદિ વિભાવ, નયન વિસ્તાર યુક્ત અનુભાવ, હર્ષના વ્યભિચાર યુક્ત વિસ્મય, આને અદ્ભૂત રસ કહે છે. શૃંગાર, હાસ્ય વગેરે રસોનાં અનેક દાખલાઓ આચાર્યશ્રી વિવિધ ત્રંથોમાંથી લઈને આપણી સમક્ષ મૂકે છે. ૮૧ જેટલાં ત્રંથોમાંથી ૫૦ થી વધારે કવિઓની રચનાઓના ઉદાહરણો રજૂ કર્યાં છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય પોતે એક સંયમી સાધુ હતાં અને તેમણે તો બાળ વયમાં દીક્ષા અંગીકાર કરી હતી છતાંયે કાવ્યરસને પોષક સર્વ પ્રકારનાં ઉદાહરણો તેમણે ટાંક્યા છે. જ્યારે શૃંગાર રસની વાતો આવે છે ત્યારે નારી સૌંદર્યને આલેખતા અવનવા ઉદાહરણો રજૂ કર્યાં છે. પરસ્થ હાસ્યરસનાં એક દાખલા તરીકે કવીન્દ્ર વચનની આ કડી જુઓ.

કનકકલશસ્વચ્છે રાધાપયોધરમંડલે ।

નવજલધરશ્યામામાતૃધૃતિં પ્રતિબિંબિતામ્ ॥

અસ્તિ સિચયપ્રાન્ત ભ્રાન્તયા મુહુર્મુહુત્ક્ષિપન્ ।

જયતિ જનિત બ્રીહાહાસઃ પ્રેપયાહસિતો હરિઃ ॥

આ કંડિકાઓમાં કૃષ્ણની રાધા પ્રત્યેની ચેષ્ટામાં જે કાવ્યરસ છે તે વાંચકને ખ્યાલમાં આવી જ જશે. સેંકડો નહીં બલકે હજારો વર્ષ પહેલાં પણ કાવ્યશાસ્ત્ર એક સર્વાંગ સંપૂર્ણ કહી શકાય તેવું શાસ્ત્ર હતું. આમાં દર્શાવેલી વ્યાખ્યાઓ સારા કવિઓને પણ માર્ગદર્શન આપી શકે તેવી છે.

કચ્છ રસની હવે વ્યાખ્યા જોઈએ- ઇષ્ટ નારનો વિભાવ, દૈવને ઉપાલંભ દેતો અનુભાવ અને દુઃખમય વિકૃતિનો શોક તેનું નામ કચ્છ રસ.

રસ પછી રસભાવ, રસભાષા, અને ભાવભાષાની સમીક્ષા છે. ખીજા અધ્યાયનાં છેલ્લાં ત્રણ સૂત્રો કાવ્યનું વર્ગીકરણ કરે છે.

વ્યંગ પ્રધાન (અલંકાર ઇત્યાદિથી યુક્ત) કાવ્ય ઉત્તમ છે. સંદિગ્ધ કાવ્ય રચના મધ્યમ છે (દા. ત. કચ્છ રસ હોય પણ તેની સાથે શ્રુંગાર રસ પણ જણાય) વ્યંગ વગરની કાવ્ય રચના ત્રીજા પ્રકારમાં આવે છે તેમાં " શબ્દાર્થ વૈચિત્ર્ય માત્ર " હોય છે એટલે કે શબ્દોની લીલા જ હોય છે. .

ત્રીજા અધ્યાયમાં દશ સૂત્રો છે તે કાવ્યનાં દોષ વર્ણવે છે. અલંકાર ચુડામણિ અને વિવેકમાં આ વિસ્તૃત પણે દર્શાવેલ છે. આ વિભાગમાં "આભાસ"ની વાત કરતાં હેમચંદ્રાચાર્ય આ ઉદાહરણ ટાંકે છે

અંગુલીભિરિવ કેશસંચયં સન્નિગૂઢ તિમિરં મરિચિમ્બીઃ ।

કુંમલીકૃત સરોજલોચનં ચુમ્બતીવ રજનીમુક્તં શશી ॥

સાક્ષરશ્રી હરિવલ્લભ ભાયાણીએ આનો અનુવાદ આ પ્રમાણે કર્યો છે.

મરીચિ અંગુલી વતી

તમિસ્ત્ર કેશ પાશને સમારતો

સરોજ લોચનો ખીડેલ

યામિનીનું મુખ મયંક ચૂમતો.

ચોથા અધ્યાયમાં આચાર્યશ્રી કાવ્યનાં ગુણો દર્શાવે છે તે છે- માધુર્ય, ઓજસ્ અને પ્રસાદ.

તે પછી પાંચમાં અધ્યાયમાં છ પ્રકારનાં શબ્દાલંકાર વિષે છે (૧) અનુપ્રાસ (૨) યમક (૩) ચિત્ર (૪) શ્લેષ (૫) વક્રોક્તિ

(ક) પુનરુક્તભાષા

આનાં ઉદાહરણોમાં અનુપ્રાસનું નોંધપાત્ર ઉદાહરણ આ રહ્યું

અનંગ રંગ પ્રતિમં તદ્ ભંગ ભંગીભીઃ

અંગીકૃતમાનતાંગયાઃ

વળી યમકમાં આ ઉદાહરણ સુંદર છે.-

પ્રવણઃ પ્રણવો યઃ પ્રથમઃ પ્રમથેષુ યઃ ।

રણવાન્ વારણમુખઃ સ વઃ પાતુ વિનાયકઃ ॥

પ્રવણ=આસક્ત, પ્રણવ=ૐ કાર, પ્રથમ= પહેલાં

પ્રમથેષુ=રાજપુત્રાણામણિ-રાજપુત્રાણામણિ-અંગામવાળા વાગામ યામ= રાજીના યામ વાળા

વળી યમકમાં આ ઉદાહરણ સુંદર છે.-

પ્રવણઃ પ્રણવો યઃ પ્રથમઃ પ્રમથેષુ યઃ ।

રણવાન્ વારણમુખઃ સ વઃ પાતુ વિનાયકઃ ॥

પ્રવણ=આસક્ત પ્રણવ=ૐ કાર પ્રથમ= પહેલાં

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ૨૬ પ્રકારના અર્થાલંકારો આપ્યાં છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, રૂપક, નિદર્શન, દીપક, અન્યોક્તિ, પયાંયોક્તિ, અતિશયોક્તિ, આક્ષેપ, વિરોધ, સહોક્તિ, સમાસોક્તિ, જાતિ, વ્યાજસ્તુતિ, શ્લેષ, વ્યતિરેક, અર્થાન્તરન્યાસ, સસન્દેહ, અપહ્વૃતિ, પરિવૃતિ, અનુમાન, સ્મૃતિ, ભાંતિ, વિષમ, સમ, સમુચ્ચય, પરિસંખ્યા, કારણમાલા અને સંકર આ ૨૬ અલંકારનાં નામ બાદ પ્રથમ એવા ઉપમા અલંકારનો દાખલો જોઈએ

ગાંધીર્યમહિમા તસ્ય સત્યં ગંગામ્બુજંગવત્ ।

દુરાલોકઃ સ સમરે નિદાધામ્બરરત્નવત્ ॥

અત્રે ભુજંગ= સાગર સાથે અને નિદાધામ્બરરત્ન=સૂર્ય સાથે ઉપમા થયેલી છે.

ઉત્પ્રેક્ષાનું ઉદાહરણ:-

આવર્જિતા કિંચિદિવ સ્તનાભ્યાં વાસોવસાના તરુનાર્કરાગમ્ ।

સુજાત પુષ્પસ્તબકાવનમ્રા સંચારિણી પલ્લિવીની ભતેવ ॥

સાતમાં અધ્યાયમાં નાયકના ગુણો તથા નાયકીનાં પ્રકારો ગણાવ્યાં છે. એ પછી આવે છે પ્રતિનાયક તથા નાયિકાઓ. સ્વ-પર સ્ત્રીની નીચેની આઠ અવસ્થાઓ ઉલ્લેખનીય છે

સ્વાધીનપતિકા

પ્રોષિતભતૃકા

ખંડિતા

કલહાન્તરિતા

વાસકસજ્જા

વિરહોત્કન્ઠિતા

વિપ્રલબ્ધા

અભિસારિકા

છેલ્લી ત્રણ અવસ્થાઓ પર સ્ત્રીની છે. એ બાદ આવે છે સ્ત્રીઓનાં લક્ષણને લગતાં સૂત્રો. તેમાં હાવભાવ ઈત્યાદિના ૨૦ લક્ષણો છે.

આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે કાવ્ય બે જાતનાં હોય છે. પ્રેક્ષ્ય અને શ્રાવ્ય. પ્રેક્ષ્ય કાવ્ય પાઠ્ય તથા ગેય હોઈ શકે છે આનું વર્ગીકરણ જોઈએ-

કાવ્ય

|

પ્રેક્ષ્ય		શ્રાવ્ય
પાઠ્ય	ગેય	મહાકાવ્ય
નાટક	ડોમ્બીકા	આખ્યાયિકા
પ્રકરણ	ભાણ	કથા
નાટિકા	પ્રસ્થાન	ચંપુ
સમવકાર (મિશ્ર)	શિંગક	મુક્તક
ઈહામૃગ, ભક્તિ	ભાણિકા	
ડિમ (ભક્તિ, યાત્રા)	પ્રેરણા	
વ્યાયોહ (સંઘર્ષ)	રામાક્રીડા	
ઉત્સૃષ્ટિકાંક (વેર)	હલ્લીસક	
પ્રહસન	રાસ	
ભાણ (છેતરવા વિષે)	ગોષ્ઠી	
વીથી (કટાક્ષ)	શ્રીગદિત	
સટક (રતિક્ષણ)	રાગ કાવ્ય	

છંદોનુશાસન

કાવ્યશાસ્ત્ર શીખ્યા પછીનો સ્વભાવિક ક્રમ છંદોનુશાસનનો છે. કાવ્યની રચનાઓ વિવિધ છંદોમાં કરવાની પ્રથા હતી અને તે અનુસાર છંદોનું જ્ઞાન અનિવાર્ય ગણાતું હતું. હેમચંદ્રાચાર્યે પણ પ્રથમ શ્લોકમાં જ આ ગ્રંથ રચનાનું પ્રયોજન જણાવેલ છે: "શબ્દાનુશાસન અને કાવ્યાનુશાસન પછી કાવ્યમાં ઉપયોગમાં લેવાતાં છંદોનું હવે અનુશાસન કરીશ " આચાર્યશ્રીનો આ ગ્રંથ કેદારભટ્ટ અને ગંગદાસ તથા પિંગળના આ પ્રકારનાં ગ્રંથો કરતાં વધારે સારો, વધારે પ્રમાણભૂત છે.

છંદોનુશાસનમાં કુલ ૭૬૪ સૂત્રો છે. તેના આઠ અધ્યાયમાં આવેલાં સૂત્રોની સંખ્યા અને વિગત આ પ્રમાણે છે.. પ્રથમ અધ્યાયમાં ૧૬ સૂત્રો છે તેમાં વર્ણ ગણ, માત્રા ગણ, વૃત્ત, સમવૃત્ત, વિષમવૃત્ત, અર્ધ સમવૃત્ત, પાદ, યતિ, વગેરેની ચર્ચા. બીજા અધ્યાયમાં ૪૧૫ સૂત્રો છે તેમાં ચારસો અગિયાર જાતનાં છંદો વિષે લખવામાં આવ્યું છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં માત્ર ૭૩ સૂત્રો છે તેમાં બીજા ૭૨ જાતનાં છંદો છે. ચોથા અધ્યાયનાં ૬૧ સૂત્રોમાં, પ્રાકૃતનાં અમૂક લોકપ્રિય છંદોની ચર્ચા છે. પાંચમાં અધ્યાયમાં ૪૬ સૂત્રો છે તેમાં થોડાં પ્રાકૃતનાં અને થોડાં અપભ્રંશના છંદો છે. છઠ્ઠા અધ્યાયનાં માત્ર ૩૦ સૂત્રોમાં અપભ્રંશનાં છંદો વિષે છે. સાતમાં અધ્યાયનાં ૭૩ સૂત્રોમાં અપભ્રંશની દ્વિપદી રચનાઓની સમજ આપેલ છે. આઠમા અધ્યાયમાં સૌથી ઓછા સૂત્રો છે માત્ર સત્તર સૂત્રોમાં વૃત્તોનાં વિસ્તારનું વર્ણન છે. છંદનાં ગણિતનો આ પુસ્તકમાં સારો ખ્યાલ રાખવામાં આવ્યો છે આ ગ્રંથ વિષે વધારે માહિતી અસ્થાને ગણાશે.

વીતરાગ સ્તોત્ર

શ્રી વીતરાગ સ્તોત્રમાં કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યે ભકિત રસની સરિતા વહેડાવી છે. આમા સર્વજ્ઞ ભગવાની સ્તુતિ અત્યંત ભાવભર્યા હૃદયે કરવામાં આવી છે. આ સ્તોત્રના ગાનથી પાઠકના અણુયે અણુમાં ભકિત ભાવનો સંચાર થાય છે. ગાનાર ભકિત-રસમાં સ્નાન કરીને અવર્ણનીય આનંદનો અનુભવ કરે છે. સ્તોત્રના કતાંના હૃદયમાં પ્રભુ પ્રત્યેનો નિષ્પક્ષપાતી પ્રેમ અહીં દેખાય છે. સ્તોત્રની એક એક ગાથાઓ સુંદર શ્લોકોમાં રચાઈ છે. અર્થ-ગંભીર શ્લોકોમાં સંસ્કાર-પૂર્ણ સ્તુતિ-ગાન, હૃદયને સ્પર્શી જાય તેવી ઉપમાઓ અને અલંકારો હેમચંદ્રાચાર્યની વિશિષ્ટતાઓ છે. આવી રચનાઓમાં જો ભકિત ભાવ જ છલોછલ ભર્યો હોય તોપણ તેને ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની ગણી શકાય અહીં તો ભકિત રસની સાથોસાથ દિવ્ય આત્મ સ્વરૂપ પરમાત્માની ઓળખ છે. જૈન ધર્મના આધાર સ્થંભ સમાન સ્યાદ વાદથી ભરપૂર વાણી છે. જ્ઞાન સભર દેવ ગુરુ ધર્મના મહિમાનુ પ્રતિપાદન છે. તીર્થંકર ભગવંતોના અતિશયોનું આખેહુબ વર્ણન છે. તીર્થંકર નામ કર્મ સાથે સંકળાયેલી દિવ્ય લઠિધઓની યશગાથા છે વીતરાગ સ્તોત્રના ૨૦ પ્રકાશ યાને અધિકાર યાને પ્રકરણો છે. પદ્ય કંડિકાઓમાં ગુંથેલી આ વીતરાગ પ્રભુની માળા છે. આ સ્તોત્રનું જ્ઞાન મનને શાંતિતો આપે જ છે પણ સાથોસાથ ધ્યાન યોગની સાધના કરનારાઓને એક સુંદર વિષય પણ પૂરો પાડે છે. ચિંતવન માટેની અતિ ઉપયોગી માહિતી આ સ્તોત્ર પૂરી પાડે છે. સર્વ ગુણ સંપન્ન સર્વજ્ઞ વીતરાગ દેવની સ્તુતિ વાંચકને આધ્યાત્મિકતાના ઉચ્ચ સ્તરે લઈ જાય છે. વીતરાગ સ્તોત્રની રચના યોગશાસ્ત્રનાં ૧૨ પ્રકાશ સાથે કરવામાં આવી હતી. કહેવાય છે કે મહારાજા કુમારપાળ ખંને ત્રંથોનો સ્વાધ્યાય નિયમિત પણે કરતાં હતાં. આ કૃતિ ફૂલ ૧૮૮ શ્લોકોમાં લખાયેલી છે. આ વીતરાગ સ્તવથી કુમારપાળ મહારાજાને મનવાંછિત ફળ પ્રાપ્ત થયું હતું તેમ સ્વયં હેમચંદ્રાચાર્યે અહીં નોંધ્યું છે

વીતરાગ સ્તોત્રના પ્રથમ પ્રકાશમાં પ્રથમ શ્લોકમાં આચાર્યશ્રી પરમાત્માને પંચ પરમેષ્ઠિમાં પ્રધાન સ્વરૂપે ઓળખાવી તેમના સૂર્ય સમાન ઉદ્યોતનો ઉલ્લેખ કરે છે

યઃ પરાત્મા પરંજ્યોતિઃ, પરમઃ પરમેષ્ઠિનામ્ ।

આદિત્યવર્ણં તમસ, વસ્તાદામનન્તિ યમ્ ॥ ૧ ॥

હવે બીજો શ્લોક આ પ્રમાણે છે

સર્વે યેનોદમૂલ્યન્ત સમૂલાઃ કલ્લેષપાવવાઃ ।

મૂર્ધ્ના યસ્મૈ નમસ્યન્તિ, સુરાસુરનરેશ્વરાઃ ॥ ૨ ॥

જેણે સમસ્ત રાગ દ્વેષ રૂપી કલેશ કારક વૃક્ષી સમૂળગા ઉખેડી નાખ્યા છે અને જેને સુર અસુર તથા નરીમાં શ્રેષ્ઠ એવા મસ્તકે નમી પ્રણામ કરે છે ૨

જેનાથી પુરુષાર્થ (ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ)ને સાધતી વિદ્યાઓ પ્રવર્તમાન છે અને જેનું જ્ઞાન ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યને પ્રકાશિત કરનારું છે.....જેનામાં વિજ્ઞાન, આનંદ અને પ્રહ્મ એકત્વને પામેલ છે તેવા શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે, ધ્યાન ધરવા યોગ્ય છે તેમને હું શરણે જઉં છું (અહીં વિજ્ઞાન એટલે કેવળજ્ઞાન, આનંદ એટલે પરમસુખ અને પ્રહ્મ એટલે પરમ ગતિ એમ અર્થ છે)

દ્વિતીય પ્રકાશમાં ભગવાનના અતિશયો ૮ શ્લોકમાં વર્ણવ્યાં છે . આ અતિશયોનું અહીં વર્ણન છે, આઠેય શ્લોકોનો અનુવાદ:-

હે પ્રભુ, પ્રિયંગુવત્, સ્ફટિક સમાન, સોના સમાન , રક્ત રંગી અને શ્યામ રંગી એવો આપનો દેહ, ધોયા વગરનો હોવા છતાયે જે પવિત્ર છે તે દેહ કોને ચકિત ન કરે ? ૧

કલ્પવૃક્ષની માળાની જેમ સુગંધી એવા આપના અંગ ઉપર ભમરની જેમ જ દેવાંગનાનાં નયનો ફરી રહ્યા છે. ૨

હે નાથ , દિવ્ય સુધા-રસના આસ્વાદથી થયેલી તૃપ્તિથી હારેલા હોય તેમ રોગ રૂપી સર્પો આપના અંગે વ્યાપી શકતા નથી. આપ રોગ રહિત છો. ૩

આરસીમા પ્રતિબિંબિત રૂપની જેમ આપનામાં અન્ય મળ તો નથી પણ પરિશ્રમથી ટપકતાં પ્રસવેદ બિંદુઓથી રહિત છો. આ કાયાની તો વાત જ શી કરવી ? ૪

હે વીતરાગ, આપનું મન રાગ વગરનું છે એમજ નથી પરંતુ આપના શરીરમાં રહેલું રક્ત પણ દુધની ધારા જેવું શ્વેત છે. ૫

-તથા જગતથી વિલક્ષણ બીજી અદ્ભૂત વાત અમે કઈ રીતે વર્ણવીએ, આપનું માંસ પણ દુર્ગંધથી રહિત ,શુભ છે. ૬

હે પ્રભુ ભમરાઓ જળ સ્થળના ફૂલોની માળાઓ છોડી આપના શ્વાસની સુગંધ લેવા આપની પાસે આવે છે. ૭

હે પ્રભુ, તમારી ભવસ્થિતિ લોકોત્તર ચમત્કાર વાળી છે. ચર્મ ચક્ષુ વાળા માનવીઓ આપના આહાર વિહાર જોઈ શકતાં નથી. ૮

આ આઠેય શ્લોકો તીર્થંકર ભગવંતોની લાઠિયો ભતાવે છે. ભગવાનના ચાર અતિશયો ઉપરોક્ત શ્લોકોમાં બતાવીને યથાર્થ પણે સ્તુતિ કરી છે. બીજા પ્રકાશમાં જેમ તેમના ચાર અતિશયો વર્ણવ્યા

છે તેમ ત્રીજા પ્રકાશમાં કર્મના ક્ષયને લઈને ઉદભવતા અગિયાર અતિશયો વર્ણવ્યા છે અને ચોથા પ્રકાશમાં દેવ કૃત ઐગણીશ અતિશયો વર્ણવેલાં છે. આ કુલ ૩૪ અતિશયો નીચે પ્રમાણે છે:

પ્રકાશ ૨:- સહજ અતિશયો (૪)

૧ શરીર અતિશય:- નિર્મલ, સુગંધી, નીરોગી, અદ્ભૂત શરીર.

૨ રક્ત માંસ અતિશય:- શ્વેત સુગંધી રક્ત અને શરીર.

૩ નિઃશ્વાસની સુગંધ

૪ આહાર-નીહાર ચર્મ ચક્ષુવાળાને દેખાતા નથી

પ્રકાશ ૩:- કર્મક્ષયજ અતિશયો (૧૧)

૧ પ્રભુ સર્વદા સહુને પોતાની સંમુખ દેખાય છે

૨ યોજન પ્રમાણ સમવસરણમાં કરોડો દેવ, મનુષ્યો, તિર્યંચો વગરનો આસાનીથી સમાવેશ.

૩ ભગવંતની વાણી સહુને પોત પોતાની ભાષામાં સમજાય

૪ સમવસરણમાં ૧૨૫ યોજન સુધી રોગો ન હોય

૫ જ્યાં ભગવાન વિચરતાં હોય ત્યાં જીવ જંતુઓનો ઉપદ્રવ ન હોય

૬ વિહારભૂમિમાં ક્યાંયે વૈરાગ્નિ ન હોય

૭ વિહારભૂમિમાં સવાસો યોજન પ્રમાણમાં રોગ મહામારી ઈત્યાદિ ન હોય.

૮ ઉપરોક્ત ભૂમિમાં અતિ વૃષ્ટિ , અના વૃષ્ટિ ન હોય

૯ ઉપરોક્ત ભૂમિમાં સ્વરાષ્ટ્ર કે પરરાષ્ટ્ર ભય ન હોય.

૧૦ તે ભૂમિમાં દુષ્કાળનો નાશ થાય છે અને નવો દુષ્કાળ થતો નથી.

૧૧ પ્રભુના મસ્તકની પાછળ સૂર્ય મંડળને પરાજિત કરતું દેદીપ્યમાન એવું પ્રકાશનું ભા-મંડળ હોય છે.

પ્રકાશ:- (૪) દેવકૃત અતિશયો-

૧ ભગવંતની આગળ આકાશમાં ધર્મ ચક્ર હોય.

૨ ભગવાન ચાલે ત્યારે આકાશમાં ચામરો ચાલતાં હોય, તેઓ ખેઠા હોય ત્યારે દેવો ચામરો ઢોળે છે.

૩ ભગવાનને ખેસવાનું સ્ફટિક રત્નમય સિંહાસન આગળ હોય છે. તેમના ખેસતા પૂર્વે સિંહાસન યથા સ્થાને ગોઠવાઈ જાય છે.

૪ ભગવંત સાથે આકાશમાં ત્રણ છત્ર ચાલે છે, તેઓ ખેસે ત્યારે તે છત્રો મસ્તક પર ઉચિત સ્થાને આવી જાય છે.

૫ વિહાર સમયે જમીનથી ઉચે રત્ન ધ્વજ અને ધર્મ દંડ હોય છે, સમવસરણમાં તે ઉચિત સ્થાને ગોઠવાઈ જાય છે.

૬ ભગવાનના ચાલવાના માર્ગ પર કમળોની શ્રેણી હોય છે. નવ સુવર્ણનાં કમળો ગોઠવેલાં હોય છે. પ્રથમના ખે કમળ પર ભગવાન પગ મૂકે ત્યારે નવમું કમળ આગળ આવીને પ્રથમ સ્થાને આવી જાય છે , આમ કમળ ખદલાતા રહેવાથી ભગવાન સુવર્ણ કમળ પર જ ચાલે છે. કમળો પણ વ્યવસ્થિત રીતે ગતિ કરે છે.

૭ સમવસરણના ત્રણ ગઢ દેવતાઓ રચે છે.

૮ ભગવાનનું મુખ સમવસરણમાં પૂર્વ દિશામાં હોય છે પરંતુ દેવતાઓ દ્વારા થયેલી રચનાથી ચારે દિશામાં ભગવાન ખેઠેલા જોઈ શકાય છે.

૯ સમવસરણના મધ્યમાં અશોકવૃક્ષ હોય છે. તે છત્રની જેમ શોભે છે. તેનો વિસ્તાર એક યોજનનો હોય છે, અને વિહાર વખતે ભગવાનની સાથોસાથ ચાલે છે .

૧૦ ભગવાન ચાલતા હોય ત્યારે માર્ગમાં કાંટાઓ નીચા નમી જાય છે.

- ૧૧ ભગવાન ચાલે ત્યારે માર્ગના વૃક્ષો પ્રણામ કરવા ઝૂકી જાય છે.
 ૧૨ આકાશમાં દુંદુભિ વાગે છે.
 ૧૩ અનુકૂળ પવન વાય છે , સહુને શાતા પ્રેરક લાગે છે.
 ૧૪ ભગવાન ચાલે ત્યારે આકાશમાં પક્ષીઓ પ્રદક્ષિણા કરે છે.
 ૧૫ ભગવાનના વિહાર ક્ષેત્રમાં દેવતાઓ સુગંધી જળ વધાવે છે.
 ૧૬ ઉપરોક્ત ક્ષેત્રમાં દેવતાઓ રંગ-બેરંગી અને સુગંધિત પુષ્પોની વધાઈ કરે છે.
 ૧૭ દીક્ષા સમય બાદ ભગવાનના કેશ, રોમ, નખ વધતાં નથી.
 ૧૮ એક કરોડ દેવતાઓ ભગવાનની સેવામાં તત્પર ઉપસ્થિત હોય છે.

૧૯ બધીજ ઋતુઓ અને પાંચેય ઇન્દ્રિયના વિષયો અનુકૂળ થઈ જાય છે.

ઉપર પ્રમાણે ૩૪ અતિશયોનુ વર્ણન કર્યા બાદ હેમચંદ્રાચાર્ય પાંચમાં પ્રકાશમાં ભગવંતના આઠ પ્રતિહાર્ય વર્ણવે છે. આમાંથી કેટલાક તે ૩૪ અતિશયોમાં આવી જાય છે. આ આઠ પ્રતિહાર્ય (ભગવંતની નિશાનીઓ અને પૂર્વ તૈયારી રૂપ રચનાઓ) આ પ્રમાણે છે.

- ૧ અશોક વૃક્ષ
- ૨ સુર-પુષ્પ વૃષ્ટિ
- ૩ દિવ્ય ધ્વનિ
- ૪ ચામર
- ૫ આસન
- ૬ ભામંડળ
- ૭ દુંદુભિ
- ૮ છત્ર.

આપણે અત્રે પાંચમાં પ્રકાશના છેલ્લાં ચાર શ્લોકોનો અનુવાદ જોઈએ:- =જેમ ચકોર પક્ષીના નયનોને જ્યોત્સના યુક્ત ચંદ્રમા આનંદ આપે છે તેમ તેજના ભામંડળો કરીને આપ ભવ્ય જનોના નેત્રોને પરમ આનંદ આપો છો.

=હે વિશ્વના ઈશ ! આકાશમા રહેલી દુંદુભિ પ્રતિધ્વનિ કરતો જગતમાં સઘળા દેવો સમક્ષ આપનુ ઐશ્વર્ય છે તેમ જાહેર કરે છે.

=ઉત્તરોત્તર રહેલી પુણ્ય ઋદ્ધિના ક્રમ સમાન ઉપરા ઉપરી ત્રણ છત્રો ત્રણ ભુવનનુ આપનુ પ્રભુત્વ દર્શાવે છે

=હે નાથ ! ચમત્કાર ઉપજાવતી આ પ્રાતિહાર્ય લક્ષ્મીને જોઈને ક્યા મિથ્યાદષ્ટિ જનો પણ આશ્ચર્ય નથી પામતા ?

તીર્થંકર ભગવાનના અતિશયોનુ વર્ણન હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના અન્ય ગ્રંથોમાં પણ કર્યું છે. અભિધાન ચિંતામણિના દેવાધિદેવ કાંડમાં પણ આ વર્ણન છે.

યોગશાસ્ત્રના ૧૧મા પ્રકાશમાં ૨૪થી ૪૭ નંબરના છંદમાં અતિશયોનુ વર્ણન છે.

ત્રિષષ્ટિ શલાકા ચરિત્રમાં પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવના સમવસરણના વર્ણનમાં ભગવંતના અતિશયો વર્ણવેલાં છે

છઠ્ઠો પ્રકાર : . વીતરાગ સ્તોત્રના છઠ્ઠા પ્રકાશમાં ભગવાન સમક્ષ દ્વેષભાવ અને શત્રુતા ન ટકી શકે તે દર્શાવેલ છે.

પ્રથમ શ્લોકમાં કહે છે કે: નેત્રને અમૃતમય અંજન સમાને, લાવાણ્યમય પવિત્ર કાયા વાળા આપને જોયા પછી હે પ્રભુ, ઉદાસીન રહેવું દુઃખજનક છે. તેમ કરનારની ગતિ નીચી જ હોય છે. આપના પ્રતિ દ્વેષભાવ ત્યાજ્ય છે. ચિંતામણિ સમાન આપની ઉપેક્ષા પણ અયોગ્ય છે.

ત્રીજા શ્લોકમાં આચાર્યશ્રી સુંદર વાત કહે છે: સમાન શીલ અને ગુણ વાળાને શત્રુતા હોઈ શકે? વળી જેમ ખજવો સૂર્યનો પ્રતિપક્ષી ન ગણાય તેમ સામાન્ય માનવી ભગવાન પાસે વિપક્ષી તરીકે ગણના ન પામી શકે.

હવે પાંચમાં શ્લોકમાં કહે છે-

ત્વાં પ્રપદ્યામહે નાથં, ત્વાં સ્તુમસ્ત્વામુપાસ્મહે ।

ત્વત્તો હિ ન પરસ્ત્રાતા, કિં બ્રૂમ ? કિમુ કુર્મહે ? ॥૫॥

=હે નાથ અમે આપના શરણે છીએ, અમે આપની સ્તુતિ કરીએ છીએ, અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. આપના સિવાય બીજો કોઈ ત્રાતા નથી., એ સિવાય તો અમે શું બોલીએ, શું કરીએ ?

આ પ્રકાશનો બારમો શ્લોક અતિ સુંદર અને મનનીય છે. રાગ દ્વેષ સૌથી મોટા શત્રુઓ છે તેમને જીતવાનું કાર્ય સૌથી કપરું છે તે અહીં દર્શાવે છે-

અનુવાદ:- કદાચ વાયુ સ્થિર થઈ જાય, પર્વત ગળી જાય અને જળમાંથી અગ્નિ થઈ જાય તો પણ રાગ આદિથી ઝસ્ત થયેલાં માણસો આપ્ત પણાને (તીર્થંકર પદને) પામતા નથી.

સાતમા પ્રકાશમાં આચાર્યે ઉપરની વાતોની પૂર્તિ કરી છે. તે પછી આઠમાં પ્રકાશમાં સ્યાદ વાદ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. વસ્તુ તત્વને એકાંતે નિત્ય કે એકાંતે અનિત્ય માનવાથી કૃત નાશ અને અકૃત આગમ નામના બે દોષ લાગે છે. આત્માને પણ માત્ર નિત્ય કે માત્ર અનિત્ય માનવામાં ધર્મો અને સંપ્રદાયો ભૂલ કરી રહ્યા છે. આત્માની અવસ્થા માત્ર નિત્ય અવસ્થા જ છે તેમ સાંખ્ય મત કહે છે અને માત્ર અનિત્ય અવસ્થા છે તેમ ખૌદ્ધ મત કહે છે. અનેકાંત વાદથી જોઈએતો આત્મા નિત્ય અને અનિત્ય બંને છે એમ જૈન દર્શન કહે છે.

વસ્તુના ગુણ માટે પણ એવું જ છે . "એકલી ગોળ કફ કારક છે. એકલી સૂંઠ પિત્તકારી છે પણ ગોળ-સૂંઠના મિલનમાં દોષ નથી" (ગુરુો હિ કફહેતુઃ સ્યાન્નાગરં પિત્તકારણમ્ । દ્વયાત્મનિ ન દોષોઽસ્તિ, ગુરુનાગરભેષજં) આ રીતે અનેક ગુણોના સહ અસ્તિત્વને અવગણી શકાય નહીં જેમ ગોરસ દુધ પણે વિનાશ પામી, દહીં પણે ઉત્પન્ન થાય છે અને જળવાઈ રહે છે તેમ વસ્તુ તત્વ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધૌવ્ય યુક્ત છે. તેની આપે પ્રથમથી જ પ્રરૂપણા કરી છે. જૈન દર્શન વસ્તુની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશમાં માને છે.અહીં વિનાશ એટલે સંપૂર્ણ નાશ નહીં પરંતુ સ્થિતિ પરિવર્તન છે.

હવે નવમાં પ્રકાશમાં જોઈએતો અહીં આચાર્યશ્રીએ ભગવાનનો મહિમા વર્ણવ્યો છે કલિકાલનું પણ મહત્વ છે એમ તેઓ કહે છે.

સુષમાતો વુઃષમાયાં, કૃપા ફલવતી તવ ।

મેહતો મહમૂમો હિ, શ્લાઘ્યા કલ્પતરોઃ સ્થિતિઃ ॥ ૨ ॥

"સુષમા કાળથી દુષમા કાળમાં (કલિકાલ) આપની કૃપા ફળદાયી સમજાય છે. મેરૂ પર્વત કરતાં મરૂભૂમિમાં કલ્પવૃક્ષની સ્થિતિ વધુ પ્રશંસા પાત્ર હોય છે"

ખાકીના શ્લોકોનો અનુવાદ પણ જોઈએ-

હે પ્રભુ જો શ્રદ્ધાવાન શ્રીતા અને બુદ્ધિમાન વક્તાનો સંયોગ મળે તો કલિકાળમાં પણ આપના શાસનનું એક છત્રી સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહે છે. ૩

હે પ્રભુ, અન્ય યુગમાં પણ દુષ્ટ લોકો ઉદ્ધત હોય છે તો પછી દુષ્ટકર એવાં કલિકાલ પર શા માટે ક્રોધ કરવો. ૪

કલ્યાણની સિદ્ધિ માટે કલિકાલ રૂપ કસોટી જ યોગ્ય છે. અગરના ગંધનો મહિમા અગ્નિથી જ વધે છે. ૫

રાત્રીમાં દીપક, સમુદ્રમાં દ્વીપ. મરુભૂમિમાં વૃક્ષ અને ઠંડીમાં અગ્નિ સમાન દુર્લભ આપમા ચરણ કમળની રજ કલિકાલ માં અમને પ્રાપ્ત થયેલ છે. ૬

તમારા દર્શન વિના હું યુગાન્તરોમાં ભટક્યો છું. જેમાં આપનું દર્શન થયું તેવા કલિકાલ ને મારા નમસ્કાર હજો. . ૭

હે પ્રભુ જેમ વિષહારી રત્નથી વિષ યુક્ત સર્પ શીભે છે, તેમ દોષ વગરનાં એવા આપથી બહુ દોષ વાળો કલિકાલ શીભે છે. ૮

મહાકવિ, સમર્થ ગુરુ હેમચંદ્રાચાર્ય કળિયુગના મહિમાને પણ વિશિષ્ટ પણે વર્ણવે છે. કળિયુગતો કસોટીનો સમય છે., અને આવા દુષ્કાળમાં જ અમનેતો તમારા ચરણ કમળની રજ પ્રાપ્ત થઈ છે. યુગો યુગોથી ભવાટવિમાં હું ભટક્યાં કરું છું. પરંતુ મને તારા દર્શન કળિયુગમાં જ થયાં....આ કળિયુગને પણ મારા નમસ્કાર હોજો ! કેવી ભાવના ? કેવી ભકિત રસની પરાકાષ્ટા ?

ત્રંથમાં આગળ જતા દશમાં પ્રકાશમાં આચાર્યશ્રી લોકોત્તર ચરિત્રથી અજાણ માનવી ભગવાનના ગુણોનો પાર ન પામી શકે તેમ સમજાવે છે, તીર્થંકર ભગવાન રાગ દ્વેષથી રહિત હોય છે. તેમની આ ઉપેક્ષા વૃત્તિને માધ્યસ્થ ભાવ પણ કહે છે. જોકે આવી ઉપેક્ષા વૃત્તિ દાખવીને પણ પરીપકારી બની તેઓ મોક્ષ માર્ગ ખતાવે છે. આવી દુર્ઘટ વાત કઈ રીતે ઘટે તેમ તેઓ પાંચમાં શ્લોકમાં પૂછે છે. આ ઉપરાંત એક વિષમતા એ છે કે ભગવાન આમ તો નિત્રંથ છે એટલેકે કોઈ પણ જાતની ત્રંથી વિહિન છે તો બીજી રીતે તેઓ ચક્રવર્તી સમાન છે આ ખંતે શું વિરોધાભાસી ભાવો છે ? ના. ભગવાનનું ચક્રવર્તી પદ એ ધર્મ ચક્રવર્તી પદ છે. કવિની કલ્પનાનો મુક્ત વિહાર મનને ભાવમય બનાવી દે છે.

આના પછી અગિયારમાં પ્રકાશમાં કવિની કલ્પના શક્તિ આ વિષય પર જ આગળ ચાલે છે.

થોડા શ્લોકો જોઈએ-

હે પ્રભુ તમે વિરક્ત છો છતાંયે મુક્તિ રૂપી નારીનો સંગ કરેલો છે, દ્વેષ રહિત છો છતાંયે આંતરિક શત્રુઓનો ધ્વંસ કરેલો છે. અહો ! મહાન આત્માઓનો મહિમા ખરેખર લોક દુર્લભ છે.

અન્યના પરાજયની ઈચ્છા વગરના અને પાપથી ખીતા એવા આપે ત્રણ જગત જીતી લીધા છે. મહાન (પુરુષો)ની એવી ચાતુરી છે !

બારમાં પ્રકાશમાં વૈરાગ્યના મૂર્તિમંત સ્વરૂપ ભગવંતનો મહિમા છે. વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ કઠિન છે. પરંતુ પ્રભુને તે સહજ રૂપે પ્રાપ્ત થયેલ છે. આ પ્રકાશનો છઠ્ઠો અને આઠમો શ્લોક લઈશું-

સુખમાં, દુઃખમાં, ભવમાં કે મોક્ષમાં જ્યારે આપ ઐદાસીન્ય દાખવો છો ત્યારે આપને વૈરાગ્ય જ છે. આપ ક્યા સ્થળે વૈરાગ્યવંત નથી આપ સર્વત્ર વિરક્ત છો (૬).

ઐદાસીન્ય (સમભાવ)માં હોવા છતાં સમસ્ત વિશ્વનો ઉપકાર કરનાર., વૈરાગ્ય નિધાન પરમાત્માને નમસ્કાર હો. (૮)

તેરમાં પ્રકાશમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે હેતુ યા કારણ વિના જ કાર્ય કે પરિણામ સંભવી શકે છે. અકારણ વત્સલ છો. અભ્યર્થના ક્યાં વગર જ ભલુ કરનારા છો અને સંબંધ રહિત એવા બાંધવ છો. ૧ હે વીતરાગ , આપ મુક્તિમાર્ગના પ્રવાસીઓના સહાયક છો, આપ મમતા વગરનાં પણ સ્નિગ્ધ મનવાળા છો માર્જન વગરના પણ ઉજ્જવળ વાણી વાળા છો. પ્રક્ષાલન વગરના પણ નિર્મળ આચાર વાળા છો તેથી જ શરણ કરવા યોગ્ય આપનું શરણ હું ત્રહુ છું. ૨ .

તેરમા પ્રકાશ પછી ચૌદમા પ્રકાશમાં યોગ માર્ગનો ઉલ્લેખ છે . મન વચન અને કાયાનાં કષ્ટ રૂપ વ્યાપારીને તજીને આપે મનમાં રહેલાં શત્રુને નિરૂપયોગી જાણી દૂર કરી દીધુ છે. યોગ માર્ગ એટલે ચિત વૃત્તિઓનો નિરોધ . મન પરનો સવાંગી કાબુ તે યોગ. ઈન્દ્રિયોને કાબુમાં રાખવી તે યોગમાર્ગના પ્રવાસીઓ માટેનું આવશ્યક અંગ છે. અષ્ટાંગ યોગના આઠ પગથીયાં સામાન્ય મનુષ્ય માટે કઠિન છે.

સર્વજ્ઞ ભગવાન માટે તો તે સહજ સાધ્ય છે. આસન જેવી બાહ્ય પ્રવૃત્તિ ક્યાં વગરજ પરમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ રૂપ વૈરાગ્ય યોગ સહજપણે જ પ્રભુને પ્રાપ્ત થયો છે.

નિરંતર ધ્યાન-સમાધિમાં રહેતા સર્વજ્ઞ પરમાત્માને દેહનું ભાન ક્યાંથી હોય ? ચૌદમા પ્રકાશનો સાતમો શ્લોક તે વાત યથાર્થપણે કહી જાય છે

તથા સમાધૌ પરમે ત્વયાત્મા વિનિવેશિતઃ ।

સુષ્ઠો દુ હ્યસ્મિ નાસ્મૌતિ, યથા ન પ્રતિપન્નવાન્ ॥૭૧॥

=આપે સમાધિમાં આત્માને એવો સ્થિર કર્યો છે કે " હું સુષ્ઠી છું કે દુષ્ઠી છું " તેવો આપને ખ્યાલ નથી રહેતો ૭ :

ધ્યાતા ધ્યેયં તથા ધ્યાનં, ત્રયમેકાત્મતાં ગતમ્ ।

इति ते योगमाह त्वयं, क्वं भद्वीयतां परं ? ॥ ८ ॥

=ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાન આ ત્રણે આપનામા એક થયેલાં છે. એવું આપનું યોગ માહાત્મ્ય બીજા કઈ રીતે જાણી શકે ?

હવે આપણે વીતરાગ સ્તોત્રના પંદરમા પ્રકાશનાં પ્રથમ ત્રણ શ્લોક જોઈશું. આમાં આચાર્યશ્રી ખરા હૃદયથી પ્રભુની ગુણ-સ્તુતિ કરે છે. હે પ્રભુ જગતનો જય કરનારા આપના અન્ય ગુણો તો દૂર રહો, તમારી શાંત અને ઉદાત મુદ્રા વડે જ ત્રણ જગત વશ થયેલાં છે. ૧ હે પ્રભુ જેમણે મોહ વડે ઈન્દ્રથી પણ મહાન એવા આપનો અનાદર કર્યો છે તેમણે ખરેખર તો મેરુ પર્વતને તૃણ ગણ્યો છે અને સમુદ્રને ખાબોચીયું ગણ્યું છે. ૨

જે મુર્ખ લોકોએ અજ્ઞાનથી આપનું શાસન સ્વીકાર્યું નથી તે લોકોના હાથમાંથી ચિંતામણી રત્ન પડી ગયું છે અને પ્રાપ્ત થયેલું અમૃત પણ નિરર્થક ગયું છે. આના પછી સાતમા અને આઠમા શ્લોકમાં ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે જેમણે પોતાના જીવનને ઘડ્યું છે તેવા પુણ્યશાળીઓને અને જે ભૂમિમાં પ્રભુના ચરણ પડ્યાં છે તે ભૂમિને વંદન કરવામાં આવે છે, અનુવાદ આ પ્રમાણે છે.

=જેમણે આપના શાસનના અમૃત રસથી આત્માને સદાય સિંચિત કરેલ છે તેમને અમે હાથની અંજલિ કરી નમીએ છીએ અને તેમની ઉપાસના કરીએ છીએ...૭

=જે ભૂમિમાં આપના ચરણના નખના અંશો ચિરકાળ ચુડામણિ રુપ પ્રસ્થાપિત થયાં છે તે ભૂમિને નમસ્કાર. આથી વધારે અમે શું કહીએ ?.....૮

હવે સોળમા પ્રકાશમાં આચાર્યશ્રી ભગવદ્ ભક્તિના એક અંશરુપ તત્વ તે આત્મ નિંદા તત્વનો આશ્રય લે છે "આ જીવ અનાદિ ભવભ્રમણમાં અથડાઈ રહ્યો છે. વાસનાના વમળોમાં ફંગોળાઈ રહ્યો છે. રાગ રુપી સર્પના વિષથી તે વ્યાપ્ત છે અને ક્રોધાદિકથી મર્કટની જેમ તે નાર્યો છે ધર્મ માર્ગને જાણવા છતાં, ઓળખવા છતાયે મેં મારી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ ધર્મ તરફ વાળી નથી. મોહ રુપી ચોરી જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના મારા ત્રણ રત્નોને હરી જાય છે. :

તે બાદ સાતમા શ્લોકમાં કહે છે- ભાન્તઃ તીર્થાનિ દષ્ટસ્ત્વં મયા એકઃ તેષુ તારકઃ =હું બહુ તીર્થોમાં ભય્યો તેમાં એક તમને જ મેં તારક જોયાં.

રાગ દ્વેષમાં ડૂબેલા માનવના આત્માનો પણ આ અવાજ છે. તીર્થ યાત્રાએ જઈ જઈને થાકેલા માનવીના હૃદયનો આ પોકાર છે. પરમ પૂજ્ય એવા હેમાચાર્ય એક અસાધારણ માનવ હતાં. તેઓ ન તો રાગ દ્વેષમાં ડૂબેલા હતાં કે ન તો તીર્થ યાત્રાઓ કરીને થાકેલા સાધુ હતાં., આમ છતાંયે આત્મનિંદાના શ્લોકોની ગુંથણી કરીને આચાર્યશ્રી નમ્રતાની પરાકાષ્ટા દાખવે છે. વીતરાગ પરમાત્મા આગળ પોતે કોણ ? તેમના મહિમાનો પાર કોણ પામી શકે ? પૃથ્વી પરનો પામર માનવી તો નહીં જ. આસક્તિઓમાં ડૂબેલો માનવી સારી રીતે ધર્માચરણ કઈ રીતે કરી શકે ? તીર્થોમાં ભટકવાથી સાચી ધર્મ સાધના થાયકે ? આચાર્યશ્રી સામે અનેક પ્રશ્નો છે પરંતુ પ્રશ્નોના ઉત્તરો તેઓ જ પૂરાં પાડે છે. સાચો તારક કોણ ? સઘળા તીર્થો જોયાં પણ તારક તો મેં એકજ જોયો અને તે છે વીતરાગ દેવ આ વીતરાગ દેવની ખુલ્લા હૃદયે આચાર્યશ્રી કૃપા યાચના કરે છે

=હે તાત તમે જ જ્ઞાતા છો, તમે જ એક કૃપાળુ છો, બીજું કોઈ નથી અને કૃપાને પાત્ર મારા સિવાય અન્ય બીજો કોઈ નથી તો જે યોગ્ય લાગે તે કરશો. ૯

પરમકૃપાળુ પરમાત્મા દયાના સાગર છે. શરણે આવેલો માનવી દયાની ભીખ માગે છે દેવ, ગુરુ, ધર્મની ઉપાસના કરનારો જ ખરો કૃપાપાત્ર..., તે જ પ્રભુ કૃપાને લાયક છે. ખુલ્લા દિલે આચાર્યશ્રી પ્રભુ સમક્ષ એકરાર કરે છે. કૃપાનો યાચક હોય તે સર્વ માન મૂકીને પ્રભુને શરણે આવે છે. આત્મગઢાં પછીનું સ્વભાવિક પગથીયું શરણ અને સમર્પણ છે તેથી સત્તરમાં પ્રકાશમાં સમર્પણ ભાવ છલોછલ ભયો છે. પ્રથમ શ્લોકમાં જ કહે છે:-

=હે નાથ પોતાના કરેલા દુષ્કૃતની ગઢાં અને સુકૃતની અનુમોદના (ખરાબ કામની નિંદા અને સારા કામને ટેકો) કરતો હું, અન્ય કોઈ શરણ વગરનો એવો આપના ચરણના શરણે આવ્યો છું.

થયેલું અને અનુમોદન પામેલું-મન વચન અને કાયાનું મારુ પાપ મિથ્યા થાઓ અને ફરી તેવી પાપ પ્રવૃત્તિ ન થાય તે પ્રકારની અભિલાષા અહીં દર્શાવી છે. જૈન ધર્મમાં અતિ મહત્વના અંગ સમાન ક્રમાપનાના ભાવને હેમચંદ્રાચાર્યે આ સત્તરમાં પ્રકાશના છઠા શ્લોકમાં ઉતાર્યો છે.

=હું સહુને ખમાવુ છું, અને સહુ જીવો મને ક્ષમા કરો. આપનું એકનું જ શરણ મહેલા મને તે સર્વ જીવો પ્રત્યે મૈત્રી ભાવ હજો ૬

एकोऽहं नास्ति मे कश्चिन्नचाहमपि कस्यचित् ।

त्वदङ्घ्रिप्रशरणस्थस्य, मम दैन्यं न किञ्चन ॥ ७ ॥

=હું એકલો જ છું મારુ કોઈ નથી, હું કોઈનો નથી. હવે તારા ચરણોમાં આવેલા મને જરાય દીનતા નથી. ૭

શરણે આવેલ ભક્ત ઘડીભર દીન બની જાય છે, પરંતુ તેજ કહે છે કે હવે મારે દીનતા કેવી ? હવે ચિંતા કે ઉપાધિ શાના ? હવે તો હું પ્રભુનાં શરણે છું. મારી જાતને મેં એવી સમર્પિત કરી દીધી છે કે મારા સુખ દુઃખ અને મનોભાવો મારા નથી રહ્યા. આ સંજોગોમાં

દીનતાતો કઈ રીતે સંભવે ? પ્રભુના શરણે આવેલો પરમ ભક્ત હવે તો એટલું જ માગે કે મારી ઉપેક્ષા ન કરશો. "મા મુંચ:" હવે તજી દેશો નહીં અઢારમાં પ્રકાશમાં પ્રભુને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રભુ વીતરાગ દેવ છે તેમને કઈ રીતે ઓળખવા ? ઘણા પ્રયત્ને પણ અલ્પ મતિવાળો તેમને ઓળખી શકતો નથી. સાધારણ મનુષ્યના મનમાં ન ખેસે તેવી અસાધારણ વાતથીજ ખુદ્ધિશાળી જનો તેમનો પરિચય મેળવી શકે. અલ્પ મતિવાળાને તો ભગવાનનું સ્વરૂપ ગ્રાહ્ય જ નથી કારણકે જગત ક્રોધ, લોભ અને ભયથી વ્યાપ્ત છે. .

ઓગણીશમાં પ્રકાશમાં કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય તેમની આ અદભૂત રચના દ્વારા જૂદી જ ભૂમિકાએ લઈ જાય છે. પ્રથમ શ્લોકમાં કહે છે કે હે નાથ, હું આપના દિલમાં વસુ એતો દુર્લભ છે પણ આપ જ મારા દિલમાં વસો., મારે આથી વિશેષ કંઈ જોઈતું નથી. અન્ય દેવો ગુસ્સે થાય ત્યારે શ્રાપ પણ આપે છે અને ખુશ થાય ત્યારે વરદાન આપે છે. આપ એવા દ્વંદ્વમાં પડતાં નથી. આપનામાં રાગ દ્વેષનો અભાવ છે તેથી આપ પ્રસન્ન થાવ અને મોક્ષનું ફળ આપો એવી કલ્પના હું કરતો નથી પરંતુ એટલું તો હે નાથ હું અવશ્ય માનું છું કે આપનામાં મૂકેલી દઢ શ્રદ્ધા અને અખૂટ ભક્તિ કલ્પવૃક્ષની જેમ ચોક્કસ ફળદાયી નીવડે છે.

જૈન ધર્મ સિદ્ધ ભગવંતોને નમસ્કાર કરે છે તેની પાછળ તેઓ વરદાન આપે તેવી ભાવના તો હોતી નથી. મોક્ષ ગતિને પામેલ એ ભવ્યાત્મા અનંત અવ્યાબાધ સુખમાં સ્થિર છે. તેમને કોઈ સ્વરૂપ નથી, વર્ણ નથી. નથી મનના ભાવો કે ઈચ્છાઓ. આવા સિદ્ધ ભગવંતોની સાચી ઉપાસના કઈ રીતે થાય ? હેમચાર્ય અનન્ય ભાવે પ્રભુનું શરણ સ્વીકારે છે. છતાંયે સંસારી મનુષ્યોને નીચેના શ્લોકો દ્વારા અમૂલ્ય ખોધ આપે છે.

જોતરાગ ! સર્વર્થાતસ્તવાજ્ઞાપાલનં પરમ્ ।

આજ્ઞાઃસરાઢ્ઢા વિરાઢ્ઢા ચ જિવાય ચ ભવાય ચ ॥ ૪ ॥

=હે વીતરાગ, આપની સેવા કરતાં આપની આજ્ઞાનું પાલન પરમ કલ્યાણવંતું છે. આજ્ઞા પાલનથી મોક્ષ છે અને ઉત્થાપનથી ભવ-ખંધન છે.

અહીં આચાર્ય એક જ શ્લોકમાં સંપૂર્ણ ખૂલાસો કરે છે. માત્ર જિનેશ્વરની સેવા નહી, જિન આજ્ઞાનું પાલન મહત્વનું છે. જિન આજ્ઞાના પાલનથી જ મોક્ષ ગતિ પ્રાપ્ત થશે અને આજ્ઞા વિરુદ્ધ વર્તન કરવાથી જન્મ મરણના ફેરામાં ફ્યાં કરવું પડશે. તો જિનેશ્વરની આજ્ઞા શું છે ?

=સદાકાળ આપની આજ્ઞા હેય અને ઉપાદેય વિષેની છે. આશ્રવ સર્વથા હેય છે અને સંવર હંમેશા ઉપાદેય છે, ખાસ અર્થ-ભગવાનની આજ્ઞા સાવ સીધી સાદી છે. શું હેય એટલે કે છોડવા જેવું છે અને શું ઉપાદેય એટલે ત્રહણ કરવા જેવું છે તે સમજી લેવું. આશ્રવ સર્વથા છોડવા યોગ્ય છે. આશ્રવ એટલે કર્મ ખંધનના દ્વારો., કષાય (ક્રોધ, લોભ, માન અને મોહ) પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયો, પ્રમાદ વગેરે આશ્રવ છે. આનાથી કર્મ ખંધાય છે તેથી તેનો ત્યાગ કરવો. ધર્મના મૂળ તત્ત્વો: સત્ય, શીચ, ક્ષમા, માર્દવ, સરળતા, નિર્લોભતા, તપ, સંયમ, અપરિત્રહ અને બ્રહ્મચર્ય ઈત્યાદિથી કર્મ ખંધનમાં જકડાવું પડતું નથી., તેથી તે ત્રહણ કરવા યોગ્ય છે. આગળના શ્લોકમાં આ સીધા સાદા જ્ઞાનને" અર્હતિ મુદ્ધિ" તરીકે ઓળખાવેલ છે. અર્હત ધર્મનું મુદ્ધી જ્ઞાન તે આ જ જ્ઞાન.. આશ્રવ અને સંવરને ઓળખીને એકનો ત્યાગ અને બીજાનો સ્વીકાર તે જ જિનાજ્ઞા પ્રમાણેનું કર્તવ્ય., તેથી દીનતાનો ત્યાગ કરીને જિનાજ્ઞા પાલનથી જીવો કર્મ રૂપી પીંજરમાંથી મુક્ત થાય છે તેનો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

આકાલમિયમાજ્ઞા તે હેયોપાદેયગોચરા ।

આશ્રવઃ સર્વથા હેય ઉપાદેયસ્ત્ત્વ સંવરઃ ॥ ૫ ॥

આમ ધર્મનો અને કર્તવ્યનો આચાર્યશ્રી મહિમા ગાય છે. અહિંસા, સંયમ અને તપનો આ મહાન ધર્મ સર્વ જીવોના કલ્યાણ અર્થે આચરવામાં આવે તેજ સાચી ભક્તિ, ઓગણીસમાં પ્રકાશમાં આ મહત્વની વાત રજૂ કરીને વીસમા અને છેલ્લા પ્રકાશમાં હેમચંદ્રાચાર્ય પરમકૃપાળુના ચરણોના અભિલાષી બનીને તેમની સ્તુતિ કરે છે.

શ્લોક નં. ૬,૮, અને ૬ નો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે.

હે પ્રભુ સદાયે તમારા દર્શન માટે મારા નેત્રો આતુર હો. તારી ઉપાસના માટે મારા હસ્તો સદાયે તત્પર હો, તારા ગુણ શ્રવણ કરવા માટે મારા કર્ણો સદાયે સાવધ રહો ૬

હે પ્રભુ હું તમારે આધીન-પ્રોષ્ય છું, દાસ છું ,સેવક છું, કિંકર છું. હે નાથ માત્ર ॐ એટલું જ કહીને મારો સ્વીકાર કરો, અન્ય કશું માંગતો નથી. ૮

શ્રી હેમચંદ્રસુરિએ રચેલાં આ વીતરાગ સ્તવથી કુમારપાળ ભુપાળ ઈચ્છિત એવું ફળ પ્રાપ્ત કરો ૬

સમર્પણ ભાવની અને દાસત્વની પરાકાષ્ઠા દર્શાવીને સ્તોત્રના રચયિતા હેમાચાર્ય, કુમારપાળ રાજાનું ભલું ઈચ્છે છે. જૈન ધર્મની પ્રભાવના કરનાર કુમારપાળ ભુપાળને ઈચ્છિત ફળ એટલે કે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાવ તેવી અભિલાષા સેવીને આચાર્યશ્રી વીતરાગ સ્તોત્રને પૂર્ણ કરે છે.

શ્રી મહાદેવ સ્તોત્ર

મહાદેવ, શંકર ભગવાનની આરાધના હિંદુ ધર્મના ભાવિકો તો કરે જ છે પરંતુ જૈન મતમાં પણ મહાદેવનો ઉલ્લેખ તથા આરાધનાની વાતો છે જ. કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે મહાદેવ સ્તોત્રમાં મહાદેવ કોને કહેવાય તેની સુંદર વ્યાખ્યા કરેલ છે. વળી ખજા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર એમ ત્રણ વિવિધ રૂપો એક નથી તેમ પણ પ્રતિપાદિત કરેલ છે. મહાદેવના સ્વરૂપના વિષયમાં હિંદુ ધર્મમાં પણ ભિન્ન, ભિન્ન માન્યતાઓ છે, આ સ્તોત્ર શિવ , મહાદેવના મૂળ અર્થને ધ્યાનમાં રાખીને મહાદેવ-સ્તુતિ કરે છે. વળી જૈન ધર્મના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર રૂપ ત્રણ રત્નો એટલે ખજા, મહેશ્વર , વિષ્ણુ છે એમ જણાવેલ છે. મહાદેવ સ્તોત્રની રચના એટલું તો પુરવાર કરે છે કે હેમચંદ્રાચાર્ય સર્વ ધર્મ સમભાવી હતાં. આ સ્તોત્રનો અંતિમ શ્લોક તો આ માટે ખૂબ જ જાણીતો છે.

સ્તોત્રની રચના સીધી અને સરળ છે. સકલાર્હત સ્તોત્ર જેટલી કઠિન ભાષા આમાં નથી. સકલાર્હતમાં આવતાં લાંબા લાંબા શબ્દોની જગ્યાએ આમાં ટૂંકા. સરળ અને સચોટ શબ્દો છે. સકલાર્હતમાં ભાષા વૈભવ તથા કલ્પના વિહાર ખત્રે છે તો અહીં મુખ્યત્વે તર્કશુદ્ધ સમર્પણ ભાવ છે. અત્રે મહાદેવ સ્તોત્રનાં ખ્યાં જ શ્લોકોનું ભાષાંતર આપવાને બદલે મુખ્ય શ્લોકોનો રસાસ્વાદ કરાવેલ છે.

પ્રશાન્તં દર્શનં યસ્ય સર્વભૂતાઝમ્યપ્રદમ્ ।

મદ્ગુહ્યં ચ પ્રશસ્તં ચ શિવસ્તેન વિમાલ્યતે ॥ ૧ ॥

પ્રથમ કહે છે કે શિવ કોને કહેવાય ? શિવ એટલે જ શુભ અને કલ્યાણકારી. શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે છે.

જેનું દર્શન શાંત-સૌમ્ય છે, જે સર્વ પ્રાણીઓને અભય દેવા વાળા, મંગલકારી છે, પ્રશસ્ત છે તે જ શિવ કહેવામાં આવે છે.

શંકર ભગવાન મંગલ મૂર્તિ છે, તેમની સન્મુખ જોતાં જ, તેમનાં દર્શન કરતાં જ તેમનું સૌમ્ય મુખ જોઈને શાંતિનો આધિભાવ થાય છે. શિવનું બીજું નામ મહેશ્વર., હવે મહેશ્વર શું છે તે કહે છે.

=જેમણે મહત્વથી (મહિમાથી), ઐશ્વર્યથી, મહેશ્વરપણુ પ્રાપ્ત કર્યું છે, રાગ દ્વેષથી રહિત છે એવા મહેશ્વર રુપે ઓળખાનારા દેવને હું વંદન કરુ છું

મહેશ્વરપણુ પ્રાપ્ત કઈ રીતે થાય ? પોતાના મહિમાથી અને ઐશ્વર્યથી અને રાગ દ્વેષના શમનથી એટલે આવા ગુણો અને ભાવોથી યુક્ત એવા મહેશ્વરને વંદન હોજો

આચાર્યશ્રી ત્યારબાદ મહા-દેવની વ્યાખ્યા દર્શાવતાં શ્લોકો રજૂ કરે છે

જેનામાં લોકાલોકને પ્રકાશ કરનારું મહાજ્ઞાન હોય, મહા દયાળુ હોય, મહા ઈન્દ્રિય નિગ્રહ હોય, મહાન પ્રકારનું ધ્યાન હોય, અંતરંગ શત્રુઓને હણનારા મહા વિજેતા હોય તે મહાદેવ કહેવાય છે. મહા મદને તેમણે વિવર્જિત કરેલ છે, મહાલોભથી વિનિર્મુક્ત છે. મહાગુણથી સમન્વિત છે તે મહાદેવ કહેવાય છે. મહા રાગ, મહા દ્વેષ, મહા મોહને હણનાર મહાદેવ કહેવાય છે. મહા કામને તેમણે જીતેલ છે, મહા ભયથી વિવર્જિત છે. મહા વ્રતના ઉપદેશક છે તે મહાદેવ કહેવાય છે. તેઓમાં મહા આનંદ છે, તેઓ મહાજ્ઞાની છે, મહાયોગી છે , મહાન તપ કરનારા છે તથા મહામૌની અને મહા પરાક્રમી પણ છે. તેઓ મહા ધૈર્યવાન છે. મહા શીલ છે મહા ગુણી છે. મહા ક્ષમાવાન છે તે મહાદેવ કહેવાય છે. આમ શ્લોક નં ૩ થી ૧૩ સુધીમાં મહાદેવના વિશિષ્ટ અર્થો અને ગુણો દર્શાવીને આચાર્યશ્રી તેમની પ્રશંસા તથા સ્તુતિ કરે છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય શિવ તથા જિન બન્ને એક જ છે તેમ દર્શાવવાનો નમ્ર પ્રયાસ કરે છે. નીચેનો શ્લોક તેનું સુંદર ઉદાહરણ છે

પરમાત્મા સિદ્ધિપ્રાપ્તૌ વાહ્યાત્મા તુ ભગન્તરે ।

અન્તરાત્મા ભવેદ્દેહે હત્યેષ ત્રિવિધઃ શિવઃ ॥ ૧૮ ॥

=સિદ્ધિ મળવાથી પરમાત્મા (સિદ્ધ ગતિ-મોક્ષ મળે તે અવસ્થા તે સિદ્ધ અથવા પરમ-આપ્ત અવસ્થા.) ભવાંતરે (એક ભવથી બીજા ભવમાં બમણે) બાહ્યાત્મા અને અંતર દેહથી અંતરાત્મા આમ ત્રણ પ્રકારે શિવ કહેવાય છે. ઉપરોક્ત કથન તીર્થકરને પણ એ જ રીતે લાગુ પડે છે.

જૈન દર્શન સાથેનું સામ્ય નીચેના શ્લોકમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

एकमूर्तिल्लयो भागा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

त एव च पुनरुक्ता ज्ञानचारित्रदर्शनात् ॥ २० ॥

એક જ સ્વરૂપનાં ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન ભાગો છે અને તે છે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર. આ ત્રણેયને શબ્દાન્તરે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રથી ઓળખી શકાય છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એક જ મૂર્તિ હોવા છતાંયે જૂદા જૂદા ત્રણ મૂર્તિમંત અંશો છે

હવે નીચેનાં પ્રશ્નો દ્વારા આચાર્ય બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ વિષે પૂછે છે અને અંતે તેનો ઉત્તર તેઓ પોતે જ આપે છે.

કાર્યનું ફળ વિષ્ણુ છે, ક્રિયા બ્રહ્મ છે, કારણ મહેશ્વર છે તો કાર્ય કારણ સંપન્ન એકમૂર્તિ કઈ રીતે હોઈ શકે ?

બ્રહ્માના પિતા પ્રજાપતિ છે, માતા પદ્માવતી છે જન્મ નક્ષત્ર અભિજિત છે., વિષ્ણુના પિતા વસુદેવ છે, માતા દેવકી છે, જન્મ નક્ષત્ર રોહિણી છે., શંકરના પિતા પેદાલ છે, માતા સાત્યકી છે, જન્મ નક્ષત્ર મૂળ છે

આમ ત્રણેમાં માતા પિતા અલગ અલગ છે, જન્મ નક્ષત્ર અલગ અલગ છે તો ત્રણેયને "એક મૂર્તિ" કઈ રીતે ગણી શકાય ?

બ્રહ્માનો વર્ણ રક્ત (લાલ) છે. વિષ્ણુનો વર્ણ કૃષ્ણ (કાળો) છે અને મહેશ્વરનો શ્વેત છે તો એક મૂર્તિ કઈ રીતે કહેવાય

બ્રહ્મા અક્ષયત્રી છે (અક્ષનું લાંછન છે) મહેશ્વર ત્રિશુળના લાંછન વાળા છે. વિષ્ણુ શંખ ચક્રથી ઓળખાય છે તો એક મૂર્તિ કઈ રીતે કહેવાય ?

બ્રહ્મા ચતુર્ભુજ છે, મહેશ્વર ત્રિનેત્રી છે, વિષ્ણુ ચતુર્ભુજ છે તો એક મૂર્તિ કઈ રીતે કહેવાય ?

બ્રહ્માનો જન્મ મથુરામાં થયો હતો. મહેશ્વરનો રાજગૃહમાં થયો હતો, વિષ્ણુનો દ્વારિકામાં થયો હતો તો એક મૂર્તિ કઈ રીતે કહેવાય ?

બહુમાનું વાહન હંસ છે, મહેશ્વરનું વાહન વૃષભ છે.
વિષ્ણુનું વાહન ગરુડ છે તો એક મૂર્તિ કઈ રીતે કહેવાય ?

બહુમા પદમહસ્ત છે (હાથમાં કમળ છે) મહેશ્વર
ગુલપાણિ (હાથમાં ત્રિશુલ વાળાં) છે , વિષ્ણુ ચક્રપાણિ છે તો એક
મૂર્તિ કઈ રીતે કહેવાય ?

બહુમા સત્યયુગમાં જનમ્યાં હતાં, મહેશ્વર ત્રેતામાં અને
વિષ્ણુ દ્વાપરમાં થઈ ગયાં તો એક મૂર્તિ કઈ રીતે ?

ઉપરનાં પ્રશ્નોનાં જવાબમાં નીચેનો શ્લોક છે

જ્ઞાનં વિષ્ણુઃ સદા પ્રોક્તં બ્રહ્મા ચારિત્રમુચ્યતે ।

સમ્યક્ત્વં તુ શિવઃ પ્રોક્તમર્હન્મૂર્તિસ્ત્રયાત્મિકા ॥ ૩૩ ॥

=જ્ઞાન સદાયે વિષ્ણુ કહેવાય છે, ચારિત્ર બહુમા કહેવાય
છે, સમ્યક્ત્વ એ શંકર છે આમ ત્રણેય અર્હત મૂર્તિઓ ત્રિવિધ
સ્વરૂપધારી છે.

પુરાણોમાં મહાદેવનાં આઠ સ્વરૂપો વર્ણવ્યા છે આ
આઠ તે પૃથ્વી, પાણી, પવન, હુતાશન, યજમાન, આકાશ સૌમ તથા
સૂર્ય છે. આ આઠ પદાર્થોને હેમચંદ્રાચાર્ય આઠ ગુણોમાં નિરૂપે છે.
ક્ષમા તે પૃથ્વી છે, નિર્મળતા તે જળ છે, નિઃસંગીપણુ તે વાયુ છે
(રાગ દ્વેષ રહિત હોવુ તે વાયુ સમાન છે) યોગ છે તે હુતાશન
અગ્નિ છે. આત્મા પોતે યજમાન છે (તપ, દાન, દયાથી આત્મા
યજમાન બને છે) સૌમ્ય મૂર્તિ સ્વરૂપ તે ચંદ્ર છે અને જ્ઞાનનો
પ્રકાશ તે સૂર્ય છે આમ આઠેય ગુણોનું શંકરમાં આશીપણ છે.

મહેશ્વરને આચાર્યશ્રી અર્હત્ પણ કહે છે. જૈન દર્શનમાં
અર્હત્ એટલે શ્રી વીતરાગ પ્રભુ. અરિહંત કે તીર્થંકર એમ કહે છે.
અત્રે અરિહંતની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે.

અકારેણ ભવેદ્વિષ્ણૂ રેફે બ્રહ્મા વ્યવસ્થિતઃ ।

હકારેણ હરઃ પ્રોક્તસ્તસ્યાઽન્તે પરમં પદમ્ ॥ ૩૨ ॥

=આદિ અક્ષર "અ"કારથી વિષ્ણુ થાય છે રેફથી બહુમા
થાય છે "હ"કારથી હર (શંકર) થાય છે તેના અંતે આવેલ ખિંદુ તે
પરમ તત્ત્વ યાને મોક્ષ છે.

"અ"કાર ધર્મ તત્ત્વનું પરમ જ્ઞાન છે. રેફ ચારિત્ર પદ છે તેથી જ્ઞાનનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ પમાય છે. "હ"કારથી રાગ દ્વેષને હણાય છે તે શ્રદ્ધા છે અને મહાદેવ છે. અર્હતમાં છેલ્લે ન કાર આવે છે અને તે પરમપદ સૂચવે છે.

આમ વિધ વિધ રૂપે મહાદેવ સ્તોત્રમાં હેમચંદ્રાચાર્ય ભગવાન શંકરની પ્રશસ્તિ કરે છે. વિવિધ વ્યાખ્યાઓથી વિવિધ પ્રકારે તેમાં સર્વ ગુણોનું નિરૂપણ કર્યું છે. મહાદેવ સ્તોત્રના અંતે હેમચંદ્રાચાર્યનું પ્રખ્યાત વક્તવ્ય છે. કહે છે કે મહારાજા સિદ્ધરાજ સાથે તેઓ જ્યારે ભગવાન શંકરના મંદિરે ગયાં ત્યારે આ ગાથા બોલેલાં. સર્વધર્મસમભાવનાં પ્રતીક સમાન આ ગાથા નીચે પ્રમાણે છે

भवबीजाऽङ्कुरजनना. रागादयः क्षयमुपगता यस्य ।

ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥ ૪૪ ॥

=જે દેવના ભવનાં કારણરૂપ રાગ દ્વેષ નષ્ટ થઈ ગયાં છે તે કોઈ પણ દેવ હો, બ્રહ્મા હો, વિષ્ણુ હો, શંકર હો. કે જિનેશ્વર હો તેમને મારા પ્રણામ છે.

ઉપરોક્ત કથન હેમચંદ્રાચાર્યને ગુજરાતનાં ધાર્મિક સંતો-આચાર્યોમાં અને વિદ્વાનોમાં અત્રસ્થાન અપાવે છે. પ્રખર જ્ઞાન અને સર્વગ્રાહી દષ્ટિ એ તેમનાં મહાન ગુણો હતાં તેથી જ યથાર્થરૂપે તેમને જ્યોતિર્ધર કહેવાયાં છે.

આ ગ્રંથ લેખનમાં મારા સ્વ. પિતાશ્રી જગજીવનદાસ માવજી કપાસીની પૂણ્ય સ્મૃતિ મારા માટે પ્રેરણાત્મક બની રહી હતી. વિ. કપાસી

યોગ-શાસ્ત્ર-

યોગ શાસ્ત્ર ગ્રંથ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ચૌલુક્ય વંશના કુમારપાળ રાજાની અતિ આગ્રહ ભરી વિનંતિથી રચ્યો છે તેમ આ ગ્રંથમાં છેલ્લે આચાર્યશ્રી પોતે જ જણાવે છે. કુમારપાળને યોગ સંબંધી થોડી ઘણી માહિતી અન્ય ગ્રંથો પરથી મળી હતી, પરંતુ યોગનો સવાંગી ખ્યાલ મેળવવા માટે તેણે આચાર્યશ્રીને વિનંતિ કરી હતી., અને તેથી જ તેમણે આ ગ્રંથની રચના કરી હશે. કુમારપાળ ચરિત્રમાં પણ દર્શાવેલ છે કે કુમારપાળે યોગશાસ્ત્ર કંઠસ્થ કર્યું હતું. યોગશાસ્ત્રમાં બાર પ્રકાર અથવા પ્રકરણ છે. મૂળ ૧૨૦૦ શ્લોક છે. યોગશાસ્ત્ર અને વીતરાગ સ્તોત્ર એ કુમારપાળની માનીતી રચનાઓ હતી. યોગશાસ્ત્રના સ્વાધ્યાય બાદ જ તે પોતાની દૈનિક ક્રિયાઓ આરંભતો હતો. ગ્રંથની શરુઆતમાં જ આચાર્યશ્રી મહાવીરસ્વામીને ભાવપૂર્વક વંદન કરે છે.

નમો દુર્વારરાગાદિ, વૈરિવાર-નિવારિણે ।

અર્હતૈ યોગિનાથાય, મહાવીરાય તાયિને ॥૧॥

=ઘણી મહેનતથી દૂર કરી શકાય તેવા રાગ વગેરે શત્રુઓના સમુહનું નિવારણ કરનાર અર્હત, યોગીઓના નાથ અને રક્ષણ આપનાર મહાવીર પ્રભુને હું નમન કરુ છું

મહાવીર સ્વામી યોગીઓના નાથ છે. યોગ વિષેના ગ્રંથમાં પ્રથમ નમન યોગીઓનાં નાથને જ હોય. આ યોગીનાથે રાગાદિ શત્રુઓને હણ્યાં છે. યોગની સિદ્ધિ આ જ હોઈ શકે. યોગથી સમદષ્ટિ અને કરુણા આવે છે તેથી બીજા શ્લોકમાં મહાવીર સ્વામીની સમદષ્ટિ અને કરુણાનો ઉલ્લેખ છે.

મહાવીરના ચરણને સ્પર્શ કરનારા બે હતાં, એક ચંડ કૌશિક જેણે ચરણસ્પર્શ કર્યો પણ દંશ દીધો અને બીજા ઈન્દ્ર જેમણે ચરણને સ્પર્શ કરીને વંદન કર્યાં. બંનેના સ્પર્શ પાછળ ભાવ અલગ અલગ હતાં. ચંડ કૌશિકમાં ક્રોધ હતો, ઈષ્યાની આગ અને વૈરના વિષ હતાં. ઈન્દ્ર દેવનાં મનમાં ભક્તિભાવ હતો પરંતુ બંને પ્રત્યે મહાવીર સ્વામીએ સમાન દષ્ટિથી જોયું, તેમની કરુણા અપાર

હતી.સતત ઉપસર્ગો કરનાર સંગમ પર તેમને દયા જ આવી. અરેરે આ સંગમ ખિચારો! મને દુખી કરવાના પ્રયત્નોમાં પોતે જ કેટલો દુખી થઈ ગયો. મહાવીરની આંખો કરુણા ભીની બની. અપરાધ કરવાવાળા જીવો પ્રત્યે પણ કૃપા દાખવનાર વીર જિનની આચાર્ય સ્તુતિ કરે છે. યોગની કદાચ આ સૌથી મોટી લાઠિ છે. મહાવીર સ્વામીના જે જે ગુણોને અહીં વાંદવામાં આવ્યા છે તે યોગ માર્ગના સાધકને અંતિમ સાધ્ય છે તેમ ગણાય.. ત્રંથમાં આગળ જતાં આચાર્યશ્રી યોગની અન્ય લાઠિઓ પણ વર્ણવે છે. યોગથી પાપોનો નાશ તો થાય જ છે પણ યોગ એક ઔષધિયે છે. તેનાથી વાત પિત અને કફનુ શમન થઈ શકે છે. યોગથી જે અમત્કારિક લાઠિઓ થાય છે તે પણ તેમણે કહી છે. :

યોગથી આકાશમાં ચાલવાની લાઠિ, નિગ્રહ-અનુગ્રહ કરવાની લાઠિ., અવધિ તથા મનઃ પર્યાય જાણવાની લાઠિ એ સઘળી યોગરૂપી કલ્પવૃક્ષની વિકસિત એવી પુષ્પોની શોભા છે. યોગથી ભરત ચક્રવર્તિને આરિસાભુવનમાં કેવળજ્ઞાન થયું મરુદેવી માતા મોક્ષ પદ પામ્યાં. દઢ પ્રહારીને પાપોમાંથી મુક્તિ મળી. પાપ કરનાર ચિલાતિપુત્ર પણ પાપકર્મમાંથી મુક્તિ મેળવી શક્યો એવા યોગનો મહિમા વર્ણવતાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે:-

ચતુર્વર્ગેકમણીર્મોક્ષો, યોગસ્તસ્યચ કારણમ્ ।
જ્ઞાનશ્રદ્ધાનચારિત્ર, રુપરત્નત્રયં ચ સઃ ॥

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ તેમાં મોક્ષ સૌથી અગત્યનો છે અને મોક્ષ મેળવવા માટે યોગ કારણભૂત બની શકે છે, યોગ એટલે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનો સુમેળ. મહર્ષિ ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે : 'સમ્યક્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રાણિ મોક્ષ માર્ગઃ' અત્રે તેજ વાત જૂદી રીતે કહેવામાં આવી છે . જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્રથી યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે અને યોગ દ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્રંથમાં જ્ઞાન યોગ, દર્શન યોગ અને ચારિત્ર યોગ એમ પ્રાથમિક વર્ગીકરણ કર્યું છે. જ્ઞાન યોગ એટલે તત્ત્વનું સ્વરૂપ જાણવું તે. જીવ-અજીવનું સ્વરૂપ, સ્થાવર અને ત્રસ જીવો. ત્રસ જીવોમાં બે ઈન્દ્રિય, ત્રણ ઈન્દ્રિય, ચાર ઈન્દ્રિય અને પાંચ ઈન્દ્રિય જીવો આવે. સ્થાવરમાં પાણીના જીવો અગ્નિનાં જીવો, વાયુનાં જીવો, વનસ્પતિના જીવો આવી જાય. તેઓ સ્થિર હોય છે. સ્થિરનો અર્થ અહીં સ્થાવર નામ કર્મ વાળા જીવ ગણાય છે.

અજીવ તત્ત્વમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, કાળ અને પુદ્ગલ એમ પાંચ પ્રકારો છે. જીવને ચેતના અને ઉપયોગ હોય છે. અજીવ અચેતન હોય છે. ગતિમાં સહાયક નિર્જીવ પદાર્થ -વાતાવરણ-તેનું નામ ધર્માસ્તિકાય. સ્થિર રહેવામાં સહાયક પદાર્થ તે અધર્માસ્તિકાય. આકાશ એટલે જગ્યા. દરેક પદાર્થ જગ્યા રોકે છે આકાશ તત્ત્વ પદાર્થને અવગાહના આપે છે, જગ્યા આપે છે. કાળ પણ એક પદાર્થ છે. કાળના અણુઓ હોય છે. અણુઓની ગતિ એટલે સમય. આકાશના સર્વ પ્રદેશમાં કાળના અણુઓ વ્યાપ્ત છે. પુદ્ગલમાં રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ હોય છે. અજીવ તત્ત્વમા માત્ર પુદ્ગલને જ રૂપ છે બીજા અરૂપી છે. પુદ્ગલ ના વિવિધ સમુહો-વર્ગાણાઓ-જીવને વળગે છે તેને કર્મબંધ થયો કહેવાય છે. વિવિધ પ્રકારની કર્મ વર્ગાણાઓ આત્માને કલુષિત કરે છે. મન,વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિઓથી કર્મ વર્ગાણા આત્મા તરફ ખેંચાય છે. આત્માની આવી કલુષિતતાને કર્મ તરીકે ઓળખાવાય છે. જીવ-અજીવનું અને કર્મબંધનનું સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે જ્ઞાન યોગ.

કર્મ ખંધનમાંથી કઈ રીતે છૂટવું તે પણ જાણવું આવશ્યક બની રહે છે. નવા કર્મોને અટકાવવા તેનું નામ સંવર. કર્મો જે રીતે ખંધાય છે તેના સ્વભાવ-સ્થિતિ, સમુહ અને ઘનતા તે બધી બાબતોને "ખંધ" કહેવાય છે. કર્મોને ખંખેરી નાખવા, આત્માને પુનઃ સ્વચ્છ બનાવવો તે ક્રિયાનું નામ નિર્જરા., અને છેલ્લે કર્મ ખંધનમાંથી આત્માનો છૂટકારો તેનું નામ મોક્ષ.

દર્શન યોગ:- દર્શન એટલે શ્રદ્ધા. ઊંડી સમજણ અમે નિર્મળ શ્રદ્ધા એટલે દર્શન યોગ. ચારિત્ર યોગ:- ચારિત્ર યોગમાં પ્રથમ તો યમ એટલે કે પાંચ મહાવ્રતોનું પાલન કરવું. અહિંસા, સત્ય, અશૌચ, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિત્રહ આ પાંચ મહાવ્રતો છે. હેમચંદ્રાચાર્યે આ પાંચેય વ્રતો અને તેમાં થતી સ્ખલનાઓનો પણ યોગ-શાસ્ત્રમાં વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. પાંચ વ્રતથી ચારિત્ર પાલન થાય છે, પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ તે પાલનમાં સહાયભૂત બને છે.

પાંચ સમિતિ:- (૧)ઈયાં સમિતિ: હાલતા, ચાલતા વિવેક અને યોગ્યતા

(૨)ભાષા સમિતિ: બોલવામાં વિવેક

(૩)એષણા સમિતિ: આહાર ગ્રહણમાં વિવેક

(૪)આદાન નિક્ષેપ સમિતિ: વસ્તુ લેવા મૂકવા,વાપરવામાં વિવેક

(૫)ઉત્સર્ગ સમિતિ: મળ મૂત્ર સહિત કોઈપણ ફેંકી દેવાની વસ્તુમાં કાળજી.

ત્રણ ગુપ્તિ:- (૧)મનોગુપ્તિ: મનના સંકલ્પ વિકલ્પથી દૂર રહી આત્મભાવમાં રહેવું તે

(૨)વચન ગુપ્તિ: બોલવામાં સંયમ અને યોગ્ય નિયમ પાલન

(૩)કાય ગુપ્તિ: શરીરની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં સંભાળ રાખવી તે. હેમચંદ્રાચાર્ય ગૃહસ્થો માટેનો ચારિત્ર ધર્મ સમજાવે છે. ગૃહસ્થે નીચે પ્રમાણેના ૩૫ નિયમો પાળી નીતિમય જીવન વ્યતિત કરવું જોઈએ.

- ૧ ન્યાયથી પૈસો કમાવવો
- ૨ શિષ્ટ આચારની પ્રશંસા કરવી
- ૩ સરખા ગોત્રે વિવાહ કરવા
- ૪ પાપ ભીરુ ખનવુ
- ૫ પરંપરાગત યોગ્ય આહાર , વસ્ત્રાદિ જાળવી રાખવા
- ૬ નિંદા ન કરવી
- ૭ ઘરમાં જવા આવવાના અનેક દ્વાર ન રાખવા
- ૮ સારાની સોખત કરવી
- ૯ માતા પિતાને વંદન કરવાં
- ૧૦ રાજ્ય ભય કે રોગ ભય વાળા સ્થાનનો ત્યાગ કરવો
- ૧૧ મદિરા ત્યાગ કરવો
- ૧૨ આવક પ્રમાણે ખર્ચ રાખવો
- ૧૩ દેશ તેવો વેશ કરીને વસ્ત્રો પરિધાન કરવાં
- ૧૪ ધર્મ પ્રવૃત્તિ કરવી
- ૧૫ ધર્મ શ્રવણ કરવું
- ૧૬ અજીર્ણ થાય તો (અને તેવા) ભોજનનો ત્યાગ કરવો
- ૧૭ ભોજન સમયે પ્રમાણમાં જમવુ
- ૧૮ પરસ્પર અનુકૂળતાથી ધર્મ અર્થ, કામ સાધવા
- ૧૯ દીનની અને સાધુની યથા શક્તિ સેવા કરવી
- ૨૦ કદાત્રહનો ત્યાગ કરવો
- ૨૧ ગુણીનો પક્ષપાત કરવો
- ૨૨ મનાઈવાળી જગ્યાએ ન જવુ
- ૨૩ શક્તિ અનુસાર જ કાર્યનો આરંભ કરવો
- ૨૪ જ્ઞાન વૃદ્ધિ હોય તેનો સત્કાર કરવો
- ૨૫ પોષવા લાયક માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્રાદિનું પોષણ કરવુ
- ૨૬ કાર્ય શરુ કરતાં પહેલા લાભાલાભનો વિચાર કરવો

- ૨૭ વસ્તુ, અવસ્તુ., કૃત્ય અકૃત્યમાં વિશેષજ્ઞ
 બનવું
 ૨૮ ઉપકારીને હંમેશા યાદ રાખવા
 ૨૯ વિનય દાખવવો
 ૩૦ લજ્જાવાન થવું
 ૩૧ દયાવાન થવું
 ૩૨ સૌમ્ય વર્તન દાખવવું
 ૩૩ કોઈનુંયે કાર્ય કરવામાં તત્પરતા દાખવવી
 ૩૪ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સરને દૂર
 રાખવા
 ૩૫ ઈન્દ્રિયોને વશમાં રાખવી તેના ગુલામ ન
 થવું

ગૃહસ્થનાં આ ૩૫ નિયમો માત્ર ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ધોરણે જ નહીં, પરંતુ તેમાં વ્યવહારમાં રહી, સંસારના કાર્યો કરતાં કરતાં બધાં સાથે હળી મળીને રહેવું તેમ બતાવવામાં આવ્યું છે. રોજિંદા જિવનમાં ખુદ્ધિ અને વિવેકને વાપરીને જીવવાના આ નિયમો છે. કેવા આહાર-વિહાર અને કેવા વસ્ત્રો પહેરવા તેની ભલામણ છે.. વિપરિત પરિબળોમાં સંપૂર્ણ પણે વિચાર કરીને શું કરવું અને શું ન કરવું તેની અહીં સાદી શિખામણ છે.

દરેક જગ્યાએ દરેક સમયે આ ૩૫ ગુણો સહુને એકસરખા લાગુ પડે છે. સુખી- સંતોષી જીવન જીવવાની આ ચાવી છે. યોગ માર્ગમાં પ્રવેશ કરનાર ગૃહસ્થ માટે આ પ્રાથમિક આવશ્યકતાઓ છે. પ્રથમ પ્રકાશ પછી હવે દ્વિતીય પ્રકાશમાં આચાર્યશ્રી ગૃહસ્થ માટે સમ્યક્ત્વ શું છે તે સમજાવે છે. દેવ, ગુરુ, ધર્મમાં શ્રદ્ધા અને સુખુદ્ધિ તેનું નામ સમ્યક્ત્વ અને તેનાથી વિપરિત મનોદશા તેનું નામ મિથ્યાત્વ.

સમ્યક્ત્વના પાંચ લક્ષણો છે: શમ એટલે કે પરમ શાંત રસનો ભાવ, સંવેગ એટલે મોક્ષ સુખ જ સાચું સુખ છે તે ભાવના , નિર્વેદ એટલે સંસારના સુખની અનિત્યતા સમજીને તેમાંથી છૂટવાના પ્રયત્નો, અનુકંપા એટલે દયા અને આસ્તિકતા એટલે શ્રદ્ધા. આ પાંચ સમ્યક્ત્વના ચિહ્નો છે.

સમ્યક્ત્વના પાંચ ભૂષણ છે. ધર્મની વૃદ્ધિ અને પ્રભાવના, ભકિત, જિન શાસનમાં પ્રવિણતા, તીર્થ સેવા અને સૌથી અગત્યનું ભૂષણ તે ધર્મમાં અડગતા અથવા સ્થિરતા. જેમ સમ્યક્ત્વના પાંચ ભૂષણ છે તેમ પાંચ દૂષણ પણ છે. શંકા, આકાંક્ષા, વિચિકિત્સા (સંદેહ), મિથ્યા દષ્ટિની પ્રશંસા અને મિથ્યા ધર્મનો પરિચય આ પાંચ દૂષણોથી સમ્યક્ત્વ દૂષિત થાય છે.

બીજા અને ત્રીજા પ્રકારમાં હેમચંદ્રાચાર્ય બાર વ્રતોનું સવિસ્તર વર્ણન કરે છે ગૃહસ્થના માટે પ્રથમ પાંચ વ્રત અણુવ્રત છે, પછીના વ્રતો ગુણવ્રતો અને શિક્ષાવ્રતો કહેવાય છે. આ બાર વ્રતોનાં નામ અને તેને લગતાં થોડાં શ્લોકો જોઈશું

પ્રથમ વ્રત અહિંસા-

આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ સુઃસ્વદુઃખે પ્રિયાપ્રિયે ।

ચ્રિતયન્નાત્મનોઽનિષ્ટાં હિંસામન્યસ્ય નાચરેત્ ॥ ૨૦ ॥

=જેમ પોતાને સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે તેમ સર્વ જીવોને આત્મવત્ ગણીને, અનિષ્ટ એવી હિંસાનું આચરણ ન કરવું જોઈએ.

દીર્યમાણઃ કુશેનાપિ યઃ સ્વાંગે હંત દૂયતે ॥

નિર્મત્નુ સ કથં જંતૂનંતયેઽજિજ્ઞિતાયુષૈઃ ॥ ૨૪ ॥

=જે માનવી પોતાના અંગે કુશ (એક ઘાસ) નું તૂણ વાગવાથી દુભાય છે તેઓ તીક્ષ્ણ હથિયાર વડે નિર્દોષ પ્રાણીઓને કંઈ રીતે મારતા હશે ?

અહિંસાનો મહિમા અહીં આચાર્યશ્રી સારી રીતે વર્ણવે છે. નાનકડી પણ અણીદાર સળી વાગવાથી આપણને દુઃખ થાય છે. તો મોટા હથિયારથી મુંગા પ્રાણીઓને આપણે મારીએ તો કેટલું દુઃખ થાય દાખલા દલીલ સાથે આચાર્યશ્રી અહિંસાનો મહિમા આગળ વર્ણવે છે. જૈન ધર્મમાં અહિંસા અગ્રસ્થાને છે. બધું જ કરવામાં આવે , સર્વ રીતે ધર્માચરણ કરવામાં આવે પરંતુ અહિંસા પાલન ન કરવામાં આવે તો એવા ધર્માચરણનું ફળ મળતું નથી.

વળી બીજા ધર્મોમાં હિંસક યજ્ઞો થાય છે તેના પર પણ આચાર્ય રોષ ઠાલવે છે. પિતૃઓના નિમિત્તે કરાતી હિંસા પણ સર્વથા ત્યાજ્ય છે. અહિંસા સર્વ જીવોને હિતકારી છે, સંસારરૂપી મરુભૂમિમાં અમૃતની સરવાણી છે, દુઃખના દાવાનળ માટે વખાત્રતુના મેઘની શ્રેણી સમાન છે, ભવભ્રમણ કરનારાઓ માટે પરમ ઔષધિ છે.

૨ અહિંસા પછીનું ખીજુ આણુપ્રત છે સત્ય.

સત્ય અને અસત્ય કોને કહેવાય, અસત્ય ખોલવાથી થતા ગેરફાયદા વર્ણવીને સત્યનો મહિમા નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે

જ્ઞાનચારિત્રયોર્મૂલં સત્યમેવ વદન્તિ ચે ।

ધાત્રી પવિત્રીક્રિયતે તેષાં ચરણરેણુમિઃ ॥ ૬૩ ॥

=જેઓ જ્ઞાન અને ચારિત્રના મૂળ સમાન સત્યને જ ખોલે છે તેઓની ચરણરજથી આ પૃથ્વી પવિત્ર થાય છે.

૩ ત્રીજુ છે અસ્તેય પ્રત:- ચોરીનો અને વાણ દીધેલ વસ્તુઓનો ત્યાગ.

૪ ખલ્મચર્ય પ્રત:- આ પ્રતની ચર્ચામાં આચાર્યશ્રી સ્ત્રી સંગના દોષો વર્ણવીને ખલ્મચર્યના પાલનનો સદુપદેશ આપે છે.

૫ પાંચમુ આણુપ્રત અપરિત્રહ પ્રત છે:- અહીં પરિત્રહથી થતા દોષનુ વર્ણન કરતા કહે છે:

પરિગ્રહમત્વાદ્દિ મજ્જત્યેવ ભવામ્બુઘૌ ।

મહાપોત્ત ઇવ પ્રાણી ત્યજેચસ્માત્પરિગ્રહમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

=જેમ ખૂબ જ ભારવાળુ મોટુ વહાણ સમુદ્રમાં ડૂબી જાય તેમ પરિત્રહના મમત્વથી પ્રાણીઓ ભવસાગરમાં ડૂબે છે., તેથી પરિત્રહનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

પરિત્રહ વિષેના વચનોની સમાપ્તિમાં અંતે આચાર્યશ્રી કહે છે-

અમરાઃ કિંકરાયન્તે સંતોષો યસ્ય ભૂષણમ્ ।

=જેનુ સંતોષ એ ભૂષણ છે તેના પ્રત્યે દેવો પણ દાસની જેમ વર્તન દાખવે છે.

૬ હવે પછીનું પ્રત ગુણપ્રત છે અને તે દિક્વિરતિ પ્રત કહેવાય છે. દશે દિશાઓના જવા આવવાના નિયમો ખનાવીને તેને અનુસરવાની જૈન ધર્મ ભલામણ કરે છે. દરેક દિશાએ અમૂક અંતરથી વધારે પ્રવૃત્તિ ન કરવી તેવો તેમાં આશય છે. આ પ્રકારના પ્રતથી ધંધા રોજગારને લગતા નિયમો પણ ખંધાય છે.

૭ સાતમુ પ્રત ભોગોપભોગ પરિમાણનુ છે.

પ્રથમ તો ભોગ-ઉપભોગની વ્યાખ્યા કહે છે: જે વસ્તુ એક જ વાર ભોગવવામાં આવે (દા.ત. અનાજ, પાન, વિલેપન ઇ.) તે ભોગ અને જે વારંવાર ભોગવી શકાય (વસ્ત્ર, આશન, શય્યા ઇ.) તે ઉપભોગ કહેવાય છે., આ વર્ણન પછી કેટલાંક અભ્યાસને વર્ણવે ગણ્યા છે તે આ પ્રમાણે:

દારુ, માંસ, માખણ. મધ, ઉંખર જેવા પાંચ જાતના ટેટા, કંદમૂળ. અજાણ્યા ફળ, રાત્રિ ભોજન, કાચુ દુધ, દહીં.છાસ, કઠોળ મિશ્ર,વાસી અનાજ, બે દિવસથી વધારે વાસી દહીં, તથા ખગડેલુ અનાજ.

માંસ ભક્ષણ અને રાત્રિભોજન વિષે અનેક સુંદર શ્લોકો યોગશાસ્ત્રમાં આપેલાં છે. પ્રાણીઓને હણનાર, માંસ વેચનાર, રાંધનાર, વેચાતુ લેનાર, ખાનાર, અનુમોદન આપનાર.ખવરાવનાર એમ સહુ કોઈ હિંસા આચરે છે. જે માનવીઓ સુદર દિવ્ય ભોજનો હોવા છતાં માંસ ખાય છે તે અમૃતનો ત્યાગ કરીને ઝેર પીવે છે રાત્રિભોજનના દોષ વિષે પણ ઘણા શ્લોકો છે. આચાર્ય શ્રી કહે છે કે વેદના જાણકારો સૂર્યને ત્રણ તેજના પુંજરૂપ માને છે, તે સૂર્યના કિરણોથી પાવન થઈને શુભ કર્મો કરવા જોઈએ. રાત્રે આહુતિ, સ્નાન .શ્રાદ્ધ , દેવતાર્ચન, અને દાન ન કરવાં, ખાસ કરીને રાત્રિભોજન તો ન જ કરવું.

સૂર્યાસ્ત પછી નાભિકમળ અને હૃદય કમળ સંકોચ પામે છે તેથી અત્યંત નાના જીવોનું ભક્ષણ થઈ જાય છે તેથી રાત્રિ ભોજન ન કરવું.

૮ આઠમું વ્રત અનર્થ દંડ વિરમણ છે:

અનર્થ દંડની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય શ્રી કહે છે-, પાપકર્મનો ઉપદેશ,હિંસા થાય તેવા સાધનો આપવા અને નિષ્કાળજી ભયુ' આચરણ આ ચારેય વસ્તુઓ પોતાના માટે હોય તો અર્થ દંડ અને અન્યને માટે હોય તો કે અન્ય ઉપર કરવામાં આવેતો અનર્થ દંડ. આવા અનર્થ દંડનો ત્યાગ કરવો.

હવે પછીના છેલ્લા ચાર વ્રતો શિક્ષાવ્રત તરીકે ઓળખાય છે.

૬ નવમું વ્રત અથવા પહેલું શિક્ષાવ્રત: સામાયિક- કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય સામાયિક એટલે શું તે ખૂબજ સ્પષ્ટતાથી, સહેલાઈથી અને સુંદર રીતે સમજાવે છે

આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનનો ત્યાગ કરીને તથા જાણી જોઈને કરેલા કર્મોનો ત્યાગ કરીને એક મુહૂર્ત પર્યંત જે સમભાવમાં રહેવું તેને સામાયિક વ્રત કહે છે. સામાયિક એ જૈન ધર્મની અણમોલ ભેટ છે. સર્વ પ્રકારના સાવધ વ્યાપારોનો ત્યાગ કરીને એટલે કે મન, વચન, કાયાની કર્મ જન્ય પ્રવૃત્તિઓ છોડી દઈને સમભાવમાં સ્થિત થવું. આ સમયે આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન ન કરવાં એટલે કે ખોટા સંકલ્પ- વિકલ્પ., શોક, ભય ચિંતા, પ્રલાપ છોડવા તે આર્તધ્યાનનો ત્યાગ કર્યો કહેવાય. ગુસ્સો ઈર્ષ્યા છોડવા તે રૌદ્રધ્યાનનો ત્યાગ કહેવાય.. આ બંને ધ્યાનો અપધ્યાન છે તેથી ત્યાજ્ય છે. જૈન ધર્મ તો કહે છે કે જ્યારે આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન બંધ થાય ત્યારે આપોઆપ ધર્મધ્યાન પ્રગટે છે. સામાયિકનો સમય બે ઘડી એટલે એક મુહૂર્તનો છે આટલા સમય દરમ્યાન એકાંતમાં શાંત જગ્યાએ શાંતિથી સમતા ભાવ કેળવીને સ્વાધ્યાય ઈ. કરવા તે સામાયિક છે. સામાયિકથી કર્મ નિર્જરા થાય છે

૧૦ દશમુ વ્રત દેશાવકાશિક વ્રત છે: આ વ્રત છઠ્ઠા દિક્પિરતિ વ્રતનો વિસ્તાર સમાન છે., છઠ્ઠા વ્રતમાં કઈ દિશાએ, ક્યાં સુધી કેવી પ્રવૃત્તિ કરવી તેનો સર્વ સામાન્ય નિયમ છે. આ નિયમ હંમેશ માટેનો હોય છે. દશમાં વ્રતમાં રોજ બ રોજ જરૂરિયાત મુજબ નિયમ લેવાની. વાત છે

દા.ત. છઠ્ઠા વ્રત પ્રમાણે કોઈને એવો નિયમ હોય કે મારુ ક્ષેત્ર ૩૦૦ કિલોમીટર સુધી છે તો દસમાં વ્રતમાં અમૂક દિવસો પુસ્તુ તે ક્ષેત્રને હજીયે ઘટાડી શકાય અને તે પુસ્તુ વ્રત ત્રહણ કરી શકાય.

૧૧ પૌષધ વ્રત-

પૌષધનો મહિમા ખૂબ જ છે. શ્રાવકે પર્વના દિવસે યા તો અમૂક પસંદગીના દિવસે સાધુની જેમ જીવન ગાળવું જોઈએ. પૌષધ શાળામાં કે ઉપાશ્રયમાં જઈને આ વ્રતનું પાલન કરવું વધારે ઉચિત છે.

૧૨ છેલ્લું વ્રત:- અતિથિ સંવિભાગ વ્રત-

સાધુઓને અને અતિથિઓને ચાર પ્રકારે દાન કરવું. આહાર, પાત્ર, વસ્ત્ર અને રહેવાની જગ્યા. આ વ્રતને અતિથિ સંવિભાગ વ્રત કહે છે.

બાર પ્રતોની સમજણ બાદ બારિય પ્રતોના અતિચાર આવે છે. ક્યાંક ભૂલ થાય, ગફલત થાય, વિરુદ્ધ કામ થાય, ઐર્હ્ય વધતું થાય તેને અતિચાર કહેવાય. શ્રાવકે અતિચાર સમજીને તે વિષે સાવધાની કેળવવી.

ત્રીજા પ્રકાશના ઉત્તરાર્ધમાં શ્રાવક એટલે શું ? શ્રાવકનું કર્તવ્ય શું ? તેની દિનચર્યા ક્યા પ્રકારની હોઈ શકે તે વિષે શ્લોકો આપેલાં છે. બાર પ્રતના પાલનમાં રત, સાત ક્ષેત્ર (સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા, પ્રતિમા. દેરાસર અને જ્ઞાન)માં ધન ખર્ચનાર અને દીન જીવોને મદદ કરનાર મહા શ્રાવક કહેવાય. શ્રાવકે રાત્રીની છેલ્લી બે ઘડી બાકી હોય ત્યારે જાગૃત થઈ, નવકાર મંત્રની સ્તુતિ કરી. પોતાનો ધર્મ શું છે, ક્યુ ફૂળ છે ? પોતાના પ્રતો અને નિયમો ક્યા ક્યા છે તે સઘળુ વિચારી, પ્રભુને નમસ્કાર કરી, પચ્ચખાણ કરી, દેવાલય જવુ ત્યાં ભગવાનની સેવા પૂજા કરવી. શ્રાવકે ગુરુનુ પણ યથા યોગ્ય સન્માન કરવુ. વિધિવત્ નમસ્કાર કરવાં, સાંજ પડ્યે પોતાના સાંસારિક કાર્યોથી નિવૃત્ત થઈ, પૂજન, અર્ચન, પ્રતિક્રમણ કરવાં. શ્રાવકે આ પ્રમાણે ભાવના સેવવી.

જૈન ધર્મથી વિમુખ્પ થઈ (રહિત થઈ) હું ચક્રવર્તિ થાઉ કે ન થાઉ, પણ જૈન ધર્મ વાસી થઈ દાસ કે દરિદ્ થાઉ તે પણ મને માન્ય છે. શ્રાવકને કાયોત્સર્ગ ભાવના પણ હોય છે.

મહાનિશાયાં પ્રકૃતે કાયોત્સર્ગે પુરાદૂર્બહિઃ ।

સ્તંભવત્સ્કંધકર્ષણં વૃષાઃ કુર્યુઃ કદા મયિ ॥૧૪૩॥.

=મધ્ય રાત્રીએ, ગામની બહાર, કાયોત્સર્ગ મુદ્દામાં ઊભેલા મને બળદો થાંભલો માનીને તેમની પીઠ ક્યારે ઘસશે ?

કાયોત્સર્ગ એટલે કાયાનો ત્યાગ. શરીરના ભાવોનો અને મનના ભાવોનો ત્યાગ. આત્માનુ શરીરથી અળગાપણુ. આવી દશામાં સ્થિત માનવી થાંભલા સમાન જ હોય, આ દશાની થોડી વારપણ પ્રાપ્તિ થવી તે અભિલાષા શ્રાવક સેવે તે અત્યોત્તમ ગણાય. અંત સમયે સાચો શ્રાવક સંલેખના જ ઈચ્છે. અંતિમ અવસ્થાએ કષાયોનો ત્યાગ કરી, સમતાભાવમાં રહી, અનશન દ્વારા શરીર ત્યાગ કરે. જીવનમાં આ પ્રકારે જ્ઞાન. દર્શન, ચારિત્રનું આચરણ કરનાર મોક્ષ પામી શકે છે.

ચતુર્થ પ્રકાર

ચોથા પ્રકારના પ્રારંભે હેમચંદ્રાચાર્ય આત્મજ્ઞાન વિષે વાત કરે છે, જે આત્માથી આત્માને ઓળખે છે, તે જ સત્ ચાશિત્ર છે, તે જ જ્ઞાન છે અને તે જ દર્શન છે.

આત્મભાવમાં રહેવાની વાત, સ્વ સ્વભાવમાં રહેવાની વાત જેમ દીગંબર આચાર્ય કુંદકુંદાચાર્ય તેમના સમયસાર ગ્રંથમાં સમજાવે છે તેમ અહીં સર્વજ્ઞ એવા હેમચંદ્રાચાર્ય તે જ વાત વિશિષ્ટ રુપે યોગશાસ્ત્રમાં વણી લે છે.

अयमात्मैवः चिद्रूपः शरीरी कर्मयोगतः ।

ध्यानाग्निदग्धकर्मा तु सिद्धात्मा स्यान्निरंजनः ॥४॥

પોતાના સ્વ સ્વભાવમાં રહેલો આ આત્મા જ કર્મના યોગથી શરીરને ધારણ કરે છે અને તે ધ્યાનના અગ્નિથી કર્મને ખાળીને નિરંજન સ્વરુપ સિદ્ધાત્મા થાય છે.

આત્મા સ્વયં પોતે જ શુદ્ધ, ખુદ્ધ હોય છે તે આત્મા સ્વભાવમાં (આત્મભાવમાં) સ્થિત હોય છે. શુદ્ધાત્મા કર્મથી ખરડાય છે અને કર્મના સંયોગે દેહ ધારણ કરીને ચાર ગતિના ફેરા ફેરે છે. ધ્યાનનો પ્રખળ અગ્નિ આવા કર્મખંધનોને છેદી નાખવા, ખાળી નાખવા સમર્થ છે. કર્મની નિર્જરા થાય ત્યારે આત્મા ફરી પાછો નિજ સ્વરુપમાં આવે છે. આત્માની દેહ રહિત અંતિમ અવસ્થા એટલે જ સિદ્ધગતિ કે મોક્ષ. યોગમાં અંતિમ ધ્યેય તો ધ્યાન દ્વારા સિદ્ધગતિ જ મેળવવાનું છે. યોગ તો સાધન છે, સાધ્ય છે મોક્ષ. યોગ દ્વારા ધ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે, ધ્યાનથી કર્મની નિર્જરા થાય છે. સંસારી જીવ યોગની સાધના વ્યવસ્થિત રીતે જ કરી શકે, કરવી જોઈએ.

યમ અને નિયમ પ્રથમ આવે. ક્રોધ-લોભ-મોહ-માન રુપી કષાયોને જીતવા જોઈએ. સાચા અર્થમાં ગૃહસ્થ ધર્મ પાળવો અને ઈન્દ્રિયોને વશમાં રાખીને જીવવું તે જ ખરેખર તો યમ અને નિયમ કહેવાય. મનની શુદ્ધિ ન હોય તો માત્ર શરીર શુદ્ધિનો અર્થ નથી. મનની શુદ્ધિ વગરનાં યમ-નિયમ કષ્ટદાયક ખની રહે છે

मनोरोधे निरुध्यन्ते कर्माण्यपि समंततः ।

अनिरुद्धमनस्कस्य प्रसरन्ति हि तान्यपि ॥३८॥

=મનને રોકવાથી સર્વ પ્રકારના કર્મો રોકાય છે, અને જેણે મનને કાબુમાં રાખ્યું નથી તેના કર્મો વધતાં જ જાય છે.

આગળ ચાલતાં પૂજ્ય આચાર્યશ્રી 'મનઃ કપિ અયં' કહીને મનને વાંદરાની ઉપમા આપે છે. આ વાંદરો લાંપટ છે અને વિષ પરિભ્રમણના હેતુરૂપ છે તેને પ્રયત્નથી રોકી રાખવો મન.સહેલાઈથી કાબુમાં ન રહે તો પ્રયત્ન પૂર્વક કાબુમાં રાખવું રહ્યું.મન કાબુમાં રહી શકે અને અને મન શુદ્ધિ થઈ શકે એટલે વિચારોમાં નિર્મળતા આવે, કોઈનાયે પ્રતિ રાગ દ્વેષ ન રહે., સાચા અને સારા કાર્યોમાં મન પરોવાયેલું રહે તથા આધ્યાત્મિક વલણ પ્રગટે. મન શુદ્ધિ થાય તોજ ધ્યાન સફળ થાય. મન શુદ્ધિ વગર મોટા તપસ્વીઓના ધ્યાન પણ નિરર્થક બની રહે છે. બાહ્ય ઉપવાસો અને માત્ર આસન કે પ્રાણાયામથી ધ્યાનની લાભિ થતી નથી. મન શુદ્ધિ વગરનાં આ કષ્ટદાયક ઉપાયો જ બની રહે છે.

મનશુદ્ધિના કેટલાંક ઉપાયો વર્ણવેલા છે. તેમાં પ્રથમ આવે છે સમભાવ. નિવાંણપદની આકાંક્ષા સેવનારાઓએ સમભાવરૂપી શસ્ત્ર વડે રાગ અને દ્વેષનો વિજય કરવાનો છે. પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે એકસરખો ભાવ રાખવો તેટલું જ નહીં પણ માનવ માનવમાં પણ શત્રુ હોય કે મિત્ર હોય સહુ પ્રત્યે સરખો આદરભાવ રાખવો. સમભાવના અવલંબનથી કર્મનો નાશ કરી શકાય છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે સમભાવથી ખરેખર કર્મોનો નાશ થાય ખરો કે ? અને થાય તો કઈ રીતે થાય ? સમભાવ હોયતો સ્વાર્થવૃત્તિ હોતી નથી. મારા તારા પણાની ભાવના હોતી નથી. નિરાહંકારિત્વ હોય છે. કોઈ પોતાને ગાળ દે કે પ્રશંસા કરે, સમભાવી જીવ માટે બધું જ સરખું હોય છે તેના માટે તો માત્ર દેહ જ નહીં પરંતુ સંસારની માયા પ્રત્યે પણ મારા તારાપણુ હોતુ નથી.. નિંદા અને પ્રશંસાની ભાવના દેહ પ્રત્યેના મમત્વ સાથે સંકળાયેલી હોય છે. આ મમત્વ ચાલ્યું જાય તો નિંદાથી દુઃખ નથી થતુ અને પ્રશંસાથી ફૂલાઈ જવાતુ નથી. સમભાવની સાચી વ્યાખ્યા જ આ છે. સ્વ પ્રત્યે અને પર પ્રત્યે

- એક સરખો ભાવ. સુખ અને દુઃખમાં પણ એક સરખો ભાવ. જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યેના વૈરભાવનો ત્યાગ કરીને સર્વ પ્રત્યે સ્નેહભાવ કેળવનાર સાધુ કહેવાય છે. સમભાવના પ્રતાપે જ સ્નેહભાવનો દીપક પ્રગટાવી શકાય છે. અહીં આચાર્ય શ્રી કહે છે કે નિર્મમત્વથી સમભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. આ માટે ખાર ભાવનાઓનો આશ્રય લેવો જોઈએ. ખાર ભાવનાઓ આ પ્રમાણે ૧ અનિત્ય ભાવના-સંસારમાં કશું કાયમી કે નિત્ય નથી તે ભાવના. ૨ અશરણ ભાવના-આ સંસારમાં ક્યાંયે સાચું શરણ નથી તે ભાવના. ૩ સંસાર ભાવના-આ પંખીનો મેળો છે, આપણે ભવ ભ્રમણમાં ફરી રહ્યા છીએ તે ભાવના. ૪ એકત્વ ભાવના-આપણે એકલાં જ જન્મીએ છીએ અને એકલાં જ મરીએ છીએ તે વિષયક વિચારો. ૫ અન્યત્વ ભાવના-ધન સગાં-વહાલાં આપણાથી અલગ છે તે ભાવના. ૬ અશુચિ ભાવના-શરીર પોતે અશુદ્ધ છે તે ભાવના.,મમત્વના ત્યાગમાં મદદરૂપ થઈ પડે છે. ૭ આસ્ત્રવ ભાવના-અશુભ પ્રવૃત્તિઓ આત્માને દુષિત કરે છે તેનાથી બચવું જોઈએ તે પ્રકારની ભાવના. ૮ સંવર ભાવના-અશુભ વૃત્તિઓને દૂર કરીને, શુભ વૃત્તિઓમાં મન લગાવવું, પાપ કર્મથી દૂર રહેવું. ૯ નિર્જરા ભાવના-તપશ્ચર્યા વગેરેથી કર્મમાંથી મુક્તિ મળે છે તે પ્રકારે કર્મ બંધન તોડવાની ભાવના . ૧૦ લોકસ્વરૂપ ભાવના-આ લોક, લોકનું સ્વરૂપ તથા સર્વ પ્રકારના જીવ અજીવનું જ્ઞાન અને તેમાંથી સર્વ પ્રત્યે સ્નેહભાવ. ૧૧ બોધિ દુર્લભ ભાવના-સદ્ધર્મ મળવો મુશ્કેલ છે, મળે તો તેમાં શ્રદ્ધા પ્રગટ થવી મુશ્કેલ છે. શ્રદ્ધા પૂર્વક ધમાંચરણ કરવું જ જોઈએ તે ભાવના.

૧૨ ધર્મ સ્વાખ્યાત ભાવના-જિનેશ્વર ભગવાને સુંદર ધર્મ સમજાવ્યો છે. ધર્મ વગર સાચુ સુખ પ્રાપ્ત થતુ નથી આ ભાવના.

આ બાર ભાવનાઓ દ્વારા સમતાભાવ પ્રગટે છે, સમતાભાવથી મન કાબુમાં રહી શકે છે. મનને વશ કરનાર જ યોગની સાધનાનો સાચો અધિકારી બની શકે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિએ યોગની ભેટ સમગ્ર વિશ્વને આપી છે. પરંતુ યોગ એટલે માત્ર શારીરિક વ્યાયામ જ નથી. માત્ર રોગાદિ દૂર કરવાનુ એક સાધન જ નથી, પરંતુ અધ્યાત્મનુ એક અંગ છે. યોગ અને ધર્મને જૂદા પાડી શકાય નહીં. ધર્મ વગરનો યોગ માત્ર શારીરિક ચેષ્ટાઓ જ બની જાય છે. ધર્મ વગર યોગ સફળ ન થાય. ધર્મનાં નિયમોનુ આચરણ કરવામાં આવે તો જ શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સિદ્ધિઓ મળી શકે.

ધર્મપ્રભાવતઃ કલ્પ-દુમાઘા દદતીપ્સિતમ્ ।

ગોચરેપિ ન તે યત્સ્યુર-ધર્માધિષ્ઠિતાત્મનામ્ ॥૧૪॥

=ધર્મના પ્રભાવથી કલ્પવૃક્ષ, કામધેનુ વગેરે ઈચ્છિત ફળ આપે છે. અધર્મી મનુષ્યોને તે જ વસ્તુઓ દષ્ટિગોચર થતી નથી.

અંબધૂનામસૌ બંધુ-સસીનામસૌસલા ।

અનાથાનામસૌ નાથો ધર્મો વિશ્વૈકવત્સલઃ ॥૧૦૦॥

=ધર્મ જેને ભાઈ ન હોય તેને માટે ભાઈ છે. મિત્ર ન હોય તેને માટે મિત્ર છે. અનાથને માટે નાથ છે, અને વિશ્વમાં સહુનું વત્સલ કરનાર છે

આમ ધર્મની અગત્યતા માત્ર યોગ માર્ગ માટે જ છે તેવું નથી. ધર્મ વગરનું જીવન જ ન સંભવી શકે. ધર્મથી સમતા આવે છે અને સમતાથી ધ્યાન પ્રગટે છે. સમતા અને ધ્યાન સાથે સાથે ચાલે છે તે વિષે એક અતિ સુંદર શ્લોક હેમચંદ્રાચાર્ય આપે છે

ન સામ્યેન વિના ધ્યાનં ન ધ્યાનેન વિના ચ તત્ ।
નિષ્કમ્પં જાયતે તસ્માદ્ દ્વયમન્યોન્યકારણમ્ ॥૧૧૪॥

=સમતા વગર ધ્યાન હોતું નથી અને ધ્યાન વગર સમતા હોતી નથી. બંને અન્યોઅન્ય એક બીજાના કારણો છે.

ધ્યાન એક શાંત જગ્યાએ બેસીને કરવાનું હોય છે. એક જ સમયે પણ અંતર્મુહૂત સુધી મનની સ્થિરતા ટકાવી રાખીને ધર્મધ્યાન કરવું. ધ્યાનમાં એકાગ્રતા ભંગ થાય તો મૈત્રી પ્રમોદ કલ્પણ અને માધ્યસ્થભાવનું ચિંતન કરવું અને ફરીથી ધ્યાનમાં એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવી.

ધ્યાન કરવા માટે શુભ અને કલ્યાણકારી તથા એકાંત, નિર્જન જગ્યાએ જવું જોઈએ

ધ્યાન માર્ગમાં આગળ વધતાં પહેલાં અને યમ-નિયમાદિ શરીર શુદ્ધિ અને મન શુદ્ધિ કેળવ્યા બાદ આસનો અને પ્રાણાયામથી મનોબળ કેળવવું જોઈએ.

યોગશાસ્ત્રમાં જે આસનોના નામ આપ્યાં છે તે આ પ્રમાણે છે.

પર્યંકાસન, વીરાસન, વજ્રાસન, પદ્માસન, ભદ્રાસન, દંડાસન, ગોદોહાસન, કાયોત્સર્ગાસન. મોટા ભાગનાં આસનો પાતંજલ યોગમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણેના છે. કાયોત્સર્ગ ધ્યાન જૈન પરંપરામાં જ જોવા મળે

છે. કાયાની સાથેનો મમત્વભાવ રાખ્યા વગર બંને હાથોને સીધા લટકતાં રાખી ઊભા કે બેઠા રહેવું તે કાર્યોત્સર્ગ આસન છે. આ ગ્રંથની એક વિશિષ્ટતા એ છે કે કોઈ એક ચોક્કસ આસન પર ભાર નથી મૂક્યો. વળી એમ પણ કહ્યું છે કે ઉપર જણાવેલાં આસન સિવાયના કોઈ પણ આસનથી જો ધ્યાન થઈ શકે તો તે આસનથી ધ્યાન કરવું. આસન તો સાધન જ છે સાધ્ય નથી. આરામથી સુખપૂર્વક બેસાય તેવા આસને બેસી, પવન ન જાય તેમ હોઠો ખીડી પરંતુ ઉપરનાં અને નીચેનાં દાંતો વચ્ચે થોડી જગ્યા રાખી, સ્મિત વદને બેસી, પૂર્વ કે ઉત્તર તરફ મુખ રાખી, ટટાર રહી, નાસિકાના અગ્રભાગે બંને દૃષ્ટિ સ્થિર કરવી અને ધ્યાનમાં બેસવું.

પાંચમો પ્રકાર

પાંચમ પ્રકારમાં વૈવિધ્ય ઘણું છે. પ્રથમ તો અષ્ટાંગ યોગના ચોથા પગથિયા સમાન પ્રાણાયામ વિષે સવિસ્તર ચર્ચા છે. પ્રાણાયામની અગત્યતા સમજાવતાં પૂજ્ય આચાર્ય કહે છે કે પ્રાણાયામથી મન અને પવન (વાયુ) પર નિયંત્રણ કરી શકાય છે. પ્રાણાયામથી વાયુનું નિયંત્રણતો થાય જ છે પરંતુ જ્યાં વાયુ હોય છે ત્યાં મન હોય છે તેથી બંનેનો જય કરવા માટે પ્રાણાયામની આવશ્યકતા છે. પ્રાણાયામ એટલે શ્વાસ અને ઉચ્છવાસની ગતિનો નિરોધ. કોઠામાંથી બળ પૂર્વક નાસિકા, બહુમરંદ્ર અને મુખ દ્વારા વાયુને બહાર કાઢવો તેનું નામ રેચક પ્રાણાયામ. બહારથી પવન ખેંચવો અને અપાન (ગુદા દ્વાર) સુધી લઈ જવો તે પૂરક પ્રાણાયામ અને નાભિ કમળમાં સ્થિર કરીને રોકવો તેનું નામ કુંભક છે . આમ રેચક, પૂરક અને કુંભક એમ ત્રણ પ્રકારે પ્રાણાયામ થાય છે. આ ત્રણ સિવાય ખીજા ચાર પ્રકાર છે. એક સ્થાનેથી ખીજા સ્થાને શરીરમાં વાયુ લઈ જવો તે પ્રત્યાહાર પ્રાણાયામ. તાળવું નાક અને મુખથી વાયુનો નિરોધ કરવો તે શાંત કહેવાય છે. બહારના વાયુને અંદર ખેંચવો અને ઉપરના શરીરમાં (હૃદય વગેરેમાં) ધારણ કરવો તે અધર પ્રાણાયામ.

રેચક પ્રાણાયામથી પેટના રોગો અને કફનો નાશ થાય છે પૂરક

પ્રાણાયામથી શરીર ખળવાન બને છે, કુલ્ક કરવાથી હૃદય મજબુત થાય છે વાયુ સ્થિર રહી શકે છે, પ્રત્યાહાર પ્રાણાયામથી શરીરમાં તેજ અને શક્તિ આવે છે. શાંત નામના પ્રાણાયામથી વાત-પિત અને કફ દૂર થાય છે. ઉત્તર અને અધર પ્રાણાયામથી કુલ્ક કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

પ્રાણાયામથી વાયુ ઉપર વિજય મેળવાય છે. વાયુના પાંચ પ્રકાર છે. પ્રાણ વાયુ, અપાન વાયુ, સમાન વાયુ, ઉદાન વાયુ તથા વ્યાન વાયુ. આ પાંચેય વાયુના સ્થાન, ક્રિયા, વર્ણ અર્થ અને ખીજ જાણવા જોઈએ.

સામાન્ય શ્વાસ-ઉચ્છવાસ થાય તે પ્રાણવાયુ.
મળ, મૂત્ર શરીર બહાર લાવે તે અપાનવાયુ
ખોરાકના રસોની યોગ્ય સ્થળે સમતોલ વહેંચણી કરે
તે સમાનવાયુ.
રસને ઊંચે લઈ જાય તે ઉદાનવાયુ
આખા શરીરમાં વ્યાપ્ત હોય તે વ્યાન વાયુ.

વાયુનું નામ ખીજ	વર્ણ	સ્થાન	જીતવાની રીત
પ્રાણવાયુ	ચે	લીલી	નાસિકા, હૃદય, નાભિ થી પગના અંગુઠા સુધી
અપાન	ચે	કાળો	કંઠની પાછલી નાડી, ગુદા અને પાની
સમાન	વે	ધોળો	હૃદય, નાભિ તથા સાંધાએ
ઉદાન	ચે	લાલ	હૃદય, કંઠ, તાળવુ, બુકુટિ, તથા મસ્તક
વ્યાન	લો	વિવિધ	આમડીના ભાગોમાં

આ માહિતી ખાદ વાયુની કયા મંડળમાં ગતિ થાય છે તે, કયા તત્ત્વમાં પ્રવેશ થાય છે કયાં વિશ્રામ પામે છે, ક્યારે કઈ નાડી ચાલે છે તે સઘળુ હૃદયમાં વાયુની અને મનની સ્થાપના કરવાથી જાણી

શકાય છે. મંડળ શું છે તેનો આકાર કેવો હોય છે, તેનું સ્થાન ક્યાં છે અને મંડળમાં કેવા કેવા પ્રકારનાં વાયુ ચાલે છે તેનું પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વર્ણન કરે છે. ક્યા વાયુના વહન વખતે કેવા કામ કરવા .. આ માહિતી આપ્યાં બાદ વાયુનું શુભાશુભ ફળ અને નાડીઓના લક્ષણ પણ દર્શાવ્યાં છે. નાડીનો ઉદય અને અસ્ત કેવી રીતે થાય. કાળ જ્ઞાન શું છે, મૃત્યુ થવાનું હોય તેના લક્ષણો, મૃત્યુ ક્યારે થાય, આયુષ્ય જ્ઞાન શી રીતે થાય. કાળ જ્ઞાન. શુકન, યંત્ર દ્વારા કાળ સ્વરૂપ, યંત્રનો પ્રયોગ, કાર્યસિદ્ધિનો ઉપાય, ખિંદુને જોવાનો ઉપાય, ચાલતી નાડીને રોકવાનો, ખીજી નાડી ચલાવવાનો ઉપાય નાડી શોધન, નાડી વિશુદ્ધિ, વેધ કરવાની રીત. પરકાયા પ્રવેશ વગેરે વિષયો પૂજ્ય આચાર્યશ્રી એ ચર્ચ્યાં છે. ઉપરોક્ત વિષયો સામાન્ય માનવીની સમજ બહારના છે એટલું જ નહીં પણ તેની સમજ મેળવવા પ્રથમ તો યોગમાર્ગના આશયક બનવું પડે. યોગ્ય ગુરુ પાસે જ આ વિદ્યા શીખી શકાય. નાડી જ્ઞાન અને કાળ જ્ઞાન ગહન વિષયો છે. સમજ્યા વગર પ્રયોગ કરવાથી લાભને બદલે નુકશાન થવાનો સંભવ વિશેષ છે. કાળ જ્ઞાન વિષેના અને મૃત્યુની આગાહીના શ્લોકોનો અનુવાદ પણ અત્રે રજૂ કરવાનું ઉચિત નથી કારણકે આનાથી વહેમમાં પડી જવાય અને ભય લાગે તેવી શક્યતા છે તેથી આ જ્ઞાન સાધકો માટે જ રાખીએ. અધ્યાત્મ માર્ગના પ્રવાસીને આ દિશામાં જવું સર્વથા જરૂરી નથી. કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રને શાસ્ત્રજ્ઞાન તરીકે જ ઓળખાવે છે. પરકાયા પ્રવેશ જેવી વિદ્યા શાધકો માટે યોગ્ય નથી તેવું વિધાન તેઓ પોતે જ કરે છે. સમતાભાવની પ્રાપ્તિ રાગદ્વેષમાંથી મુક્ત થવાય તો થાય જ છે. અને સમતાભાવની ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચનાર માનવી પ્રાણાયામ વગર જ મનને જીતી શકે છે.

છઠ્ઠી પ્રકાશ:-

છઠ્ઠા પ્રકાશમાં શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ, અને સ્પર્શ એ પાંચ વિષયોમાંથી મનને ખેંચી લઈને, શાંત બુદ્ધિવાળાએ ધર્મધ્યાન કરવામાટે મનને નિશ્ચલ રાખવું એમ કહેવાયું છે. ઈન્દ્રીયોના પાંચ વિષયો છે . શ્રવણ, ચક્ષુથી જોવું તે, સુંઘવું, ચાખવું અને સ્પર્શનો અનુભવ કરવો. આ પાંચેય વિષયોમાં સારાપણુ અને

નરસાપણુ હોય છે. સારા વિષયો ગમે છે, મનને આનંદ આપે છે. સારો ખોરાક. સારુ દ્રશ્ય , સારુ સંગીત, સારી સુગંધ અને સારો સ્પર્શ મનને ગમે તેવા વિષયો છે. મનને એવી રીતે કેળવવુ રહુ કે સારા અને નબળા વિષયોમાં સમભાવ જળવાઈ રહે. આ પ્રકારના સંયમને પ્રત્યાહાર પણ કહેવાય છે.

પ્રત્યાહાર પછી આવે છે ધારણા. નાભિ. હૃદય, નાસિકાનો અન્નભાગ, કપાળ, ભ્રમર, તાળવુ, નેત્ર, મુખ, કાન અને મસ્તક એ ધ્યાન કરવાના સાધનો છે. આ જગ્યાના ધ્યાનને ધારણા પણ કહેવાય છે. આ સ્થળોએ ધ્યાન કરવાથી જે સંવેદનો થાય છે તે લાભદાયી હોય છે.

સાતમી પ્રકાશ

યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા પછીનુ પગથીયું ધ્યાન છે. ધ્યાન કરનાર પ્રાણાંતે પણ ચારિત્રમાં શિથિલ થતો નથી, મુશ્કેલીઓથી ગભરાતો નથી, રાગ દ્વેષ ઇત્યાદિ દોષોથી રહિત હોય છે.. શત્રુ અને મિત્ર, સુવાર્ણ અને રજ ખધાને સરખા ગણે છે. સર્વ જીવો પ્રત્યે કરુણા દષ્ટિ રાખે છે. મેરુ પર્વતની જેમ નિશ્ચલ, ચંદ્રમાની જેમ આનંદ દાયક (શાતા આપનારો), અને વાયુની માફક મુક્ત હોય છે.

ધ્યાનના આલંબન રુપી ચાર પ્રકારના ધ્યેય છે.

પિંડસ્થ ધ્યાન

પદસ્થ ધ્યાન

રુપસ્થ ધ્યાન

રુપાતીત ધ્યાન

હવે આ ચારિય ધ્યેય અથવા તો ધ્યાન વિષે જોઈશું

પિંડસ્થ ધ્યાન:- પિંડ એટલે શરીર અથવા વસ્તુ એમ બન્ને અર્થો અહીં શમાવી લેવામાં આવ્યા છે. પિંડસ્થ ધ્યાનના સાધન રુપ પાંચ ધારણાઓ આ પ્રમાણે-- અ, પાર્થિવી ધારણા

બ આગ્નેયી ધારણા

ક મારુતી ધારણા

ડ વાસ્ત્વી ધારણા

ઈ તત્રભુ ધારણા

પાર્થિવી ધારણામાં સફેદ ક્ષીર સમુદ્રની કલ્પના કરવી. અતિ વિશાળ એવાં આ ક્ષીર સમુદ્રમાં એક યોજન જેટલાં વિસ્તાર વાળું એક હજાર પાંખડીઓ વાળું કમળ ચિંતવવું. આ કમળની વચલી કર્ણિકા પર એક ઉજ્જવળ સિંહાસન છે. આ સિંહાસન પર પોતાના આત્માને સ્થાપી કર્મોને મૂળથી ખેંચી નાખવાની ધારણા કરવી.

આગ્નેયી ધારણા:- આમાં અગ્નિની પ્રચંડ જ્યોતને કલ્પવાની છે. સાધકે પોતાની નાભિમાં સોળ પાંખડીઓ વાળું કમળ ચિંતવવું. તે કમળની કર્ણિકામાં ઝેં મંત્રની સ્થાપના કરવી અને દરેક પત્રોમાં અનુક્રમે અ,આ, ઈ,ઈ, ઉ,ઉ, ઋ,ઋ,ૃ,ૃ, એ,એ,ઓ,ઐ, ં,અઃ આ સોળ સ્વરો સ્થાપવા. પછી હૃદયમાં આઠ પાંખડી વાળું કમળ ચિંતવવું. તેની આઠે ય પાંખડીઓ પર જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય વગેરે આઠ કર્મો સ્થાપેલા છે. આ બીજું કમળ પ્રથમ કમળ પર અદ્ધર લટકી રહ્યું છે. પ્રથમ કમળની મધ્યમાં રહેલા અર્હ મંત્રના હં ના રેફમાંથી હળવે હળવે અગ્નિશિખા પ્રગટે છે. અનેક જંવાળોઓ પ્રગટીને ઉપરના કમળમાં રહેલાં કર્મોને તે બાળી નાખે છે. આ ઉપરાંત શરીરની બહાર પણ એક ત્રિકોણાકાર અગ્નિ બાળી રહી છે, તે સાથિયાથી અકિત છે અને તેની સાથે વન્હિ બીજ (૨ કાર) છે. શરીરની અંદરના મંત્રથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ અને બહારનો ૨ કાર યુક્ત અગ્નિ દેહને અને આઠ કર્મવાળા કમળને ભસ્મીભૂત કરી નાખે છે. આ પ્રકારના ચિંતવનને આગ્નેયી ધારણા કહે છે.

મારુતિ ધારણા:- આ ત્રીજી ધારણા છે. બીજી ધારણામાં જેમ અગ્નિ કર્મને બાળીને ભસ્મીભૂત કરી નાખે છે તેમ ત્રીજી ધારણામાં મહા જોશથી ફૂંકાતો વાયુ કર્મની રજને દૂર કરે છે.

વારુણી ધારણા:- વાયુનું કામ પૂર્ણ થયાં બાદ આ અમૃત સમાન મેઘધારા વર્ષાવે છે. આકાશમાં અર્ધ ચંદ્રની કલાની જેમ વરુણબીજ વં ચિંતવવું. આ બીજમાંથી પ્રગટતા પાણીથી સર્વ રજ ધોવાઈ જાય છે ને આહલાદક શાંતિનો અનુભવ થાય છે.

છેલ્લી અને પાંચમી ધારણા તત્વભૂ અથવા તત્વરૂપવતી ધારણા છે. આમાં સાત ધાતુ વિનાના પૂર્ણ ચંદ્રની ક્રાંતિવાળા, સર્વજ્ઞ એવા પોતાના આત્માને ચિંતવવો., સિંહાસન પર આરુઢ થયેલાં, સર્વ કર્મોનો નાશ કરનારા, મહિમાવંત નિરાકાર આત્માને ચિંતવવો.

આઠમો પ્રકાશ

પદસ્થ ધ્યેય-

ધર્મ ધ્યાનનો આ બીજો પ્રકાર છે. આ ધ્યાનમાં પદસ્થ એટલે પદોમાં શમાયેલાં અક્ષરો, સ્વરો અને વ્યંજનોનું ધ્યાન ધરવું તે ઉદ્દેશ છે.

નાભિ પર રહેલા પ્રથમ સોળ પાંખડી વાળા કમળમાં ક થી ભ સુધીના ૨૪ અક્ષરો ચિંતવવા. ૨૫મો મ કર્ણિકા પર ચિંતવવો, તે બાદ મુખમાં આઠ પાંખડીવાળા કમળનું ચિંતવન કરી તેના પર એકેક પાંખડી પર ય,ર,લ,વ,શ,ષ,સ,હ સ્મરવા. આ માતૃકા ધ્યાન પણ કહેવાય છે તેનાથી શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પદસ્થ ધ્યાનની બીજી અનેક રીતો છે. વિવિધ મંત્રો અને યંત્રો દ્વારા આ ધ્યાન થઈ શકે છે. સ્વર અને વ્યંજનના ઝુમખાઓ પણ કમળની કર્ણિકાઓ પર ચિંતવવામાં આવે છે. અત્રે માત્ર અર્હં જિં અને ઋવિષે જ જોઈએ.

અકારાદિ હકારાંતં રેફમઘ્યં સર્વિદુકં ।

તદેવ પરમં તત્ત્વં થો જાનાતિ સ તત્ત્વવિત્ ॥ ૨૩ ॥

=અ કાર જેની શરુઆતમાં છે, હ કાર જેના અંતે છે, મધ્યમાં રેફ છે અને બિંદુ સાથે છે તે અર્હં પરમ તત્ત્વ છે તેમ જ જાણે છે તે તત્ત્વનો જાણકાર છે.

=મનને સ્થિર કરી, સ્થિર એવો યોગી જ્યારે મહાતત્ત્વનું ધ્યાન ધરે છે તે જ વખતે તેને આનંદ સંપદાની ભૂમિ સમાન મુક્તિ (મોક્ષ) શ્રી સ્વરૂપે આવીને હાજર થાય છે.

હવે ઋ એટલે કે પ્રણવનું ધ્યાન-

तथा हृत्पद्ममध्यस्थं शब्दब्रह्मकारणम् ।

स्वरव्यंजनसंवीतं वाचकं परमेष्ठिनः ॥ ३० ॥

मूर्द्धसंस्थितशीतांशुकलामृत्तरसप्लुतम् ।

कुंभकेन महामंत्रं प्रणवं परिचितयेत् ॥ ३१ ॥

=७६यपद्मनी मध्यमां रહેલાં, श०६ ज०मना कारણ, स्वर, व्यंजन साथेना, परमेष्ठि पद्मना वाचक, मस्तके रહેला ચંદ્રના કળાના અમૃતથી ભીંજાયેલા, પ્રણવ (ॐ) મહામંત્રને કુંભક કરીને પરિચિતવવો. (શાસ્ત્ર શેકીને કલ્પવો) હવે પછી કલિકાલ સર્વજ્ઞ આચાર્ય પંચપરમેષ્ઠિ ધ્યાનના વિવિધ મંત્રો દર્શાવે છે. પંચ પરમેષ્ઠિને જેમાં નમસ્કાર કર્યા છે તે નવકારમંત્રનું ચિંતવન કરવું. નવકાર મંત્રનું ધ્યાન-

આઠ પાંખડીઓનું સફેદ કમળ ચિંતવવું. તે કમળની મધ્યમાં સાત અક્ષરવાળા નમો અરિહંતાણં પદનું ચિંતવન કરવું. ચાર દિશાના પત્રોમાં બાકીના ચાર આ રીતે:- પૂર્વ દિશામાં નમો સિદ્ધાણં, દક્ષિણ દિશામાં નમો આયરિયાણં, પશ્ચિમ દિશામાં નમો ઉવજ્જાયાણં, ઉત્તર દિશામાં નમો લોએ સવ્ય સાહુણં તથા વચ્ચે વચ્ચેની ચાર પાંખડીઓમાં બાકીના ચાર વાક્યો- અગ્નિ ખૂણામાં એસો પંચ નમુકકારો, નૈઋત્યમાં સવ્ય પાવ પણાસણો, વાયવ્યમાં મંગલાણંચ સવ્યેસિં અને છેલ્લે ઈશાન ખૂણામાં પદમં હવઈ મંગલં સ્થાપવા.

પંચ પરમેષ્ઠિના આ મંત્રો અન્ય ઘણી રીતે યોગશાસ્ત્રમાં બતાવ્યાં છે. માત્ર ૬ અક્ષરનું ધ્યાન એટલે અરિહંત-સિદ્ધ, પાંચ અક્ષરનું ધ્યાન એટલે અસિઆઉસા (અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય , સાધુના પહેલાં અક્ષરો), સાત અક્ષરનું ધ્યાન એટલે નમો અરિહંતાણંનું ધ્યાન વગેરે.

આ મંત્રો ઉપરાંત હ્રીં કાર વિદ્યા, ક્ષિં વિદ્યા, શશિકલાનું ધ્યાન., પ્રણવ, શૂન્ય અને અનાહતનું ધ્યાન ઈત્યાદિ ધ્યાનના શ્લોકો છે. વિદ્યન શાંતિ વિદ્યા, પાપભક્ષણી વિદ્યાના મંત્રો છે. આ મંત્રો વિષે અત્રે ઉલ્લેખ કરવાનું બિન આવશ્યક હોઈ આઠમા પ્રકાશના અંતિમ શ્લોકો ભણી દેશિ કરીએ.

સિદ્ધાંતરૂપી સમુદ્ગ્રંથો ઉત્પન્ન થયેલાં બીજા અક્ષરો અને પદોનું ધ્યાન પણ ધરી શકાય છે.

વીતરાગો ભવેધોગી ચત્કિચ્છિદપિ ચિંતયન્ ।

તદેવ ધ્યાનમાત્માતમોહન્યે ગ્રંથવિસ્તરાઃ ॥

=જે કંઈ યોગ્ય હોય તેનું ધ્યાન ધરવાથી યોગી વીતરાગ બને છે, તે જ સાચું ધ્યાન છે, બીજું બધું તો ગ્રંથ વિસ્તાર (પોથીમાંનાં રીંગણા !) છે.

નવમો પ્રકાર

રુપસ્થ ધ્યાન:- અરિહંત પરમાત્માના રુપનું ધ્યાન તે રુપસ્થ ધ્યાન. આ ધ્યાન પ્રભુની સુંદર કલ્પના કરીને થાય અથવા તો પ્રતિમા સન્મુખ બેસીને પણ થાય. પ્રભુની કલ્પના હેમચંદ્રાચાર્ય કરે છે ત્યારે તેમને સમવસરણમાં બેઠેલા કલ્પે છે. સમગ્ર કર્મોનો જેમણે નાશ કર્યો છે, ઉપદેશ સમયે જેમનું મુખ કમળ ચારે દિશામાં દેખાય છે, અભય મંત્રનો આદેશ આપનારા, મસ્તકે ત્રણ છત્રવાળા, સૂર્ય મંડળથી પણ પ્રકાશિત એવા, દેદીપ્યમાન ભામંડળ વાળા, દુઃદુભિના નાદ, ગીત ગાન યુક્ત, અશોક વૃક્ષની શીભા યુક્ત તીર્થંકર પ્રભુ સિંહાસન પર બિરાજમાન છે. બન્ને તરફ ચામર ઢોળવામાં આવી રહ્યા છે. નમસ્કાર કરતાં દેવોના મુગટના રત્નોથી પ્રભુના પગના નખો ચમકી રહ્યા છે. દિવ્ય પુષ્પોની વૃષ્ટિથી સમવસરણ ભૂમિ પવિત્ર થયેલી છે. સિંહ, વાઘ, હાથી, સસલા એક સાથે મૈત્રીભાવ કેળવી પ્રભુની વાણીનું શ્રવણ કરી રહ્યા છે. આ રીતે સર્વ પ્રકારનાં અતિશયોથી શોભતા, કેવળજ્ઞાની પરમાત્માનું ધ્યાન કરવું.

આ રીતે પ્રભુને ચિંતવવા યા તો પ્રતિમા સન્મુખ બેસીને, ખુલ્લી આંખે, એક દષ્ટિએ પ્રભુના સ્વરુપમાં મગ્ન બનીને ધ્યાન કરવું. શરીરનું અને આજુબાજુના વાતાવરણનું ભાન ભૂલીને ધ્યાન કરનાર અપૂર્વ આનંદની અનુભૂતિ કરે છે. રુપસ્થ ધ્યાનના અભ્યાસથી સાધક તન્મય બનીને પોતાના જ સર્વજ્ઞ રુપને જુએ છે.. તન્મય બનવા માટે તે આ હું જ છું તે નિશ્ચિત છે તેમ માનીને (યોયમહમેવાસ્મિ સ ધ્રુવં) તન્મયપણુ પ્રાપ્ત કરે છે.

રાગ રહિતના આલંબનથી રાગ રહિતનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. રાગ યુક્ત (રાગ, દ્વેષ, અને માયા યુક્ત) આલંબનથી રાગ યુક્ત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

જે જે ભાવે કરીને , જે જે ઠેકાણે આત્માને યોજવામાં આવે તે તે તન્મયતાને સાધક પામે છે. જેમ સ્ફટિકમણિ પાસે જેવા રંગની વસ્તુ હોય તેવા રંગનો જ સ્ફટિકમણિ દર્શિગોચર થાય છે. તેથી ઈચ્છા વિના , માત્ર કુતુહલતા ખાતર ધ્યાન સાધના ન કરવી . અસદ્ ધ્યાનથી વિનાશ થાય છે. ધ્યાનથી સ્વાર્થ નાશ જરૂર થાય છે પરંતુ સ્વાર્થ સિદ્ધિ માટે ધ્યાન કરવાનું નથી.

દશમો પ્રકાશ

રૂપાતીત ધ્યાન: રૂપાતીત ધ્યાન એટલે-

અમૂર્તસ્ય ચિદાનંદરૂપસ્ય પરમાત્મનઃ ।

નિરંજનસ્ય સિદ્ધસ્ય ધ્યાનં સ્યાદુપવર્જિતમ્ ॥ ૧ ॥

મૂર્તિ વગરનું (આકૃતિ વગરનું) ચિદાનંદ રૂપ, નિરંજન (કર્મના રંગે ન રંગાયેલું હોય તેવું સ્વરૂપ) તેવા સિદ્ધ ભગવંતનું ધ્યાન રૂપવર્જિત અથવા રૂપાતીત ધ્યાન કહેવાય છે.

આ રીતે રૂપાતીત ધ્યાન, રૂપસ્થ ધ્યાન પછીનું પગથીયું છે, સમાધિ અવસ્થાની તે લગોલગ આવી જાય છે. રૂપસ્થ ધ્યાનમાં આલંબન છે તો રૂપાતીત ધ્યાનમાં આલંબન નથી. યોગી ત્રાણ-ત્રાહક ભાવ તજી દે છે એટલે કે ધ્યાન કરનાર અને ધ્યાન એ ખત્રેનું અસ્તિત્વ ન હોય ત્યારે ધ્યેય સાથે એકરૂપતા થાય છે. યોગીના મનનું પરમાત્મા સાથે એકાકારપણું થાય છે આ એકાકારપણાને સમરસી ભાવ કહે છે. આ ભાવ એટલે સંપૂર્ણ સમર્પણ ભાવ. પરમાત્મામાં લીન થવાનો આ ભાવ છે.

આ પ્રકારના નિરાલંબન ધ્યાનમાં પ્રવેશતા પહેલા સાલંબન ધ્યાનનો આશ્રય લેવો જોઈએ. સીધા જ નિરાલંબન ધ્યાન પર આવી શકાય નહીં.

રૂપાતીત ધ્યાનના અમૂક રીતે ચાર પ્રકાર દર્શાવ્યાં છે.

આજ્ઞા ધ્યાન- તીર્થંકર ભગવંતની આજ્ઞા માથે ચઢાવી તેનું જ સદાયે સ્મરણ કરવું

અપાય ધ્યાન- રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, મોહથી આપણને જે મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય છે તે વિષેનું ચિંતવન તે અપાય ધ્યાન કહેવાય છે.

વિપાક વિચય ધ્યાન- જે જે કર્મો કરીએ છીએ તે કઈ રીતે ઉદયમાં આવે તે અને તેના ફળનું ધ્યાન વિપાક વિચય ધ્યાન કહેવાય. સંસ્થાન વિચય ધ્યાન- વિશ્વમાં રહેલ દ્રવ્ય અનાદિ અનંત છે, ગુણ અને પર્યાય તે દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે. (દ્રવ્યનો સર્વથા નાશ નથી થતો, પર્યાય બદલાય છે)ઉત્પન્ન થવું.સ્થિરતા પામવી, વિનાશ થવો તે પણ દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે. આ પ્રકૃતિનું ધ્યાન તે સંસ્થાન વિચય ધ્યાન કહે છે.

આ રીતે ધર્મધ્યાનનાં મુખ્ય ચાર પ્રકારો પિંડસ્થ, પદસ્થ, રુપસ્થ અને રુપાતીત પછી આચાર્યશ્રી શુક્લ ધ્યાન વર્ણવે છે.

અગિયારમો પ્રકાશ

શુક્લ ધ્યાન એ ધ્યાનની અંતિમ અવસ્થા છે. ધર્મધ્યાનના ચારેય ગઢને ઓળંગનારો શુક્લ ધ્યાનની કક્ષાએ આવી શકે. આ સ્થિતિએ પહોંચનાર સમર્થ યોગી જ હોય. શારીરિક, માનસિક, અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓથી પરિપૂર્ણ યોગી જ શુક્લ ધ્યાન કરી શકે. તેનું શરીર ઋષભનારાય સંઘચણ વાળું એટલે કે વજૂ જેટલાં મજબૂત હાડકા હોય તેવું હોય, માનસિક સ્થિતિ પૂર્વ સત્ય યુક્ત હોય, શાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તમાન કાળનો કોઈ જીવ આવી શારીરિક કે માનસિક ક્ષમતા ધરાવતો નથી. તેથી તે શુક્લ ધ્યાનનો અધિકારી ગણી શકાય નહીં

આગળ ચાલતા હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે કે શાસ્ત્ર વિચિત્ર ન થાય- ભૂલાઈ ન જાય- તે માટે અહીં શુક્લ ધ્યાન વર્ણવેલ છે.

શુક્લ ધ્યાનના ભેદો આ પ્રમાણે છે-

પૃથક્ત્વ શ્રુત વિચાર- છૂટક છૂટક વિષયે શબ્દ, અર્થનું ધ્યાન, મન, વચન કાયાના યોગોમાં ધ્યાન તથા એક યોગથી અન્ય યોગ પર જઈને તે પૃથક્ત્વ શ્રુત વિચાર કહેવાય છે.

વિતર્ક ધ્યાન- ઉપર પ્રમાણે વિષયોની ખદલી કરીને એક ધ્યાનમાંથી ખીજા ધ્યાનમાં નહીં ઉતરતા માત્ર એક જ વિષયનુ તાર્કિક ધ્યાન તે વિતર્ક ધ્યાન કહેવાય.

સુખક્રિયા અપ્રતિપાતિ-ત્રીજા શુકલ ધ્યાનમાં મન વચન કાયાના કોઈ ચોક્કસ યોગ પર સ્થિરતા કરવાને ખદલે, મન વચન કાયાના યોગોનો સર્વથા નિરોધ કરીને માત્ર શ્વાસોચ્છવાસ ચાલતા હોય તેટલી જ ક્રિયા ખાકી રહે તે ધ્યાન.

ઉત્સન્ન ક્રિયા અપ્રતિપાતિ- મન વચન કાયાના યોગનો નિરોધ તો થાય જ છે પરંતુ સાથોસાથ જીવ કર્મ રહિત ખને છે. સર્વ પ્રકારની પૌદગલિક ક્રિયાઓ થંભી જાય છે, એટલે કર્મનો આશ્રવ પણ થતો નથી. પહાડની માફક નિશ્ચલ શૈલેષીકરણમાં રહેલા કેવળજ્ઞાનીને આ ધ્યાન પ્રવર્તે છે. જૈન ધર્મે વર્ણવેલા ચૌદ ગુણસ્થાનકોમાં આ અંતિમ તખકકો છે.

જેમ સંસારીઓ કે સાધુઓની મનની સ્થિરતા ધ્યાન કહેવાય તેમ કેવલી ભગવંતની અંગની નિશ્ચલતા તે ધ્યાન છે. (આ નિશ્ચલતા તે ખાલ નિશ્ચલતા નથી પરંતુ સર્વ પ્રકારની પૌદગલિક ગતિવિધિમાં વિરામ હોવો તે નિશ્ચલતા છે) સર્વ દોષ વગરનાં, નિર્મલ કેવળ દર્શન, કેવળ જ્ઞાન વાળા યોગીને જ સર્વ આલંખન વગરનાં છેલ્લાં ખે ધ્યાન હોય છે.

શુકલ ધ્યાનમાં આલંખનનો ક્રમ

શ્રુતજ્ઞાનમાંથી શબ્દ યા અર્થનું ધ્યાન- એક ધ્યાનમાંથી ખીજા ધ્યાનમાં આવાગમન, આ પછી કોઈ એક જ પયાંય કે સ્થિતિ કે અવસ્થાનુ ધ્યાન, આણુ, પરમાણુનુ ધ્યાન. અગ્નિને લાકડાં ન મળે તો ઓલવાઈ જાય તેમ વિષય રૂપી લાકડાં ન મળતાં મન શાંત થાય છે. આ ખાદ ધ્યાનના અગ્નિથી ઘાતી કર્મો નાશ પામે છે. (જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય. મોહનીય અને અંતરાય કર્મો) ચાર કર્મોના નાશથી કેવળજ્ઞાન ઉપજે છે. કેવળજ્ઞાન ખાદ તે જીવ તીર્થંકરરૂપે ખોધ દેવા ભમણ કરે છે. આ સમયે ભગવંતના ૩૦ અતિશયો (જૂઓ વીતરાગ સ્તોત્ર) ચિંતવવા. અરિહંત પ્રભુ સમવસરણમાં દેશના દેતા હોય છે. (તીર્થંકર ન હોય તે પણ કેવળજ્ઞાન ખાદ જગતનાં જીવોને ધર્મખોધ આપી શકે છે)

કેવળ જ્ઞાન, કેવળ દર્શન બાદ ત્રીજા શુકલ ધ્યાનમાં યોગી પ્રવર્ત થાય છે. આ અવસ્થામાં શરીરમાંથી આત્માને અલગ કરવાની મહાન શક્તિ હોય છે. આત્મ પ્રદેશનુ સ્વરૂપ પણ યોગી બદલે છે. આત્મ પ્રદેશનો આકાર ચૌદ રાજલોક જેવો બની જાય છે અને સંપૂર્ણ લોકમાં તે પ્રસરી જાય છે. આ સમયે અઘાતી કર્મો (નામ કર્મ, ગોત્ર કર્મ, આયુષ્ય કર્મ અને વેદનીય કર્મ) સમાન પ્રમાણમાં હોય છે. એટલે કે જેટલાં પ્રમાણમાં આયુષ્ય કર્મ હોય તેટલાં જ પ્રમાણના બાકીના ત્રણ કર્મો બની જાય છે., તે બાદ યોગી આત્માને પૂર્વવત્ સ્થિતિમાં લાવી દે છે

આ વેળાએ યોગી મન વચન અને કાયાના યોગીને રુધે છે. લઘુ પાંચ અક્ષરો બોલી શકાય તેટલા સમયમાં કેવળ કર્મોને ખપાવે છે (બાકીનાં ચાર અઘાતી કર્મો દૂર થાય છે તેથી આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર, અને વેદના ચાલ્યાં જાય છે.) અને ઐદારિક, તેજસ અને કાર્મણ શરીરનો ત્યાગ કરી આત્મા લોકના અંતે (મોક્ષે) જાય છે. મોક્ષમાં ગયેલા યોગી સર્વ કર્મોથી મુક્ત થઈ અનંત, અનુપમ, અવ્યાબાધ આત્મસુખને પામીને મગ્ન રહે છે, તદ્દુપ રહે છે.

બારમો અને અંતિમ પ્રકાશ

યોગશાસ્ત્રનાં મુખ્ય વિષયોની ચર્ચા પૂરી થઈ પરંતુ બારમાં પ્રકાશમાં હેમાચાર્ય મન, મનની સ્થિતિ, એકાગ્રતા અને ઉન્મની ભાવ વિષે વધારે પ્રકાશ પાડે છે. પ્રથમ સ્લોકમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે શાસ્ત્રજ્ઞાનથી અને ગુરુ મુખેથી જે મેં જ્ઞાન સંપાદન કર્યું તે અગિયાર પ્રકાશમાં આવી ગયું છે, હવે જે માત્ર મને અનુભવ સિદ્ધ છે તે વર્ણવું છું. સ્વ અનુભવમાં પ્રથમ અનુભવ મનની સ્થિતિનો છે.

આચાર્ય કહે છે- મન એટલે કે ચિત્ત ચાર પ્રકારનું હોય છે.

વિક્ષિપ્ત મન- એટલે કે ચપળ મન, હરાણ જેવું મન આમાં વિક્ષેપો આવ્યા કરે છે

યાતાયાત મન- અહીં મન સંધાય છે અને છૂટી જાય છે. માત્ર લાભ એટલો કે વારંવાર મૂળ અને યોગ્ય વિષય પર આવી જાય છે.

મિલક મન- અહીં મન સ્થિર, સંતોષી આનંદી બને છે.

સુલીન મન- ત્રીજા તબક્કા બાદ મન અત્યંત સુદૃઢ-સુલીન બને છે. ચોથી અવસ્થાએ પરમાનંદ પ્રવર્તે છે. પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કરવા માટે:

बाह्यात्मानमपास्य प्रसक्तिभाजांतरात्मना योगी ।

सततं परमात्मानं विचितयेत्तन्मयत्वाय ॥ ૬ ॥

=આત્મસુખ ઈચ્છતા યોગીએ અંતરાત્માથી બાહ્યાત્મભાવ દૂર કરીને તન્મય થઈને પરમાત્મભાવનું ચિંતવન કરવું

શરીરના-સ્વજનોનાં સુખ દુઃખ સાથે સંલગ્ન હોય તે બહિરઆત્મા કહેવાય છે.

આ બહિરઆત્મભાવને પ્રયત્ન પૂર્વક અંતરાત્માથી દૂર કરવો અને પરમાત્મભાવની અનુભૂતિ કરવી. આત્માને શરીરથી જૂદો સમજવો. શરીરને આત્માથી જૂદું સમજવું. આમ કરનાર યોગી વિચલિત થતો નથી

वचनमनःकायानां क्षोभं यत्नेन वर्जयेच्छांतं ।

रसभांडमिवाऽऽत्मानं सुनिश्चलं धारयेन्नित्यं ॥ ૧૮ ॥

=મન વચન કાયાના ક્ષોભને પ્રયત્ન પૂર્વક છોડીને વાસણમાં રહેલાં પ્રવાહીની જેમ સુનિશ્ચલ રાખી, શાંત આત્માને નિત્ય ધારી રાખવો. વાસણમાં પ્રવાહી એક સરખું અને શાંત હોય તેમ આત્મા શરીરમાં નિશ્ચલ અને શાંત રાખવો. મનને મન વચન કાયાની કર્મ જન્ય પ્રવૃત્તિમાં જોડવું નહીં, ચંચળતાનો ત્યાગ કરીને મનની એકાગ્રતા હાંસલ કરવી. એકાગ્રતા સાધવા માટે રૂપસ્થ ધ્યાન, પદસ્થ ધ્યાન જેવા આલંબનોનો આશ્રય લઈ શકાય.

એકાગ્રતાથી એક કદમ આગળ આવે છે ઉન્મની ભાવ. ઉન્મની ભાવ એટલે મનનો અભાવ, અમનસ્ક ભાવ. આ કઈ રીતે આવે ? એકાંત, પવિત્રજગ્યાએ સુખાસનમાં ખેસી પગના અંગૂઠાથી મસ્તકના શિખાભાગ સુધીના અંગોને શિથિલ કરી સુંદર રૂપને જોતી દષ્ટિ. સુંદર વચનો શ્રવણ કરતાં કાન, સુગંધી પદાર્થને સુંઘતું નાક, કોમળ સ્પર્શનો અનુભવ કરતી ત્વચા, રસના આસ્વાદને લેતી જીહ્વા., આ ઈન્દ્રિયોને વાયાં સિવાય જ ઉદાસીન ભાવમાં (મારા તારાનો ત્યાગ, રાગ દ્વેષ રહિતતા) રહી, અંદર તથા બહારથી ચેષ્ટા વગરનો. વિષયમાં આસક્તિ વગરનો ઉન્મનીભાવ પ્રાપ્ત કરે છે

યોગશાસ્ત્રના અંતમાં આચાર્યશ્રી તત્ત્વજ્ઞાનીની નિશાની ખતાવે છે અંગમૃદ્વૃત્ત્વ- શરીર કોમળ થાય છે, સ્નિગ્ધ કરણ- શરીર સ્નિગ્ધ થાય છે. તેલ મર્દન વગર જ શરીર સ્નિગ્ધ અને કોમળ થાય છે તે તત્ત્વજ્ઞાન પામ્યાની નિશાની છે. આ ઉપરાંત શરીરની અક્રડતા ચાલી જાય છે અને સમતા ભાવ પ્રગટ થાય છે . હેમચંદ્રાચાર્ય અમનસ્ક યાને ઉન્મની ભાવ પર ઘણો ભાર મૂકે છે. મન રહિત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરનાર જ પરમ આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

મોક્ષીસ્તુ માસ્તુ યદિ વા પરમાનંદસ્તુ વેદતે સ ખલુ ।
યસ્મિન્નિખિલસુખાનિ પ્રતિભાસંતે ન કિંચિદિવ ॥

=મોક્ષ થાય કે ન થાય, પણ ધ્યાનથી થતો પરમાનંદ તો પ્રવર્તે છે. એની આગળ વિશ્વના સર્વ સુખો નિરર્થક ભાસે છે. આગળ કહે છે:-

મધુ ન મધુરં નેત શીતાસ્તિવષસ્તુહિનધુતે ।
રમૃતમૃતં નામૈવાસ્થાઃ ફલે તુ મુધા સુધા ॥

=આ અમનસ્ક ભાવ પાસે મધુ મધુર નથી, ચંદ્રમાની કાંતિ શીતળ નથી, અમૃત નામથી જ અમૃત છે, સુધા તો નિરર્થક છે. આ મન રહિત અવસ્થા યોગીઓ જ પ્રાપ્ત કરી શકે. સમર્થ એવા, કલિકાળના મહાન યોગી અને આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યને આપણી સહસ્ત્ર વંદનાઓ. યોગશાસ્ત્ર ગ્રંથ તેમણે કુમારપાળ રાજાની વિનંતિથી લખ્યો છે તેમ કહી ગ્રંથ પૂરો કરે છે.

HEMCHANDRACHARYA

VINOD KAPASHI

"Hemchandra is a remarkable figure in the history of Sanskrit literature, a conspicuous personality in the social and political history of Gujarat and one of the greatest apostles of the Jain church. Like every other great man, he was moulded by as well as the moulder of his times" (R.C.Parikh.)

Hemchandracharya was the pioneer of Prakrit and Gujarati grammar. The study of the history of the Solanki-era would be incomplete without Hemchandra. He kindled the light of Gurjar-civilization, putting Gujarat at the forefront of literary tradition. He advocated the principles of non-violence, love and high moral values. The reigns of two great kings Siddharaj and Kumarpal bear witness to this larger than life personality. To think Hemchandra was just a Jain monk would be a great mistake. He is not merely one of the greatest Jain monks of Gujarat, he is one of the greatest monks and literary personalities of the whole of India. His literary works include many subjects in both the Sanskrit and Prakrit languages— to say therefore that Hemchandra was a Gujarati is also incorrect. After all, today's Gujarati language did not exist in Hemchandra's time. He devised the grammer of Prakrit and his works included such subjects as poetry, stories, ethics and logic . He also compiled dictionaries and lexicones.

One of his epic and most celebrated works is 'Dwayashraya' . This gives detailed history of the Solanki-era in more than 250,000 shlokas (cantos). Moreover, the shlokas are composed in such a manner that they explain the rules of Grammar.

Hemchandra carried out extensive research on many subjects. It is believed that he spent much of his time writing and dictating his literary works. He was a great poet too. His composition of devotional Shlokas in praise of Jain Tirthankaras has put him in the front-line with other great poets . says of him:

"Hemchandra stayed with people and stayed with time . He did not live like a hermit, he came out of his Upashrya and took part in the social life of people. " Indeed, Hemchandra influenced Kings as well as common people . He changed the affairs of the kingdom whenever was practicable and possible. His philosophy of non-killing and non-injury made revolutionary changes in the lives of every-day people. Hemchandra was born in a Vanik family in 1088 A.D. in a small town called Dhandhuka. His father Chaching and his mother Chahini were devoted to the Jain faith. Hemchandra joined the order of Jain monks at a very early age. He left home and joined his guru Devchandra. He practiced the austerities prescribed in Jain literature. He crossed, within a short space of time, the whole ocean of learning. His guru made him Hemchandrachrya.

The king Siddharaj was attracted by the qualities of Hemchandracharya. He first met Acharya whilst ceremoniously parading the streets of Patan (then capital of Gujarat) The king was seated on an elephant and the Acharya was coming from the opposite direction. On seeing the king, Acharya praised the king in a beautifully composed sanskrit lyric. This spontaneous response from the Acharya and the masterpiece of his poetry won the king's heart . The king invited Acharya to the Palace the very next day and from that day onwards the bond between them was unbroken. Acharya's political wisdom, religious strength and immense knowledge gave him a special place in the king's court.

King Siddharaj had fought and won many battles . His greatest victory was the victory of Malva (A town in Central India). Malva was won but every one knew that Malva was superior than Gujarat because Malva had its own strong, unmatched literary tradition . Malva had the best Sanskrit grammar, whilst Gujarat had none. The king wanted Gujarat to be at the vanguard of literature, and it was Hemchandracharya who came to his rescue. Scholarly knowledge of grammar was essential for any writer or poet which was a point of prestige in the kingdom.

The king requested that Acharya compose a grammar which would lift Gujarat's prestige. Acharya agreed to undertake this mammoth task. After gathering

all the necessary information from various sources and three years of continuous research, Acharya composed the grammar of the Sanskrit and Prakrit languages. This work is still held in high esteem. When the work was completed the king celebrated the historical event. The book was placed on the king's elephant and a colourful procession was held. More than 300 copies of this book were made and sent to different places in India and abroad. Regular examinations were being conducted which were based on this book and prizes were awarded to the successful candidates. After nearly 900 years this grammar is still an important source in the study of Sanskrit and Prakrit languages.

The roots of Gujarati lie in the ancient Prakrit and Apbhramsha languages. Hemchandra discussed the Apbhramsha in his book; sustaining an important research work.

To explain and illustrate the complexity of grammar it was necessary to provide examples. Hemchandra solved this problem in his own unique style. His book on the history of Solanki kings was also composed in shlokas— illustrating the intricacies of grammar. In itself this was heralded a great achievement. This book is called Dwayashrya and it is written in two parts. The first part is in Sanskrit and it explains the rules of Sanskrit grammar while the second part which is in Prakrit explains the rules of Prakrit grammar. Part Two narrates the life of king Kumarpal who became king after the death of Siddharaj.

Hemchandra assisted Kumarpal in troubled times. King Siddharaj despised Kumarpal. Hemchandra himself had predicted that Kumarpal (who was the nephew of Siddharaj) would become the king of Gujarat after Siddharaj's death. Siddharaj had no son and as he did not like Kumarpal, he was determined to arrest or kill him. Siddharaj's men searched for Kumarpal who, terrified went into hiding. He sought refuge at Acharya's upashray (monastery). Hemchandra hid him in a stack of palm leaves. Siddharaj's soldiers, unable to find Kumarpal went away. Since that day Kumarpal was under the influence and obligation of this great monk.

The prophecy came true. Kumarpal became king after the death of Siddharaj. Hemchandra already had a honourable place in the kingdom but once Kumarpal became king his influence increased tremendously. Kumarpal had always respected Jain traditions but was now a true devotee of the Acharya.

Kumarpal's period was a golden era in Solanki-history. The king made many social and political reforms. He was under the influence of Hemchandra and had given orders not to kill any animals in the kingdom. Though he believed in the principle of non-violence, through necessity, he fought many battles and expanded the boundaries of his kingdom.

Hemchandracharya had a special place in the king's court. The King regularly paid his respects to Hemchandracharya and received his blessing.

During these years Hemchandra's literary journey continued. He wrote another mammoth work called "Trishasti Shalaka Purush Charitra". This book is written in prose and contains 36,000 shlokas. It narrates the lives of 24 Tirthankaras and other eminent personalities. 63 Charitra or biographies are narrated in this volume. The book provides absorbing reading, describing many aspects of human life.

Hemchandra's book on yoga is also famous. "Yog-Shastra" describes all aspects of Patanjali and Jain Yoga systems. It explains Jain codes of conduct as well.

Acharya has written books on the science of poetry. "Kavyanusashan" details poetry and its composition. Aspects such as modes and the 9 major features of any work of literature (Nav Ras) are described. His "Chhandonusashan" explains the various metres (Chhandas), giving diverse and varied examples.

He has produced different lexicons. One book lists plants and herbs. His book on logic "Praman Mimmasa" and "Anyā yog vyavchhed Dwatrinshika" are also famous. "Desi Nam Mala" lists archaic words and is a valuable source for all linguists. Examples given in this book also depict the life of common people during this period. The English translation of some of his verses are given in this book.

Hemchandra was a true monk, renouncing everything from childhood. As a true devotee of the Tirthankaras he composed beautiful shlokas in Sanskrit language. These compositions show that he was a poet of very high calibre and at the same time he was a monk who possessed the highest virtues. Again, some of these shlokas have been translated and are given in this book.

Though a Jain monk, Hemchandracharya was very sympathetic towards other religions. He went to Hindu temples with the king. He composed "Mahadeva Stotra" in praise of Lord Shiva. Many scholars were out-witted by his immense knowledge. He had performed a few Yogic miracles too. Once he had asked that a pat (Low level wooden platform used as a seat or bed) be placed on top of another pat, then the third pat on top of that until 7 pats were laid.. Acharya sat on the seventh and the highest pat. He sat in a yogic posture and then said that these pats be removed one after the other.. All 7 pats removed, people saw that Acharya was seated in the air. His sitting position and height were not affected !

Hemchandracharya knew about his death six months before the actual end. He had finished all his works. He died at the age of 84 in A.D. 1173.

DEVOTIONAL

The English translation of a few shlokas. The name of the original book in brackets (Y.S.=Yoga Shastra)

One should not do anything violent, because as he himself does not like bad things, others do not like them either. He should see others as himself. (Y.S.)

How can they kill innocent animals with sharp tools whilst they themselves can not bear the pain of even a pointed grass-blade ? (Y.S.)

Unless all violent acts are given up, virtues like self control, charitable acts, austerity and religious studies are fruitless. (Y.S.)

Ahimsa (non-violence) is the benefactor, the mother. It is like a spring in a desert, like rain extinguishing the fire of misery – a superb medicine for people suffering the effects of the cycle of life and death. (Y.S.)

Anger makes the body and mind uncomfortable, it creates feelings of revenge, it is the path to destruction, it is the greatest obstacle to happiness. The fire of anger burns first the angry person and then everything around him. (Y.S.)

Conquer the anger with forgiveness, pride with politeness, illusion with sincerity and greed with contentment. (Y.S.)

The one who can control his mind can control the influx of Karmas, but the one who does not control his mind continues wrong-doing . (Y.S.)

Religion is a brother for the brotherless person, a friend for the friendless, a protector of the vulnerable, ensuring the welfare of all people. (Y.S.)

IN PRAISE OF GOD

I bow down to Rushabhdev who is the first amongst kings, the first to propagate non-acquisition and who is the first Tirthankar, (Saklarhat Stotra S.S.)

Those blissful eyes of Lord Mahavir, merciful even towards the wicked, were moist with tear-drops as he felt pity towards the wasted efforts of a tyrant. (The tyrant Sangam tried for 6 months to harrass the Lord but He was unperturbed, and when defeated Sangam left, the Lord's eyes were moist with tears . He felt pity towards Him . Let this merciful Lord protect us.) (S.S.)

I bow down to Lord Mahavir who is like a beautiful garden for the trees of bliss and welfare, who is like a Himalaya from where the river of knowledge starts and who is like a sun for the lotuses of this world. (Vir Jin Stotra V.S.)

Let the blissful speech of the Lord protect us, that speech which has been compared to water capable of washing off all the dirt of senseless minds. (V.S.)

LOVE AND BEAUTY

(From Desi Nam Mala)

The man has a dark complexion and the girl has a complexion like a white Champak flower. She seems to be a streak on the black touch-stone (Black touch-stone is used for checking the purity of gold or silver.)

My body did not come in contact with his, my lips did not touch his, friend, everything froze when I looked at the lotus like face of my lover.

My fingers are shattered by nails counting days (of his return) that were given to me by my lover when he had left .

Bring me back my lover today though he has offended me, because one needs fire even though it has burnt one's house.

The more the darkish (girl) learns of the crookedness of her eyes, the more does the God of love sharpen his arrows on a hard stone. (This describes the piercing look of a girl)

As the lover was all of a sudden sighted by the lady, while driving away crows, half her bracelets dropped to the earth and the rest cracked with joy

If she loved me, she must have been dead, if she is alive she does not love me (she could not have survived this long). In either case the fair one is lost to me, why o wicked cloud, are you thundering (in vain)?

O traveller, did you see my beloved ? Yes, I saw her looking towards your path and making her kanchuki (blouse) wet by tears and dry by (hot)sighs.

How can I get to sleep when in the company of my lover ? How can I sleep when he is away ? To me both are lost. I shall have no sleep either way.

GENERAL

(From Desi Nam Mala)

O man, I warned you not to be proud for long, for the night would pass away in sleep, and dawn is on the horizon.

Here are the horses, here is the battle-field, here are the sharp swords, manliness or valour is tasted here when one does not turn back the reins of horses.

Let there be a distance of a million miles between those that stand separated, for, my friend, one does not lose his affection for he who is the source of joy, yet only met but once in a hundred years

O fool, countries are rendered beautiful not by rivers, nor by lakes, nor ponds, nor gardens or forests but by the stay of noble people.

People take fruit from a tree but neglect the bitter leaves and yet the great tree like a noble man, places them on its lap (A chair is made from the wood)

To whom is life not dear ? Who does not wish for wealth; a noble man counts wealth and life as mere straws in the hours of difficulty.

If you inquire about big houses, there they are, but behold my lover is in the hut here who helps people in distress.

Use your bodies to the full, for they meet the same end , when buried they stink, when burnt they turn to ashes.

The whole world is striving for greatness but greatness is obtained only by the hand that does great things.

It is difficult to give away one's money, it does not occur to perform austerities, the mind desires happiness but through wealth it is unable to enjoy it.

A simple hut is possessed of five (persons) all these five think differently, O sister, how can such a house live well when the whole family follows its own whim ? (Other meaning-Our body has five main Indriyas, if they do not work in harmony then physical and mental health suffers.)

Just as there are many good men, so there are many struggles, there are rivers and there are turnings, there are hills and there are valleys. O heart, why are you depressed ?

What a great distance there is between the moon and the ocean and between the peacock and the cloud ? There is uncommon friendship between good people however distanced they may be.

Here clouds drink water, here the sub-marine fire (Heat at the bottom of the sea) is agitating, behold the depth of the ocean, not a drop is lessened.

Probably even sages are wrong, they simply count beads, they do not become merged in that highest place which is free from danger and is everlasting.

On oath I tell you, His life alone is fruitful who does not lose generosity, nor valour nor piety.

સંદર્ભ ગ્રંથો

હેમચંદ્રાચાર્ય વિષે યા તેમના ગ્રંથોને લગતાં પુસ્તકો-

લેખક, અનુવાદક યા પ્રકાશક	ગ્રંથનું નામ
Kirste Johann	Hemchandra
Pavolini	Yogasastra
વિજય રાજેન્દ્રસુરિ	પ્રાકૃત વ્યાકરણ
Zoahoriae	અનેકાર્થ સંગ્રહ
ચન્નાનંદ પાંડેય/જનાર્દન જોષી	"
Pischel	દેશીનામમાળા
J.Kirste	ઘાતુપાઠ (વિઝ્ઞેનામાંથી)
આબાજી કાથવટે	દ્વયાશ્રય કાવ્ય
R. Pischel	સિદ્ધહેમ
સત્કારી મુકરજી	પ્રમાણ મિમાસા
C Rieu	અભિધાન ચિંતામણિ (1847)
શિવદત્ત તથા કાશીનાથ પંડિત	કાવ્યાનુશાસન
શંકર પંડિત	કુમારપાળ ચરિત
R. Pischel	અપભ્રંશ વ્યાકરણ
વિજયનેમિસુરિ (બોટાદ)	શબ્દાનુશાસન
Kathe Neumann	Grammatik
દક્ષવિજય ગણિ	૧ થી ૭ ભાગ શબ્દાનુશાસન
વિજયક્ષમભ દ્રસુરિ	હેમલિંગાનુશાસન
Hermann Jacobi	સ્થવિરાવલી ચરિત 1883
Helen Johnson	ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત
Ferdinando Belloni Fillippi	યોગ શાસ્ત્ર ઈટાલીયન ભાષામાં 1908
?	હેમચંદ્રકોશ 1873
રામદાસ સેન,આનંદરામ બરુઆ	અભિધાન ચિંતામણિ 1877
જગન્નાથ શુક્લ	જૈન રામાયણ 1873
R.O.Franke	લિંગાનુશાસન જર્મની 1886

જગન્નાથ શુક્લ

RO Franke

નર્મદાશંકર શાસ્ત્રી

વિનય વિજયગણિ

J Kirste

નારાયણ વિદ્યાભૂષણ

દામોદર ગોસ્વામી

હીરાલાલ હંસરાજ

જવાહર અને ખંસીધર ગુપ્તા

મુનિ માન વિજયજી

મુનિ સુખ સાગર

ભગવાન દાસ હર્ષચંદ્ર

હરગોવિંદદાસ

J Hertel

નગીનભાઈ ઝવેરી

હીરાલાલ હંસરાજ

મુનિ ધર્મવિજય

કેશર વિજય ગણિ

ચુનીલાલ હુકમચંદ

મોતીચંદ કાપડીયા

પં ખેચરદાસ

ખુહલર

ધૂમકેતુ

મધુસુદન મોદી

જૈન રામાયણ 1873

લિંગાનુશાસન જર્મની 1886

અભિધાન ચિંતામણિ 1900

હેમલઘુ પ્રક્રિયા 1892

ઉણાદિગણ સૂત્ર 1895

અભિધાન ચિંતામણિ ખંગાળીમાં

સ્થાદ વાદ મંજરી (મલિલષણ)

"

"

અન્યયોગ વ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા

પ્રાકૃત વ્યાકરણ -સુરત 1918

શબ્દાનુશાસનમાંથી અપભ્રંશ

પરિશિષ્ટ પર્વ

" જર્મની 1908

વીતરાગ સ્તોત્ર

યોગશાસ્ત્ર 1899

" કલકત્તા 1907

" 1910

" 1917

હેમચંદ્રાચાર્ય (ડો ખુહલરના જર્મન

ગ્રંથનો અનુવાદ)

હેમચંદ્રાચાર્ય

લાઈફ ઓફ હેમચંદ્ર (જર્મન)

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય

હેમ સમીક્ષા

ઉપર જણાવેલા ગ્રંથો પ્રિન્ટનના સંગ્રહાલયોમાં છે

તે ઉપરાંત મેળવીને જોયેલા અન્ય સંદર્ભ ગ્રંથો-

મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

રમણલાલ ચી શાહ

કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય

પન્થાસ કલ્યાણવિજયજી

તપાગરછ પટ્ટાવલિ

વિજય કેશરસુરિશ્વરજી

યોગશાસ્ત્ર ભાષાંતર

કુમારપાળ દેસાઈ

હેમની સાહિત્ય સાધના

અને બીજી અનેક પુસ્તિકાઓ અને લેખો

આ પુસ્તકની રચના ચાર વર્ષની સાધના અને શુભેચ્છકોની સહાયથી શક્ય બની છે. જિજ્ઞાસુ વાંચકોને તે વિના મૂલ્યે આપવામાં આવે છે. ગ્રંથનું સાચું મૂલ્ય તેના સદ્વાચન અને મનનમાં રહ્યું છે તે ન ભૂલવા વિનંતિ-લેખક અને પ્રકાશક

..But who is to say how things were ?....All historical facts come to us as a result of interpretative choices by historians influenced by the standards of their age. Yet if absolute objectivity is impossible, thr role of the historian need in no way suffer, nor does history lose its fascination.

" Spectator" on E.H. Carr's book.

We can view the past and achieve our understanding of the past, only through the eyes of the present. The historian is of his own age and is bound to it by the conditions of human existence.

"What is history" by E.H. Carr

કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય

હેમચંદ્રાચાર્ય વિરચિત ગ્રંથો

વ્યાકરણ વિષય

	શ્લોકસંખ્યા		શ્લોકસંખ્યા
સિદ્ધહેમ શાખદાતુશાસન લઘુવૃત્તિ	૬૦૦૦	ધાતુપાઠ અને વૃત્તિ	...
" બૃહદ્વૃત્તિ	૧૮૦૦૦	ધાતુપારાયણ અને વૃત્તિ	૫૬૦૦
" બૃહદ્ન્યાસ (અપૂર્ણ)	૮૪૦૦૦	લિંગાતુશાસન વૃત્તિ અને વિવરણ	૩૬૮૪
" પ્રાકૃત વ્યાકરણ વૃત્તિ	૨૨૦૦	ઊષ્ણદિ સૂત્ર વૃત્તિ	...
બાલભાષા વ્યાકરણ સૂત્રવૃત્તિ (અપ્રકાશિત)			

કાવ્ય ગ્રંથો

ત્રિપદ્ધિશલાકા પુરુષ ચરિત્ર (પર્વ ૧૦)	૩૨૦૦૦	પરિશિષ્ટ પર્વ	૩૫૦૦
હેમવિભ્રમસૂત્ર વૃત્તિ યુક્ત	...	સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય	૨૮૨૮
પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય	૧૫૦૦	સપ્તસંધાન મહાકાવ્ય	(અપ્રાપ્ય)

કોષ

નિઘંટુ કોષ અને શેષ	૨૯૬	એકાર્થકોશ (અભિધાનચિંતામણિ)	
શેષ નામમાળા	...	સ્વોપજ્ઞ ટીકા	૧૦૦૦૦
અનેકાર્થ કોશ (અનેકાર્થ સંગ્રહ)	૧૮૨૮	દેશ્યકોશ (દેશીનામમાલા)	
		સ્વોપજ્ઞ ટીકા	૩૫૦૦

ન્યાય ગ્રંથો

પ્રમાણભીમાંસા સ્વોપજ્ઞ (અપૂર્ણ)	૨૫૦૦	દ્વિજવદન ચપેટા	...
અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા	૩૨	હેમવાદાતુશાસન	...
અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા	૩૨		

યોગ ગ્રંથ

યોગશાસ્ત્ર, સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત	૧૨૫૭૦

અલંકાર ગ્રંથ

કાવ્યાતુશાસન સ્વોપજ્ઞ અલંકાર સૂક્ષ્મણિ વૃત્તિ અને વિવેકસહિત	૬૮૦૦

સ્તુતિ ગ્રંથ

વીતરાગ સ્તવ મહાદેવ સ્તોત્ર	૧૨૮	અર્હતસહસ્રનામસમુદ્ગમ્ય	...
	૪૪૧		

HEM SIDDHI

VINOD KAPASHI

This book is published in celebration of 900th Centenary
of Hemchandracharya

ZAVERI FOUNDATION PUBLICATION